

Renata Przewłocka-Sionek

Miasta wielokulturowe Łódź, Wilno, Lwów

**Śródmiejska zabudowa mieszkaniowa z przełomu XIX/XX wieku
Podobieństwa i różnice**

**Monografie 2016
Politechniki Łódzkiej**

Renata Przewłocka-Sionek

Miasta wielokulturowe Łódź, Wilno, Lwów

**Śródmiejska zabudowa mieszkaniowa z przełomu XIX/XX wieku
Podobieństwa i różnice**

**Monografie 2016
Politechniki Łódzkiej**

Recenzenci:
dr hab. inż. arch. Joanna Olenderek, prof. PŁ
dr hab. inż. arch. Switłana Linda

Redaktor Naukowy
Wydziału Budownictwa, Architektury i Inżynierii Środowiska

dr inż. Marek Jabłoński

© Copyright by Politechnika Łódzka 2016
Licencje zdjęć wskazano w tekście.

WYDAWNICTWO POLITECHNIKI ŁÓDZKIEJ
90-924 Łódź, ul. Wólczańska 223
tel. 42 631-20-87, 42 631 29 52
fax 42 631-25-38
e-mail: zamowienia@info.p.lodz.pl
www.wydawnictwa.p.lodz.pl

ISBN 978-83-7283-726-4

Nakład 100 egz. Ark. druk. 18,0. Papier offset. 80 g 70 x 100
Wykonano w Drukarni Quick-Druk, 90-562 Łódź, ul. Łąkowa 11
Nr 2163

Spis treści

Streszczenie.....	3
Wstęp.....	5
1. Zarys rozwoju gospodarczego i przestrzennego Łodzi, Wilna i Lwowa do 1918 roku.....	11
1.1. Ruch budowlany w latach 1880- 1918. Łódź, Wilno, Lwów.....	25
2. Miasto. Centrum miasta a jego śródmieście.....	32
3. Kształtowanie się zabudowy w kwartałach śródmiejskich. Łódź, Wilno, Lwów.....	39
4. Śródmiejska zabudowa z przełomu XIX/XX wieku. Podstawowe pojęcia i definicje.....	55
4.1. Architekci działający na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi, Wilnie i Lwowie.....	58
4.2. Analiza porównawcza układów funkcjonalnych. Łódź, Wilno, Lwów.....	81
4.3. Analiza porównawcza form architektonicznych. Łódź, Wilno, Lwów.....	103
4.4. Elementy identyfikujące zabudowę mieszkaniową w Łodzi, Wilnie i Lwowie.....	146
5. Wielokulturowość miasta na przełomie XIX/XX wieku. Łódź, Wilno, Lwów.....	167
5.1. Wpływ wielu kultur na kształtowanie się architektury miasta na przełomie XIX/XX wieku. Łódź, Wilno, Lwów.....	168
5.2. Ślady wielokulturowości w obecnej architekturze Łodzi, Wilna i Lwowa.....	212
6. Zakończenie.....	241
Indeks twórców.....	248
Literatura.....	251
Summary.....	258
Charakterystyka zawodowa autorki.....	259
Spis rycin.....	262
Spis zdjęć.....	265

Streszczenie

Tematem monografii jest: Miasta wielokulturowe: Łódź, Wilno, Lwów. Śródmiejska zabudowa mieszkaniowa z przełomu XIX/XX wieku. Podobieństwa i różnice. Autorka w pracy skupiła się na śródmiejskiej zabudowie mieszkaniowej, a konkretnie na kamienicy czynszowej, która stanowi główny cel opracowania. Kamienica czynszowa na przełomie XIX/XX wieku stanowiła najczęstsze rozwiązanie zabudowy mieszkaniowej, która powstawała w oparciu o wykształconą typologię funkcjonalno-formalną lub była indywidualnym rozwiązaniem wynikającym z procesu przekształceń i adaptacji wcześniejszej zabudowy. Był to efekt scalania mniejszych działek oraz dostosowania się do pierwotnego układu urbanistycznego. Pamiętając o tym, że jeszcze do niedawna budynki wznoszone w dziesięcioleciu poprzedzającym I wojnę światową, niezależnie od ich wartości architektonicznej i walorów estetycznych, nie podlegały ochronie konserwatorskiej, a ich podstawowym wymiarem, decydującym o ich przetrwaniu, był ich stan techniczny, autorka podejmuje próbę charakterystyki kamienicy czynszowej w Łodzi, Wilnie i Lwowie, uzupełniając ją bogatym zasobem materiałów archiwalnych i dokumentacją fotograficzną. Pogłębianie stanu wiedzy o zabudowę pochodzącą z przełomu XIX/XX wieku na obszarze śródmiejskim w Łodzi, Wilnie i we Lwowie staje się istotne dla zobrazowania jej jednoznacznie ukształtowanej struktury architektonicznej, która jest powiązana z układem przestrzennym miasta. W monografii równie ważne stało się również to, że w wybranych przez autorkę miastach, na przełomie XIX/XX wieku, zamieszkiwało wiele narodowości i były to miasta wielokulturowe, co w pewnym stopniu również wpływało na kształtowanie się architektury w omawianym okresie. Praca powstała w wyniku dogłębných badań polegających na studiach literatury, na badaniach miejscowych zasobów archiwalnych w Łodzi, Wilnie i we Lwowie, na wywiadach w terenie i gromadzeniu wykonanej przez autorkę bogatej dokumentacji fotograficznej, częściowo uzupełnianej bezpośrednimi pomiarami inwentaryzacyjnymi. Wobec zaginięcia wielu materiałów źródłowych, badania autorki mogą mieć także znaczenie źródłowe. Znajomość architektury z przełomu XIX/XX wieku w Łodzi, Wilnie i Lwowie ma duże znaczenie dla poznania krajobrazu architektonicznego Europy Środkowo-Wschodniej, a celem niniejszej pracy jest przybliżenie i podsumowanie badań dotyczących architektury tego okresu oraz rozwinięcie tematu o kolejne, jeszcze mało znane obiekty, które zwłaszcza w Wilnie są mało

rozpoznawalne. Wiele czasu musiało upłynąć, by w powojennej rzeczywistości zaczęto doceniać i szanować przeszłość. Zatem celowe staje się przypominanie przeszłości i mozolne jej odbudowywanie, bo powinniśmy pamiętać o dorobku społeczności, która, mimo dzielących ją różnic, wniosła wiele w rozwój tych miast, zachowując elementy kulturalnego i historycznego dziedzictwa.

Wstęp

Łódź, Wilno i Lwów są miastami średniowiecznymi, powstałymi w XIII-XIV wieku, są miastami rzadko zestawianymi, choć wykazują liczne podobieństwa, jak również i różnice wynikające z położenia tych miast. I choć w Łodzi, w przeciwieństwie do Wilna czy Lwowa, nie znajdziemy gotyckiej katedry ani wąskich, urokliwych uliczek prowadzących do rynku otoczonego średniowiecznymi kamienicami, to możemy odnaleźć liczne podobieństwa w zabudowie, które powstały na przełomie XIX/XX wieku w tych miastach. Architektura epoki historyzmu, secesji i wczesnego modernizmu nie tylko determinuje współczesny obraz Łodzi, Lwowa i Wilna, ale stanowi o ich niezwykłej wartości. Śródmiejska zabudowa mieszkaniowa, która powstała w okresie obejmującym lata 1880-1918 nie budziła przez dłuższy czas zbyt dużego zainteresowania badaczy historii polskiej architektury i budownictwa. Zagadnienia związane ze śródmiejską zabudową z przełomu XIX/XX wieku zaczęły pojawiać się stosunkowo niedawno w pracach naukowych, artykułach i monografiach, a także w licznych przewodnikach. Do najważniejszych pozycji opisujących architekturę Łodzi pochodzącą z przełomu XIX/XX wieku można zaliczyć m.in. książkę Anny Rynkowskiej pt. „Ulica Piotrkowska”, która stanowi jedno z pierwszych opracowań dotyczących charakterystyki śródmiejskiej zabudowy, która powstała przy głównej ulicy Łodzi, ulicy Piotrkowskiej. Architekturą z przełomu XIX/XX wieku zajmowali się również Irena Popławska i Henryk Jaworowski, którzy wydali liczne publikacje i artykuły na ten temat, niektóre z nich zostały wymienione w spisie literatury. „Atlas architektury dawnej Łodzi” Krzysztofa Stefańskiego stanowi niezwykle interesujący katalog przybliżający niemal 200 obiektów i zespołów zabudowy wybranych z zabytkowej architektury miasta, pochodzącej sprzed II wojny światowej. Kolejnym opracowaniem omawiającym architekturę Łodzi z przełomu XIX/XX wieku jest książka pt.: „Jak zbudowano przemysłową Łódź”, której autorem jest również Krzysztof Stefański. Autor w publikacji przedstawił obraz przestrzennych i architektonicznych przekształceń zachodzących w Łodzi w latach 1821-1914, obrazując to licznymi materiałami archiwalnymi i bogatą dokumentacją fotograficzną. Architekturę Łodzi z początku XX wieku doskonale opisuje w licznych artykułach i publikacjach Joanna Olenderek, która jest doświadczonym badaczem architektury modernistycznej. Na uwagę zasługują zwłaszcza dwie publika-

cje dotyczące łódzkiego modernizmu, w których autorka umiejętnie przedstawia charakterystykę najważniejszych modernistycznych obiektów w Łodzi powstałych w latach 1918-1939. Oryginalnym przewodnikiem stała się książka Joanny Orzechowskiej zatytułowana „Podwórka Piotrkowskiej”, w którym autorka odkrywa niezwykle „wnętrza” podwórek łódzkiej zabudowy przy głównej ulicy Łodzi. Inną publikacją odkrywającą tajemnice łódzkich ulic jest książka Dariusza Kędzierskiego pt. „Ulice Łodzi”, która przybliży nam historię wyjątkowych łódzkich ulic, zapraszając czytelnika na niezwykłą wycieczkę po Łodzi.

W 2007 roku wydano także kilka przewodników, z serii pt: „Spacerownik”, które w ciekawy sposób przedstawiają i opisują historię miasta, losy mieszkańców i architekturę Łodzi, w różnych okresach jej istnienia.

Architektura Lwowa z przełomu XIX/XX wieku musiała czekać na swoje odkrycie kilkadziesiąt lat, choć jej znaczenie dostrzegł już w 1920 roku Mieczysław Orłowicz w „Ilustrowanym przewodniku po Lwowie”, zamieszczając w nim pierwszą próbę oceny i wiele cennych informacji na temat architektury Lwowa. Jedną z pierwszych, niezwykle cennych publikacji jest książka Stanisława Hoszowskiego nosząca tytuł „Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1914”, w której autor podejmuje się opisu nie tylko gospodarczego rozwoju miasta, ale w zwięzły i ciekawy sposób charakteryzuje zagadnienia dotyczące mieszkańców, historii i zabudowy miasta. Do najważniejszych inicjatyw badawczych, które zostały wydane w postaci obszernej publikacji, należy książka Jakuba Lewickiego nosząca tytuł „Między tradycją a nowoczesnością. Architektura Lwowa lat 1893-1918”, która stanowi cenne, obszerne podsumowanie podejmowanych w ostatnich latach badań dotyczących architektury lwowskiej, na wybranych przez autora przykładach, uzupełnionych o materiały archiwalne i dokumentację fotograficzną. Inną ciekawą pozycją książkową dotyczącą architektury mieszkaniowej Lwowa z przełomu XIX/XX wieku jest publikacja Romany Cielątkowskiej i Liliany Onyszczenko-Szwec pt. „Detal architektury mieszkaniowej Lwowa XIX/XX wieku”, w której autorki podjęły się trudu ukazania i przedstawienia w interesujący sposób architektury Lwowa z okresu dwóch ubiegłych epok i opracowania licznych materiałów odnoszących się do detalu architektury mieszkaniowej miasta z tego okresu. Nie można pominąć opracowania będącego pracą zbiorową pod redakcją Jacka Purchla pt. „Architektura Lwowa XIX wieku”, która stanowi niezwykle ciekawe opracowanie opisujące historię, rozwój i dziewiętnastowieczną architekturę Lwowa. Na uwagę zasługuje również wydana w 2014 roku książka Żanny Komar i Juli Bohdanowej pt. „Secesja we Lwowie”, która w czytelny i interesu-

jący sposób przybliży czytelnikom secesyjną architekturę Lwowa oraz jej architektów. Dopełnieniem informacji w tej publikacji stały się niezwykle piękne fotografie, obrazujące przepiękny detal i zabudowę secesyjną miasta. Studiując literaturę dotyczącą architektury Lwowa, nie można pominąć wydawnictw ukraińskich, do których należy m.in. książka będąca pracą zbiorową pod red. Jurija Biruiulowa pt. „Архітектура Львова. Час і стилі: XIII-XXI ст” zawierająca szereg ciekawych opracowań dotyczących architektury i historii Lwowa w okresie obejmującym XIII-XXI wiek. Spośród ukraińskiej literatury na uwagę zasługują jeszcze dwie ciekawe pozycje Igora Mielnika pt. „Львівське середмістя” i „Галицьке передмістя”, które są opracowaniami opisującymi zabudowę miasta Lwowa w śródmieściu i poza nim. Należy pamiętać, że poważniejsze badania nad architekturą z przełomu XIX/XX wieku rozpoczęto dopiero w latach osiemdziesiątych i są one prowadzone m.in. przez Politechnikę Lwowską (wydział Architektury pod kierunkiem prof. Bohdana Czerkiesa) i przez Instytut Konserwacji Zabytków (pod kierunkiem Iwana Mochytycza). Architekturą Lwowa z przełomu XIX/XX wieku zajmuje się też wielu samodzielnych badaczy, wśród których nie można pominąć Jurija Biruiulowa, który opublikował wiele prac dotyczących lwowskiej secesji. Również praca doktorska, pracownika Politechniki Lwowskiej Instytutu Architektury, Swietłany Lindy pt. „Stylistyczne i architektoniczno-kompozycyjne aspekty architektury Lwowa okresu historyzmu w XIX- pocz. XX wieku” stanowi interesującą i wnikliwą pracę badawczą, będącą efektem dociekliwych badań nad architekturą lwowskiego historyzmu.

Natomiast architektura Wilna z przełomu XIX/XX wieku jest do dzisiaj traktowana w literaturze przedmiotu bardzo pobieżnie. Większość dostępnej literatury, artykuły naukowe, monografie czy nawet przewodniki koncentrują się na najstarszym okresie dziejów miasta i jego architekturze, czyli zazwyczaj dotyczą średniowiecza i czasów nowożytnych. Jednakże w ostatnich czasach zostało opublikowanych kilka pozycji dotyczących architektury XIX i XX wieku, do których należy m.in. publikacja litewska będąca pracą zbiorową pod red. Reklate J. i Leitanaite R. pt. „Vilnius 1900-2013”, która stanowi katalog obrazujący na fotografiach i opisujący w zwięzły i czytelny sposób wybrane przykłady zabudowy architektury miasta, które powstały w latach 1900-2013. Interesującym zbiorem informacji i dokumentacji fotograficznej dotyczącej historii, losów mieszkańców a także i architektury Wilna jest książka Marka Koprowskiego nosząca tytuł: „Wilno – historia, ludzie, tradycje”, która w zwięzły i ciekawy sposób opisuje Wilno, poczynając od powstania miasta do czasów współczesnych. Powstało bardzo wiele przewodników po Wilnie, jednakże architektura z przełomu XIX/XX wieku jest w nich przedstawiana wybiórczo, jeżeli w ogóle się tam pojawia. Przewodniki te dotyczą raczej historii

miasta oraz architektury zabytkowej pochodzącej z okresu średniowiecza, gotyku czy baroku. Należy pamiętać, że wypisane powyżej pozycje literatury stanowią tylko wybrane przykłady, które według autorki należą do grupy tych najważniejszych. Lista literatury przedmiotu jest znacznie większa, niektóre z pozycji zostały zawarte w spisie literatury, pomimo tego autorka jest zdania, że dostępna literatura dotycząca przedmiotu jest niepełna i wykazuje duże luki, które autorka miała w zamyśle uzupełnić, mając nadzieję, że to opracowanie stanie się pretekstem do dalszych opracowań rozwijających temat. Zatem tematem monografii jest: Miasta wielokulturowe: Łódź, Wilno, Lwów. Śródmiejska zabudowa mieszkaniowa z przełomu XIX/XX wieku. Podobieństwa i różnice. Autorka w pracy skupia się na śródmiejskiej zabudowie mieszkaniowej, a konkretnie na kamienicy czynszowej, która stała się głównym celem opracowania dotyczącym jej formy i układu funkcjonalnego. Stanowi ona najczęstsze rozwiązanie powstałe w oparciu o wykształconą typologię funkcjonalno-formalną lub była indywidualnym rozwiązaniem wynikającym z procesu przekształceń i adaptacji wcześniejszej zabudowy, będącej efektem scalania mniejszych działek oraz dostosowania się do pierwotnego układu urbanistycznego. Niezwykle ważne stało się to, że od niedawna uznaje się większość kamienic i domów mieszkalnych z przełomu XIX/XX wieku za budynki mające znaczącą wartość architektoniczną i historyczną, co sprzyja i umożliwia rozwinięcie, wyszukanie oraz scharakteryzowanie ich dogłębniej.

Jedną z podstawowych przyczyn wyboru przez autorkę tych trzech miast: Łodzi, Wilna i Lwowa oraz określenia konkretnego przedziału czasowego przypadającego na lata 1880-1918, stało się to, że we wszystkich wyżej wymienionych miastach okres ten był dla nich czasem największego rozkwitu gospodarczego, gwałtownego wzrostu demograficznego i wzmożonego ruchu budowlanego, dzięki któremu wykształciły się podstawowe formy budownictwa mieszkaniowego. Dodatkowym motywem wyboru miast: Łodzi, Wilna i Lwowa jako obiektu badań stało się również to, że Łódź jest miastem rodzinnym autorki, a pozostałe dwa miasta Wilno i Lwów są historycznie bliskie Polakom, jak również i samej autorce. Pamiętając o tym, że jeszcze do niedawna budynki wznoszone w dziesięcioleciu poprzedzającym I wojnę światową, niezależnie od ich wartości architektonicznej i walorów estetycznych, nie podlegały ochronie konserwatorskiej, a ich podstawowym wymiarem decydującym o ich przetrwaniu, był ich stan techniczny, autorka podejmuje próbę charakterystyki kamienicy czynszowej w Łodzi, Wilnie i Lwowie, uzupełniając ją bogatym zasobem materiałów archiwalnych i dokumentacją fotograficzną. Podjęcie badań kamienicy czynszowej, która stanowi model domu mieszkalnego z przełomu XIX/XX wieku oraz powiązania jej ze zróżnicowanym układem urbanistycznym śródmiej-

skiej dzielnicy wynika głównie z potrzeb poznawczych, polegających na rozpoznawaniu i podkreśleniu jej walorów formalnych i kompozycyjnych oraz określeniu jej specyfiki. Zatem tezę naukową tej pracy można zapisać w sposób następujący: W Łodzi, Wilnie i Lwowie model domu mieszkalnego z przełomu XIX/XX wieku stanowi kamienica czynszowa, która jest powiązana ze zróżnicowanym układem urbanistycznym śródmiejskiej dzielnicy miasta. Pogłębianie wiedzy o zabudowie pochodzącej z przełomu XIX/XX wieku na obszarze śródmiejskim w Łodzi, Wilnie i we Lwowie staje się istotne dla zobrazowania jej jednoznacznie ukształtowanej struktury architektonicznej, która jest powiązana z układem przestrzennym miasta. Ważne staje się także to, że w wybranych przez autorkę miastach, mieszkali ludzie wielu narodowości, a więc były to miasta wielokulturowe, co w pewnym stopniu również wpływało na kształtowanie się architektury w omawianym okresie. Stosowana przez autorkę metoda badań polegała na studiach literatury, na badaniach miejscowych zasobów archiwalnych w Łodzi, Wilnie i we Lwowie, na wywiadach w terenie i gromadzeniu, wykonanej przez autorkę, bogatej dokumentacji fotograficznej, częściowo uzupełnianej bezpośrednimi pomiarami inwentaryzacyjnymi. Wobec zaginięcia wielu materiałów źródłowych, badania autorki mogą mieć także znaczenie źródłowe. Znajomość architektury z przełomu XIX/XX wieku w Łodzi, Wilnie i Lwowie ma duże znaczenie dla poznania krajobrazu architektonicznego Europy Środkowo-Wschodniej. Celem niniejszej pracy jest podsumowanie badań dotyczących architektury tego okresu oraz rozwinięcie tego tematu o kolejne, jeszcze mało znane obiekty, które zwłaszcza w Wilnie są mało rozpoznawalne. Wiele czasu musiało upłynąć, by w powojennej rzeczywistości zaczęto doceniać i szanować przeszłość.

Wojny i ich polityczne skutki oraz upływający czas spowodowały znaczne zmiany widoczne dziś w architekturze wszystkich miast. Zmieniają się również mieszkańcy, teraz to my jesteśmy odpowiedzialni za to, jak wyglądają miasta, w których mieszkamy. A zatem celowe staje się przypomnienie przeszłości i mozolne jej odbudowywanie, bo powinniśmy pamiętać o dorobku społeczności, która, mimo dzielących ją różnic, wniosła wiele w rozwój tych miast, zachowując elementy kulturalnego i historycznego dziedzictwa. Podczas kilkuletniego okresu badań postępy pracy i wyniki badań autorka prezentowała: podczas stażu naukowego w Instytucie Architektury Politechniki Lwowskiej (2013), na Międzynarodowych Konferencjach Naukowych pt. „Nauka a jakość życia” w Wilnie (2002-2015), a także w licznych publikacjach w kraju.

1. Zarys rozwoju gospodarczego i przestrzennego Łodzi, Wilna i Lwowa do 1918 roku

Miejsce, w którym miasto powstaje, wywiera niezwykle istotny wpływ na jego rozwój i znaczenie. Wszystkie trzy rozpatrywane miasta: Łódź, Wilno i Lwów są miastami średniowiecznymi, które wykazują wiele cech wspólnych, ale też wiele je różni. Są to miasta, będące na przełomie XIX/XX wieku miastami zamieszkiwanymi przez wiele narodowości, miasta wielokulturowe, o głębokich tradycjach historycznych.

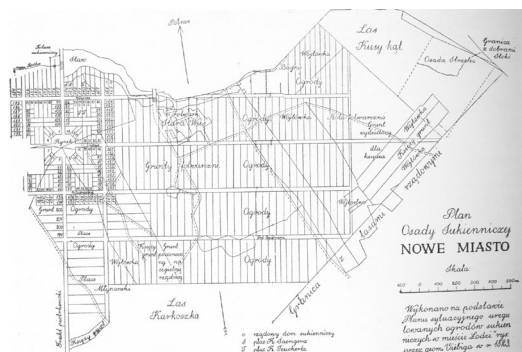
Łódź

Pierwsza wzmianka o Łodzi, wówczas wsi leżącej na obszarze ziemi łęczyckiej, pojawia się w przywileju ks. łęczyckiego Władysława z 1332 roku, w którym była mowa o zwolnieniu od sądownictwa książęcego poddanych dóbr kapituły wrocławskiej w ziemi łęczyckiej, w tym również mieszkańców wsi Łodzka. W 1423 roku król Władysław Jagiełło wydał przywilej podnoszący Łódź do rangi miasta. Położenie geograficzne oraz niekorzystne warunki środowiska naturalnego w tym okresie ograniczały możliwości rozwojowe Łodzi¹. Przez kilka następujących wieków Łódź funkcjonowała jako niewielkie rolnicze miasto, pozostające własnością biskupią. Zabudowę miasta stanowiły drewniane, parterowe domy mieszkalne oraz kościoły i ratusz. W 1796 roku Łódź znalazła się w zaborze pruskim, a następnie została włączona do tzw. Prus Południowych. W 1806 roku miasto zostało przez Prusaków zsekularyzowane i odtąd stało się własnością rządową². W okresie tym wytypowano szereg osad na tzw. osady fabryczne, pośród których znalazły się Zgierz i Łódź. Obok starej, rolniczej Łodzi, Rajmund Rembéliński stworzył Nowe Miasto (ryc. 1), które było przeznaczone głównie dla osadników. To był początek niespotykanego gdzie indziej ogromnego rozwoju Łodzi przemysłowej, początkowo rękodzielniczej, ale już wkrótce i fabrycznej. W XIX wieku znacznie zwiększa się liczba mieszkańców, Łódź staje się miastem wielonarodowym, a wolne place zaczynają wypełniać się zabudową nie tylko drewnianą, ale i murowaną. Krótco po zakończeniu rozplanowania Nowego Miasta, w latach 1824-1827, przystąpiono do urządzania osady przeznaczonej dla tkaczy bawełny i lnu, nazwanej Łódką (ryc. 2). Ukształtowany w latach dwudziestych układ

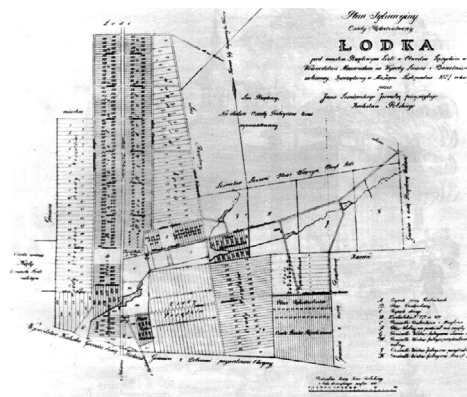
¹ Koter M. *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, PWN, Warszawa 1969, ss. 25-26.

² Stefański K. *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROŚIOŚK, Łódź 2001, s. 14.

urbanistyczny nowych osad przemysłowych wyznaczył zasadniczą formę miasta, w skład którego wchodziło: Stare Miasto, mające charakter rolniczy i rzemieślniczy, oraz dwie osady przemysłowe: Nowe Miasto i Łódka³.

Ryc. 1. Plan Nowego Miasta z 1823 roku.
F de Viebig (APŁ, Cartographic Collection, sygn. 517)

Ryc. 2. Plan osady Łódka z 1827 roku.
J. Leśniewski (APŁ, Cartographic Collection, sygn. 519)

Wraz z rozrostem miasta i rozwojem przemysłu fabrycznego, następuje upadek rękodzielnictwa. Wobec przejścia całej zasadniczej strefy przemysłowej w ręce prywatne rozwój przemysłu dokonywał się kosztem terenów śródmiejskich. Wówczas to puste do tej pory przestrzenie miasta zaczyna wypełniać nowa zabudowa, a ogrody i pola uprawne znikają. Początki Łodzi wielkoprzemysłowej były związane z powstaniem kaliskomazowieckiego okręgu przemysłowego, kiedy to w mieście powstawały wielkie manufaktury. W 1828 roku powstaje kompleks fabryczny Ludwika Geyera przy ul. Piotrkowskiej 282, obecnie znany pod nazwą „Biała Fabryka”, będący w latach trzydziestych XIX wieku największym przedsiębiorstwem przemysłowym w Królestwie Polskim⁴. Pomimo kryzysu, jaki po upadku powstania listopadowego dotknął przemysł wełniany, Łódź rozwijała się nadal, a stosownie do rozwoju przemysłu zwiększała się liczba mieszkańców. Władze miasta, dążąc do prawidłowego rozwoju miasta w przyszłości, powiększają jego obszar, włączając do niego w 1840 roku las rządowy obrębu Łódź, i zostaje utworzona na tym terenie tzw. „Nowa Dzielnica” przeznaczona dla licznie przybywających obywateli (ryc. 3). W drugą połowę XIX wieku Łódź wchodzi jako drugie co do wielkości miasto Królestwa Polskiego, podniesione do rangi miasta gubernialnego. Stanowi ono nadal osadę przemysłową o zabudowie podporządkowanej zadaniom gospodarczym. Wymogi funkcjonalne warunkowały kształt większych budowli fabrycznych i domów rękodzielniczych

³ Stefański K. *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROŚIÓSK, Łódź 2001, s. 26.

⁴ Orzechowska J. *Podwórka Piotrkowskiej*, wyd. CIR Regio, Łódź 2011, s. 15.

mieszczących warsztaty. W latach sześćdziesiątych XIX wieku w miejscu rękodzielniczych warsztatów zaczynają powstawać przedsiębiorstwa dysponujące maszynami parowymi i nowoczesnym systemem produkcji⁵.

W tym czasie pojawiają się potężne fortuny przemysłowe m.in.: Scheiblerów, Grohmanów czy Poznańskich, a także liczne banki i Miejskie Towarzystwa Kredytowe, udzielające głównie kredytów handlowych. Rozwój przestrzenny Łodzi dokonywał się w czasie stosunkowo krótkim, ale za to w sposób złożony. Marek Koter w swojej publikacji pt. *Geneza układu przestrzennego Łodzi Przemysłowej* napisał: „Obecny układ przestrzenny Łodzi nie powstał w całości w wyniku jednorazowej akcji regulacyjnej zacierającej wszystkie wcześniejsze formy osadnicze. Jest sumą lub raczej wypadkową kilku kolejnych nawarstwień procesów osadniczych. Zróżnicowanie poszczególnych jednostek urbanistycznych miasta jest zatem rezultatem kształtowania się ich w różnych okresach historycznych, w odmiennych każdorazowo warunkach fizjograficznych, w zależności od różnego pierwotnie przeznaczenia funkcjonalnego”⁶. Niewątpliwie wielki wpływ na rozwój Łodzi miało połączenie miasta z koleją Warszawsko-Wiedeńską. Utworzone w 1865 roku Towarzystwo Drogi Żelaznej Fabryczno-Łódzkiej otrzymało koncesję na budowę linii łączącej Łódź z koleją Warszawsko-Wiedeńską i wybudowało ją w ciągu 62 dni, kończąc realizację w listopadzie 1865 roku⁷. W 1897 roku grupa łódzkich przemysłowców i kupców otrzymała koncesję na uruchomienie kolei elektrycznej w Łodzi. Komunikacja tramwajowa podmiejska, na mocy udzielonej na 40 lat koncesji Sp. Akc. „Łódzkie Wąskotorowe Elektryczne Koleje Dojazdowe” zostaje uruchomiona w 1907 roku⁸. Podmiejska komunikacja tramwajowa zacieśniła więzy Łodzi z pozostałymi ośrodkami łódzkiego zespołu miejskiego. Skutkiem tego była również postępująca urbanizacja terenów położonych wzdłuż szlaku linii tramwajowej. W roku 1902 uruchomiono prywatną Kolej Warszawsko-Kaliską, łączącą Łódź z Warszawą przez Łowicz na wschodzie oraz przez Sieradz z Kaliszem na zachodzie⁹. Gwałtowny rozwój przestrzenny miasta Łodzi nie pozostał bez wpływu na jego oblicze, które po roku 1870 zaczęło się zmieniać z prowincjonalnego na wielkomiejską metropolię, stolicę finansów, włókiennictwa i handlu. Lata 1870-1890 w dziejach Łodzi to okres najintensywniejszego rozwoju przemysłu włókienniczego, kiedy to powstają liczne fabryki produkujące wyroby lniane, jedwabne oraz fabryki wyrobów gumowych, dzianych i innych. W roku 1880 układ planistyczny osad rękodzielniczych wypełniał

⁵ Stefański K. *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROSiOŚK, Łódź 2001, s. 71.

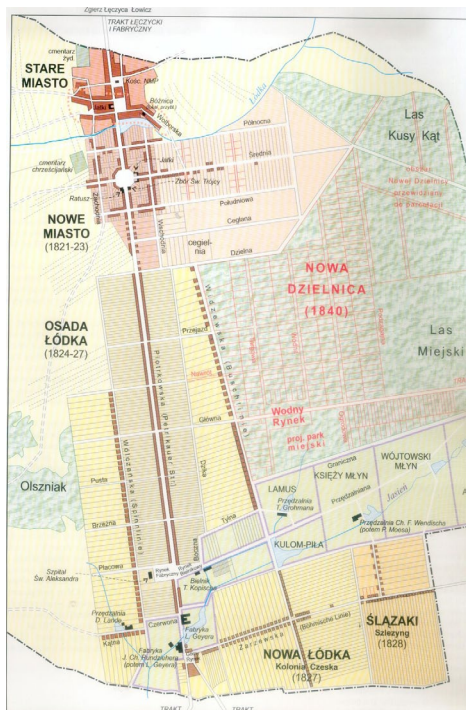
⁶ Koter M. *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, PWN, Warszawa 1969.

⁷ Stefański K. *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROSiOŚK, Łódź 2001, ss. 85-86.

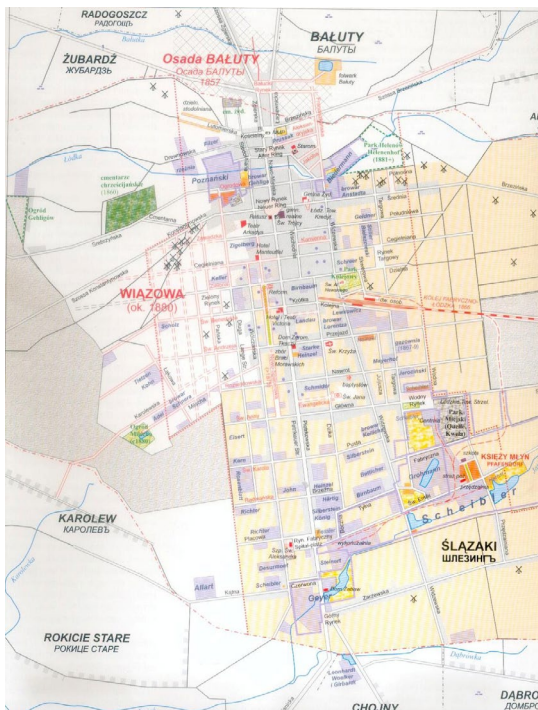
⁸ Ginsbert A. *Łódź- Studium monograficzne*, wyd. łódzkie, Łódź 1962, s. 57.

⁹ Kobjek G. *Łódź- Kalendarium XX wieku*, Łódź 2000, s. 6.

się przede wszystkim zabudową przemysłową, co zostało zaprezentowane na ryc. 4, który przedstawia próbę odtworzenia układu miasta około 1880 roku na tle rozplanowania dokonanego przed 1850 rokiem. W latach 1880-1913 duże fabryki przekształcają się w spółki akcyjne, a koncentracja produkcji i kapitału, zwłaszcza w przemyśle bawełnianym, przybiera tempo przewyższające niektóre kraje zachodnioeuropejskie.

Ryc. 3. Plan miasta Łodzi z 1840 r. (Atlas Miasta Łodzi, plansza IV, opracował M. Koter)

Ryc. 4. Plan miasta Łodzi z 1880 r. (Atlas Miasta Łodzi, plansza V, opracował J. Wesołowski)

Mimo swoich rozmiarów i pojedynczych inwestycji, Łódź pozostawała w ogromnej mierze ignorowana przez centralne władze rosyjskie i rażąco niedoinwestowana pod względem infrastruktury transportowej, a także technicznej i społecznej. Kilkuset tysięcy mieszkańców posiadało jedynie godność siedziby powiatu. Rozwój gospodarczy Łodzi został przerwany pierwszą wojną światową, kiedy to na początku grudnia 1914 roku do miasta wkroczyły wojska niemieckie, rozpoczynając prawie czteroletni okres okupacji miasta.

Wilno

Wilno – stolica i największe miasto Litwy, położone w południowo-wschodniej części kraju nad rzeką Wilią i u ujścia Wilenki. Jest to miasto malowniczo położone, otoczone wzgórzami porośniętymi lasem, a jego sercem jest jedna z najpiękniejszych i największych

Starówek we Wschodniej i Środkowej Europie. Za twórców miasta uważa się wielkich władców litewskich: Mendoga i Giedymina, zaś za oficjalną datę założenia Wilna przyjmuje się rok 1323, w którym to roku Wilno po raz pierwszy zostało wspomniane w listach Giedymina pisanych do Papieża Jana XXII z prośbą o udzielenie chrztu. Znaczący rozkwit Wilno zawdzięcza Jagiellonom, dla których miasto stało się drugą stolicą.

Jerzy Remer w jednej ze swoich publikacji napisał: „Wielką księgę historii państwa litewskiego i jego stolicy rozpoczynają wiekopomne zdarzenia: związek Litwy z Polską, tzw. Unia Krewska z 1385 roku, przyjęcie przez wielkiego księcia Jagiełłę wiary rzymsko-katolickiej w Krakowie, ślub jego z Królową Jadwigą i objęcie tronu polskiego, wreszcie chrzest pogańskiej Litwy”¹⁰. Unia zawarta z Królestwem Polskim i przyjęcie za pośrednictwem Krakowa katolicyzmu otworzyły szeroko bramy wpływom kultury zachodniej. Miastu nadano prawa magdeburskie, założono biskupstwo i zaczęto przekształcać w europejski ośrodek¹¹. Dotychczasowa, drewniana architektura miasta powoli zaczęła zmieniać się w murowaną. Za czasów Aleksandra, miasto przechodziło duże zmiany architektoniczne, a jedną z ważniejszych zmian w tym czasie była budowa murowanego Zamku Górnego i odrestaurowanie Zamku Dolnego. Jak we wszystkich miastach średniowiecznych, handel był podstawą rozwoju miasta, które stanowiło centrum wymiany towarowej w Wielkim Księstwie Litewskim. Jak rozwijał się handel w Wilnie opisuje Jerzy Remer w jednej ze swoich publikacji, gdzie napisał: „Z długiego rejestru towarów krajowych i zagranicznych wnosić można, jak dogodne warunki handlowe stworzyć musiały przywileje handlowe dla stanu kupieckiego, który już od XIV wieku za Witolda, a potem w wieku XV, za panowania Kazimierza Jagiellończyka i króla Aleksandra cieszyły się ciągłą i specjalną opieką (...) Dla obcych i krajowych kupców ustanowiono w Wilnie jarmarki, przyznano nowe monopole, potwierdzono wolny spław na Wilii w obie strony, zbudowano domy gościnne”¹². Obok handlu w Wilnie rozwijał się również przemysł organizowany przez cechy rzemieślnicze, które organizowały się w stowarzyszenia. Przedstawiciele cechów bardzo szybko zapewnili sobie kontrolę nad gospodarką finansową rady miasta. Ich pozycję starali się umacniać nawet królowie, wydając dogodne przywileje. W latach 1503-1522 wybudowano mury obronne z dziewięcioma bramami i trzema basztami, które wyznaczyły miastu ścisłe granice. Otoczenie miasta murem było nie tylko wyrazem największych jego uprzywilejowań, ale także koniecznością obrony stolicy litewskiej, której zagrażały niebezpieczeństwa najazdów tatarskich oraz wojny z Moskwą

¹⁰ Remer J. *Wilno*, wyd. polskie R. Wegner, Poznań 1995, s. 23.

¹¹ Koprowski M. *Lwów – historia, ludzie, tradycje*. wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 9.

¹² Remer J. *Wilno*, wyd. polskie R. Wegner, Poznań 1995, s. 38.

(ryc. 5 i ryc. 6). Miasto rozbudowywało się żywiotowo, przystosowując się do warunków naturalnych i topografii terenu. W końcu XV wieku Wilno znajdowało się mniej więcej w granicach obecnego Starego Miasta, które do czasów obecnych zachowało swoją dawną, średniowieczną siatkę ulic.

Ryc. 5. Kompleks zamkowy, Wilno wg grafiki z 1530 r. (Litewskie Archiwum Państwowe Historyczne w Wilnie)

Ryc. 6. Panorama miasta Wilno z 1576 r. (Rycina z Atlasu G. Brauna „Miasta Świata”)

Na rozbudowę Wilna w okresie XVI-XVIII wieku duży wpływ wywarły samodzielne dzielnice wyłączone spod władzy magistratu pod względem gospodarczym, prawnym i administracyjnym, zwane jurydykami¹³. Administracja jurdyk przydzielała parcele właścicielom i prowadziła na nich prace budowlane, nieuwzględniając wspólnych interesów mieszkańców miasta oraz żądań magistratu, aby domy przy ulicach budować w linii prostej. Najświetniejszy okres w dziejach miasta to czasy zygmunto-wskie. Powstała wówczas mennica, arsenał, młyny, liczne pałace i szpitale. Wiek XVI to czasy rozkwitu kulturalnego miasta. Powstało w Wilnie wiele szkół katolickich i protestanckich. W roku 1525 wydano w Wilnie pierwszą drukowaną książkę. W tym czasie również otworzono kolegium jezuickie – szkołę o bardzo wysokim poziomie nauczania, kształcąca młodzież Wielkiego Księstwa różnych wyznań. W 1579 roku Ojciec Święty Grzegorz XIII podniósł placówkę do rangi akademii, której pierwszym rektorem został ks. Piotr Skarga¹⁴. Wilno było miejscem, w którym żyli obok siebie przedstawiciele wielu nacji: Polacy, Litwini, Żydzi, Białorusini, Rusini, Tatarzy, Niemcy i Włosi. Pod koniec XVI wieku w wyniku zamieszek religijnych zostało zniszczonych kilka budynków sakralnych. Poważną

¹³ Jurydyka to teren lub nieruchomość w obrębie miasta, wyłączona spod władzy miejskiej; niewielkie „miasteczka” o odrębnej władzy sądowej i odrębnej organizacji rzemiosła (poza cechami) – zakładanymi głównie w XVII wieku przez magnatów na obszarze miast królestwa: [Encyklopedia Popularna, PWN, wydanie czwarte, Warszawa 1982, s. 319.]

¹⁴ Kaczorowski B. *Zabytki starego Wilna*, oficyna wydawnicza, Warszawa 1991, s. 9.

przeszkodą w rozwoju miasta był też wielki pożar w 1610 roku, w wyniku którego spłonęło wiele domów, kościołów oraz Dolny Zamek. Kolejne zniszczenia miastu przyniosła okupacja moskiewska, a później III wojna północna. Na przełomie XVIII/XIX wieku warownia wileńska upada, zburzono mury z wyjątkiem jednej bramy: Miednickiej, zwanej dziś Ostrą Bramą¹⁵. Po licznych klęskach żywiołowych oraz stratach poniesionych podczas wojen i okupacji, w połowie XVIII wieku, miasto zaczęło się odradzać.

Architektura miasta zaczęła kształtować się w stylu baroku i rokoka, w tak zwanym „stylu wileńskim”. W tym czasie zostaje odnowiony kościół katedralny będący jednym z wielu pomników architektury klasycyzmu. Odbudowę podjęto w 1777 roku z inicjatywy biskupa Massalskiego, według projektu architekta Wawrzyńca Gucewicza. Po śmierci Gucewicza ostatnie prace przy odbudowie katedry prowadził Michał Szulc. Kolejnym, znaczącym krokiem było w 1773 roku przekształcenie Akademii Wileńskiej w Szkołę Główną Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wiek XVIII to czas, kiedy zaczyna dynamicznie rozwijać się społeczność żydowska, która w Wilnie pojawiła się już na przełomie XIV/XV wieku. W 1633 roku, za czasów Władysława Wazy, w Wilnie powstała dzielnica żydowska zabudowana niewielkimi domami połączonymi licznymi przejściami i uliczkami, przez które często były przerzucone charakterystyczne arkady. Rok 1633 to również czas, kiedy Żydzi wileńscy uzyskali przywilej uprawiania handlu, destylacji alkoholu i rzemiosła. W owym czasie wspólne państwo polsko-litewskie było jedynym krajem w Europie, gdzie naród żydowski mógł normalnie się rozwijać. Wilno z początkiem XVIII wieku stało się dla Żydów „Jerozolimą Północy”. Czesław Miłosz napisał: „(...) i słusznie widzieli w Wilnie swoją stolicę kulturalną. Tutaj mieściły się instytucje naukowe (przeniesione następnie do Nowego Jorku), tutaj rozwijał się silny ośrodek hebraistycznego ruchu, a uczniowie tutejszych szkół hebrajskich najbardziej chyba przyczynili się do odrodzenia języka Biblii w Izraelu”¹⁶. Po III rozbiorze Polski Wilno wraz z całym Wielkim Księstwem Litewskim dostało się pod władanie Rosji, w rękach której pozostało do 1915 roku. Moskale starali się nadać miastu rosyjski wygląd, niszcząc wiele cennych obiektów i budując lub przebudowując istniejące budowle w stylu rosyjskim, natomiast administracja miasta została niemal całkowicie zrusyfikowana. To co się działo z miastem i jego mieszkańcami doskonale opisuje Bartłomiej Kaczorowski: „Wilno i Litwę utopił we krwi gubernator Michał Murawiew, zwany Wieszactielem. Zamknięto ostatnie polskie szkoły, teatr,

¹⁵ Duże znaczenie w kształtowaniu roli Wilna jako ośrodka kultury łacińskiej odgrywały zakony. To właśnie dzięki karmelitom w Wilnie rozwinął się kult maryjny i przetrwała Ostra Brama [Koprowski, 2013, s. 57.]

¹⁶ Miłosz Cz. *Rodzina Europa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Kraków 2001, s. 105.

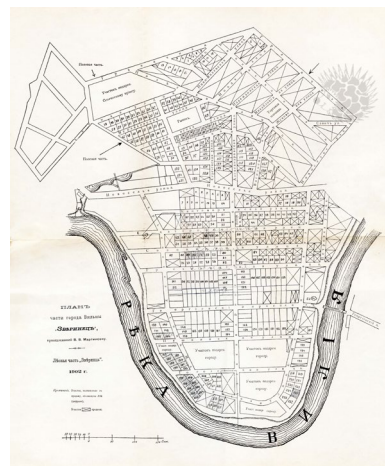
gazety. Wielu mieszkańców zostało straconych, jeszcze więcej zesłano na Syberię. Przez czterdzieści lat starano się uczynić z dawnej stolicy Jagiellonów zwykłe miasto gubernialne Imperium Rosyjskiego¹⁷. Zatem w drugiej połowie XIX wieku uwidoczniły się wyraźne tendencje moskiewskich okupantów do nadania miastu charakteru prowincjonalnego miasta imperium rosyjskiego. Przebudowano wówczas bardzo wiele kościołów na cerkwie, zastępując najczęściej wysokie wieże cebulastymi kopułami. Wiek XIX w Wilnie był miejscem rozwoju licznych patriotycznych organizacji, np. filaretów i filomatów. Był to okres rozwoju młodzieżowej myśli politycznej i rewolucyjnej, która w efekcie poniosła klęskę, władze zareagowały aresztowaniami i zamknięciem Uniwersytetu. Jednakże były też pozytywne działania wpływające na rozwój miasta do których można zaliczyć między innymi: utworzenie Wileńskiej Biblioteki Publicznej, uruchomienie licznych fabryk, np. fabrykę mebli, tkalnię, fabrykę papierosów oraz fabrykę cukierków i czekolady. Duże znaczenie dla miasta miało otwarcie w 1862 roku Kolei Warszawsko-Petersburskiej, której Wilno stało się ważnym węzłem komunikacyjnym.

W 1898 roku ruszył pierwszy tramwaj konny. Przełom XIX/XX wieku był czasem kiedy zajęto się porządkowaniem centrum miasta. Wówczas to np. wyburzono Gościnny Dwór przy ulicy Ostrobramskiej i wzniesiono w tym miejscu pasaż miejski z hotelem, sklepami oraz Salą Miejską, w której odbywały się przedstawienia i koncerty. W połowie XIX wieku, dzięki kolei Sankt Petersburg-Warszawa, Wilno zaczęło rozwijać się bardziej intensywnie. Wokół starówki powstawały nowe dzielnice przemysłowe, handlowe i mieszkalne. Powstał wtedy projekt rozbudowy przedmieścia Łukiszki na potrzeby nowego centrum administracyjnego i handlowego rozrastającego się miasta. Wytyczono nową główną ulicę miasta – „Georgijewski Prospekt”. W okresie międzywojennym nadano tej ulicy nazwę ulicy Adama Mickiewicza, natomiast podczas okupacji hitlerowskiej zamieniono nazwę na Führerstraße, w czasach Związku Radzieckiego kolejno zmieniano nazwy: na prospekt Stalina oraz prospekt Lenina. Ostatecznie ulica nosi nazwę legendarnego założyciela miasta, księcia Giedymina (ryc. 7 i ryc. 8). Wzdłuż tejże alei przeważa zabudowa z XIX i XX wieku i stanowią ją okazałe kamienice mieszkalne, a także monumentalne gmachy, w których obecnie mieszczą się instytucje państwowe i publiczne oraz spółki handlowe. Aleja Giedymina, obecnie jest jedną z najważniejszych i najbardziej reprezentacyjnych ulic stolicy Litwy, łączy historyczne centrum miasta – Plac Katedralny z gmachem Sejmu.

¹⁷ Kaczorowski B. *Zabytki starego Wilna*, oficyna wydawnicza, Warszawa 1991, s. 12.

Ryc. 7. Fragment planu m. Wilna z 1808 roku- odrys z 1926 r. J. Kłys. (Litewskie Archiwum Państwowe Historyczne w Wilnie)

Ryc. 8. Fragment planu miasta Wilna z 1902 r. (Litewskie Archiwum Państwowe Historyczne w Wilnie)

U progu XX wieku obywateli Wilna przybyło niemal trzykrotnie w porównaniu z połową XIX wieku. Miasto liczyło 200 tys. mieszkańców. Wilno sprawiało wrażenie miasta zaniedbanego i brudnego, główną przyczyną był brak kanalizacji. We wrześniu 1915 roku do Wilna wkroczyły wojska niemieckie, które pozostały tu przez trzy lata.

Choć miasto pozostało niezniszczone, wojna, brak żywności, choroby czy rekwizycje, dotkliwie wpływały na mieszkańców i gospodarkę miasta. Zostały zdemontowane również tory tramwajowe, których już nigdy nie odbudowano. Niemcy zamknęły większość czasopism, zezwolili jednak na odbudowę pomnika Trzech Krzyży na wzgórzu nad miastem i odświeżenie polskich tablic pamiątkowych. W dniu 11 października 1915 roku wilnianie powołali Komitet Edukacyjny, który zakładał polskie szkoły i placówki oświatowe. Niemcy kontynuowali politykę rosyjskiego zaborcy wspierania Litwinów jako przeciwwagi dla dominujących na Wileńszczyźnie Polaków. W tym czasie następuje konflikt narodowościowy pomiędzy Polakami i Litwinami przeżywającymi swoje odrodzenie kulturalne i społeczne. W 1918 roku reprezentacja narodowa Litwinów proklamowała niepodległość kraju ze stolicą w Wilnie, natomiast ludność polska dążyła do połączenia z odradzającą się Rzeczpospolitą. W grudniu 1918 roku Niemcy opuszczają miasto i zostaje ono zajęte przez Armię Czerwoną.

Lwów

Miasto Lwów zostało założone jako osada około 1250 roku przez króla Daniela I Halickiego. Pierwsza wzmianka o Lwowie pochodzi z latopisu halicko-wołyńskiego z 1256 roku, gdzie miasto jest wzmiankowane w związku z pożarem Chełmna – stolicy Rusi Halicko-Włodzimierskiej, która brzmiała następująco: „taki był płomień, iż na wsze strony widziano pożar, jakoż i ze Lwowa patrzący ku polom beńskim widzieli łunę do płomieni wielkiego ognia”¹⁸. W latach 1340-1772 Lwów należał do Rzeczypospolitej. Ważny etap w dziejach Lwowa był związany z rządami króla Kazimierza Wielkiego, który w 1340 roku przyłączył do Polski ziemie Rusi Czerwonej, w tym Lwów i rozbudował miasto według wzorców zachodnich. Polski monarcha dokonał powtórnej lokacji Lwowa w nowym miejscu nad rzeką Pełtew, na południe od dawnego podgrodzia. Nadał mu prawo magdeburskie i od tej chwili rozpoczęła się historia Lwowa jako organizmu miejskiego¹⁹. Z drewnianego grodu Kazimierz Wielki uczynił Lwów miastem. Wówczas to powstaje murowany zamek, a miasto zostaje otoczone murami. Powstaje również Rynek, który przez długie wieki stanowił centrum handlowego i politycznego życia Lwowa. Kazimierzowskie fortyfikacje zostały zastąpione później rozszerzonymi murami o architekturze gotyckiej, stosowanej w systemie obronnym w podobny sposób, jak w innych miastach drugiej połowy XIV wieku na zachodzie Europy²⁰. Doskonałe położenie Lwowa na skrzyżowaniu głównych szlaków handlowych wpływało na jego szybki rozwój. Lwów położony na pograniczu wschodniego Rostocza i Wyżyny Podolskiej, a także na głównym europejskim dziale wodnym pomiędzy zlewiskami Morza Bałtyckiego i Czarnego, stanowi unikatową osobowość geograficzną łączącą Wschód z Zachodem.

Można śmiało powiedzieć, że Lwów powstał i rozwijał się przez stulecia przede wszystkim dzięki sprzyjającym warunkom fizjograficznym. Ważną datą dla miasta był rok 1379, kiedy to Lwów otrzymał bezwzględne prawo składu, nakazujące przejezdnym kupcom wystawianie towarów na sprzedaż przez 14 dni. Lokalizacja miasta i rola handlowa miała wpływ na skład ludności. Miasto, liczące na początku XV wieku około ośmiu tysięcy mieszkańców, pod wieloma względami upodabniało się do innych ośrodków polskich i środkowoeuropejskich. W mieście dominowała ludność niemiecka, pochodząca w znacznym stopniu ze Śląska, zajmująca się przede wszystkim handlem. Obok społeczności niemieckiej znaczną liczbę mieszkańców miasta stanowili również Ormianie. Stopniowo rosła liczba ludności żydowskiej, polskiej a także włoskiej²¹. W owym czasie w mieście przeważała klasyczna

¹⁸ Czołowski A. *Historia Lwowa od założenia do roku 1600*, wyd. Admont, Lwów 1925, s. 4.

¹⁹ Koprowski M. *Lwów – historia, ludzie, tradycje*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 10.

²⁰ Mękarska-Kozłowska B. *Lwów. Twierdza kultury i niepodległości*, wyd. Liber, Lublin 2000, s. 10

²¹ Ostrowski J.K. *Lwów. Dzieje i sztuka*, wyd. Universitas, Kraków 1997, ss. 13-14.

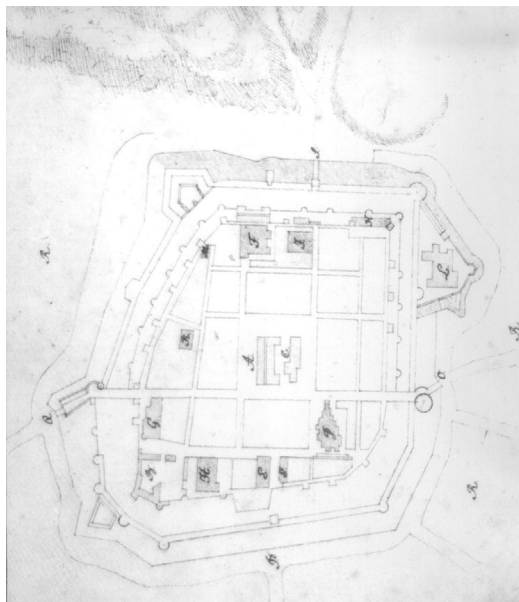
architektura gotycka. W większości budowniczymi i rzemieślnikami byli w tym okresie Niemcy, co sprawiło, że w XIV i XV stuleciu Lwów stał się miastem w stylu niemieckim. Oprócz murowanej zabudowy mieszkalnej i monumentalnej zabudowy sakralnej powstawały liczne budynki użyteczności publicznej, takie jak: łaźnie publiczne, szkoły, szpitale i przytułki. W XIV-XV wieku, dzięki wysiłkom społeczeństwa, miasto stało się także znaczącym ośrodkiem rzemiosła. Przełomowym momentem w historii Lwowa był rok 1527, w którym miasto doszczętnie zniszczył wielki pożar. Odbudowa miasta w duchu renesansowym zapoczątkowała najświetniejszy okres w dziejach Lwowa, trwający niemal 100 lat. Odbudowany po pożarze Lwów w XVI stuleciu odznaczał się wysokim poziomem budownictwa. Na zaproszenie magistratu do Lwowa przybywali architekci z północnych Włoch. To oni budowli miasto renesansowe, którego architektura łączyła w sobie cechy włoskie z cechami miejscowego budownictwa. Lwów stał się miastem wielonarodowym. Obok Niemców, mieszkają tu Polacy, Ormianie, Żydzi, Grecy, Rusini i Włosi.

Lwów rozwijał się gospodarczo, bogactwo Lwowa, pochodzące przede wszystkim z handlu było powszechnie znane. Dogodne położenie oraz nadane wcześniej przywileje królewskie procentowały. Dobra sytuacja przyciągała do miasta wielu przybyszów, wśród których byli Niemcy, Włosi, Francuzi, Anglicy a także mieszkańcy krajów lewantyńskich. Liczną społeczność stanowili również Żydzi. Wiek XVII i XVIII to okres, w którym miasto Lwów doświadczało zarówno wiele sukcesów, jak i porażek. W tym czasie, tzn. w 1620 roku odparty został najazd Tatarów. Miały też miejsce: wielki głód i wielki pożar, który dotkliwie odczuli mieszkańcy miasta. W okresie potopu szwedzkiego Lwów pełnił funkcje stolicy kraju, zaś w 1656 roku we włoskiej katedrze rzymskokatolickiej król Jan Kazimierz powierzył kraj i jego mieszkańców opiece Matce Boskiej Królowej Polski. Miało to ogromne znaczenie dla przyszłych pokoleń Polaków²². Od pierwszego rozbioru Polski w 1772 roku do 1918 Lwów był pod zaborem austriackim. W tym okresie zaczął się zupełnie nowy etap dziejów miasta. Pierwsze lata tego okresu były czasem znaczących kontrastów. W swoim dekreście cesarz ogłosił Lwów miastem otwartym, co się wiązało ze zburzeniem wszystkich fortyfikacji. Wówczas to wyburzono niemal wszystkie średnio-wieczne bramy, mury i baszty obronne.

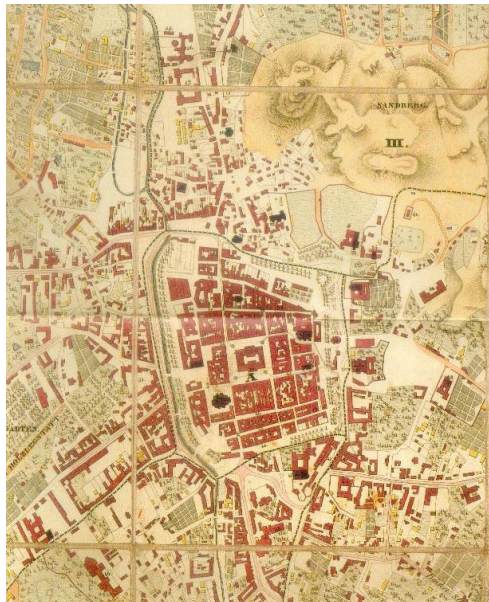
Zniszczenie części dziedzictwa architektonicznego miało jednak i dobre strony, gdyż miasto mogło się rozwijać i rozrastać, zaczęły powstawać przedmieścia Lwowa, które z czasem łączyły się z miastem w jedną całość. W miejscu dawnych obwarowań zaczęły powstawać nowoczesne, obsadzone drzewami bulwary (ryc. 9 i ryc. 10). W okresie zaborów Lwów był jednym z najważniejszych ośrodków nauki, oświaty i kultury polskiej oraz centrum

²² Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko-Biała 2007, ss. 15-16.

politycznym i stolicą Galicji. Znakomitą renomą cieszyły się Uniwersytet im. Kazimierza i Politechnika Lwowska. Jednym z ważniejszych wydarzeń w tym czasie było utworzenie w Wiedniu, a następnie przeniesienie do Lwowa Fundacji i Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich²³.

Ryc. 9. Plan miasta Lwowa z 1704 r.
(Ukraiński Historyczny
Atlas Miasta Lwów, T.1. 2014)

Ryc. 10. Plan miasta Lwowa z 1829 r.
(Ukraiński Historyczny
Atlas Miasta Lwów, T.1. 2014)

Przełom lat 1867-1868 stał się dla Lwowa i Galicji datą historyczną. W tym czasie rząd austriacki nadaje krajowi ustrój konstytucyjny. Powoduje to znaczną poprawę poziomu gospodarczego kraju. Zwłaszcza we wschodniej części kraju prężnie rozwija się rolnictwo. Powstają w tym czasie m.in. towarzystwa rolnicze, związki spółdzielcze, a także liczne organizacje taniego kredytu. Rozbudowuje się handel, przemysł chemiczny i naftowy, powstają nowe fabryki²⁴. Z początkiem lat siedemdziesiątych XIX wieku Lwów zostaje polityczną, administracyjną i ekonomiczną stolicą Galicji. W tym czasie zostaje powołany Sejm Krajowy, do szkół, urzędów i sądów powraca język polski.

Uporządkowanie administracji i gospodarki miejskiej oraz wytyczenie nowych terenów miejskich, powodują szybki rozwój Lwowa na przełomie XIX/XX wieku, a także wzrost liczby mieszkańców i wzmożony ruch budowlany. Istotny wpływ na rozwój gospodarczy Lwowa miało założenie Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (1841 r.),

²³ Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko-Biała 2007, s. 20.

²⁴ Męcarska-Kozłowska B. *Lwów. Twierdza kultury i niepodległości*, wyd. Liber, Lublin 2000, s. 54.

Galicyjskiej Kasy Oszczędności (1844 r.) i Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego (1841 r.). Ważne znaczenie dla rozwoju gospodarczego miasta i okręgu miało również utworzenie Izby Handlowej i Przemysłowej we Lwowie²⁵. Położenie geograficzne Lwowa było bardzo korzystne dla jego rozwoju gospodarczego. Na rozwój dzielnic Lwowa wpłynęła znacząco, uruchomiona w 1894 roku, kolej elektryczna (tramwaje), która została rozbudowana i umożliwiała wznoszenie większych gmachów czynszowych w punktach oddalonych od centrum miasta²⁶. Do wzrostu życia gospodarczego przyczynia się również otwarty w 1904 roku Dworzec Główny połączony z dworcem towarowym. Pomimo tego Lwów w czasie zaboru austriackiego nie rozwinął większego przemysłu. Rozwijał się w tym czasie dość prężnie przemysł spirytusowy (fabryka Barczewskiego), naftowy i chemiczny. Powstały m.in. fabryki kamienia sztucznego, ceramiki, nawozów sztucznych, a także fabryka zapatek i czekolady. Jednakże życie gospodarcze widocznie zaczęło się rozwijać dopiero w okresie samorządowym, kiedy to punktem zwrotnym w rozwoju życia przemysłowego stała się Wystawa Rolniczo-Przemysłowa w 1877 roku. Wpływ na rozwój przemysłu miała również działalność Ligi Pomocy Przemysłowej, która powstała w 1904 roku. Organizowała ona wystawy ruchome i jarmarki wyrobów krajowych celem podniesienia rodzimego przemysłu i handlu. W drugiej połowie XIX wieku we Lwowie przeprowadzono regulacje i wytyczenie nowych ulic oraz parcelowanie terenów pod nowe budownictwo. W efekcie nowej polityki gruntami w 1871 roku, miasto zostało podzielone na 5 dzielnic: Śródmieście i 4 dzielnice powstałe z byłych przedmieść Lwowa. Były to: dzielnica Halicka, Krakowska, Żółkiewska i Łyczakowska²⁷. W XIX wieku miasto się rozrasta, powstają nowe piękne kamienice i kościoły, budynki użyteczności publicznej i liczne parki. Jednakże najstarsza część Lwowa – Śródmieście, niemal bez zmian zachowuje swój układ przestrzenny średniowiecznego miasta lokacyjnego z centralnie usytuowanym rynkiem i odchodzącymi od niego, krzyżującymi się pod kątem prostym ulicami²⁸ (ryc. 11 i ryc. 12). Do połowy XIX wieku Śródmieście pełniło rolę centralną. W drugiej połowie stulecia ważne dla życia miasta instytucje przeniosły się poza obręb śródmieścia.

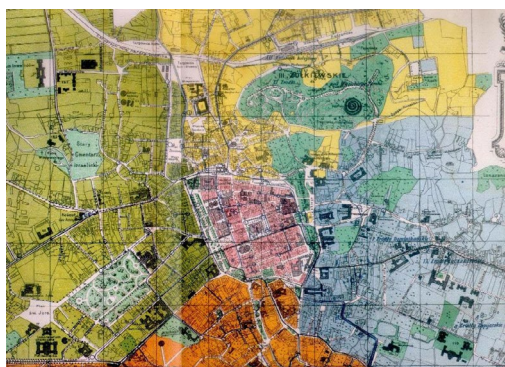
²⁵ Hoszowski S. *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1944*, wyd. Izba Przemysłowo- Handlowa, Lwów 1935, ss. 24-25.

²⁶ Hoszowski S. *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1944*, wyd. Izba Przemysłowo- Handlowa, Lwów 1935, ss. 62-63.

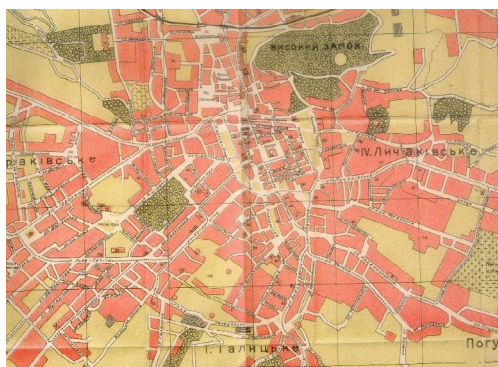
²⁷ Cielątkowska R. *Detal architektury mieszkaniowej Lwowa XIX i XX wieku*, wyd. Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2006, s. 68.

²⁸ Praca zbiorowa: pod red. Purchla J. *Architektura Lwowa XIX wieku*, wyd. Antykwa, Kraków, 1997, (*Sepiał M. Rozwój miasta Lwowa w XIX wieku*) s. 16.

Zabudowa postępuje wzdłuż głównych dróg dojazdowych, przekształcając je w ulice miejskie i pozostawiając pomiędzy nimi wolne, jeszcze niezabudowane przestrzenie. Na kształt oraz przebieg dróg decydujący wpływ miało ukształtowanie terenu²⁹. W pierwszej połowie XIX wieku miasto rozwijało się w granicach wyznaczonych przez rozebrane mury obronne. Zaś w drugiej połowie XIX wieku charakterystyczne stało się powstawanie zabudowy w rejonach przylegających do Śródmieścia. Pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku miasto osiągnęło w rejonie Żółkiewskiego Przedmieścia administracyjne granice i zaczęto wówczas wypełniać luki w zabudowie, budując budynki na wolnych dotychczas przestrzeniach lub zastępując istniejącą, niższą zabudowę wyższymi, trzy i czteropiętrowymi budynkami. Był to okres, kiedy nadano miastu ostateczny kształt nieregularnej gwiazdy. Wzmógłony ruch budowlany trwał do 1910 roku, następane lata przyniosły spadek tempa rozbudowy miasta³⁰.

Ryc. 11. Fragment planu miasta Lwowa 1894 r. (Ukraiński Historyczny Atlas Miasta Lwów, T.1. 2014)

Ryc. 12. Fragment planu miasta Lwowa 1910 r. (Ukraiński Historyczny Atlas Miasta Lwów, T.1. 2014)

W listopadzie 1918 roku dochodzi do walk Polaków z Ukraińcami o miasto. Polacy wygrali bitwę o Lwów. Po prawie 150 latach panowania austriackiego, Lwów w 1918 roku znalazł się ponownie w granicach wolnej Rzeczypospolitej, a także stał się stolicą województwa i trzecim co do ilości mieszkańców najbardziej zaludnionym miastem po Warszawie i Łodzi.

²⁹ Praca zbiorowa: pod red. Purchla J. *Architektura Lwowa XIX wieku*, wyd. Antykwa, Kraków 1997 (*Sepiał M. Rozwój miasta Lwowa w XIX wieku*), s. 18.

³⁰ Praca zbiorowa: red. Purchla J. *Architektura Lwowa XIX wieku*, wyd. Antykwa, Kraków 1997, (*Sepiał M. Rozwój miasta Lwowa w XIX wieku*), s. 26.

1.1. Ruch budowlany w latach 1880-1918. Łódź, Wilno, Lwów

Na przestrzeni lat instytucja nadzoru budowlanego ulegała zasadniczym zmianom i przeobrażeniom pod względem treści i form jej działania. Celem ustroju organów nadzoru budowlanego było zabezpieczenie interesu społecznego w procesie budowlanym, starając się dopasować do zmieniających się stosunków politycznych i społecznych. Rozwój życia społeczno-gospodarczego, będący następstwem rewolucji przemysłowej wymusił ustanowienie przepisów porządkowych w budownictwie i regulacji prawnych w zakresie zabudowy miast, stosunków sąsiedzkich, a także gospodarki terenami. Było to związane ze znacznym wzrostem liczby mieszkańców i żywiłowym rozwojem miast. Niezwykle ważnym momentem dla wykształcenia się współczesnego nadzoru budowlanego było powstanie w XIX wieku na terenach niemieckich policji budowlanej. Początki jej tworzenia były związane z gwałtownym rozwojem budownictwa. Najstarsze regulacje powstały w okresie rozbiorów Polski i były odmienne na terenach zajmowanych przez Austrię, Rosję i Prusy.

Łódź

Lata 1880-1914 to okres największego rozwoju gospodarczego miasta Łodzi, a także wzmoczonego ruchu budowlanego. Łódź charakteryzowało gigantyczne, niespotykane wręcz w Polsce tempo rozwoju. Świadczy o tym fakt niesamowitego wzrostu zaludnienia miasta, które w drugiej połowie dziewiętnastego stulecia wzrosło niemal sześciokrotnie. Na terenie zaboru rosyjskiego obowiązywały zarządzenia władz wydawane po zlikwidowaniu w 1867 roku Rady Budowniczej istniejącej przy Wydziale Przemysłu i Kunsztów Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych Królestwa, oraz niektóre wcześniejsze rozporządzenia budowlane władz Królestwa, które nie były sprzeczne z ustawą rosyjską³¹. Prawo budowlane obowiązujące w Królestwie Polskim oparte było na Przepisach Ogólnych Policji Budowniczej z 1820 roku. Zawierały one m.in. zalecenia ochrony przeciwpożarowej, szerokości i formy ulic, kolorystyki fasad etc. Nie było natomiast żadnego ograniczenia wysokości budynków, czy profilu ulicy. W momencie uchwalenia ustawa ta nie odbiegała niczym od najnowszych, najbardziej postępowych ówczesnie rozwiązań, lecz w wyniku postępującego rozwoju urbanistycznego, jej regulacje stały się niewystarczające. W 1858 roku przyjęto kilka poprawek do obowiązujących przepisów budowlanych, z których najważniejsza dotyczyła określenia minimalnych wymiarów działki.

³¹ Dumala K. *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1821-1869*, PAN, Warszawa, 1974, s. 49.

Od tej pory w każdym domu miało znajdować się: „ podwórko obszerne (...) w świetle szerokie i długie na stóp 30”³².

Przy określaniu wielkości podwórza brano głównie pod uwagę przepisy przeciwpożarowe: „Należy przy budowie nowych lub przy gruntownej restauracji istniejących domów frontowych przystęp tak urządzić, w domach większych przez zrobienie bramy wjazdowej, w mniejszych zaś przez zrobienie sieni na wylot domu najmniej stóp sześć (1,82 m) w świetle szerokiej, która koniecznie szersza być powinna, jeżeliby urządzano w niej schody przejście ścieśniające. Podwórko między zabudowaniami powinno być w świetle szerokie i długie ma stóp 30 (9, 14 m), starać się zaś należy, aby było o ile możliwość dozwoli większe, bo w takim razie i ratunek na przypadek pożaru jest łatwiejszy, powietrze będzie zdrowsze, a mury i mieszkania parterowe więcej od wilgoci chronione. Zabudowania w podwórkach stawiane być powinny również z odstępami trzysąźniowymi (6, 4 m), a w razie niemożności winny być przedzielone brandmurami”³³. Po powstaniu styczniowym nastąpiły niekorzystne zmiany. Wówczas zlikwidowano samorząd i od tej pory, aż do 1914 roku nie wprowadzono żadnych modyfikacji w obowiązujących przepisach budowlanych. Było to bardzo dotkliwe, że władze nie zdążyły uregulować zasad kształtowania wysokości budynków, gdyż lata 70. XIX wieku, w wyniku koniunktury gospodarczej były czasem, kiedy w Łodzi na długich, wąskich działkach przeznaczonych pierwotnie pod uprawę lnu, zaczynają powstawać kilkupiętrowe, murowane kamienice czynszowe i oficyny. Cechą charakterystyczną łódzkiej architektury stał się rozwój zabudowy wzdłuż granic działek, wypierającej w ten sposób pierwotne, drewniane, rzemieślnicze budynki³⁴. Budowa oficyn wzdłuż bocznych granic działek stała się w owym czasie jedynym sposobem pozwalającym na wykorzystanie cennych terenów budowlanych, gdyż nie było w Łodzi władzy, która mogłaby usprawnić układ parcelacyjny poprzez np. wytyczenie dodatkowych ulic. Podwyższanie zabudowy wewnątrz działki prowadziło do niekorzystnych warunków higieniczno-sanitarnych łódzkich mieszkań. I tak w XX wiek Łódź wkroczyła jako wielkie, chaotycznie zabudowane miasto, bez rozwiniętej sieci wodociągowo-kanalizacyjnej, co było spowodowane w dużym stopniu brakiem odpowiednich regulacji budowlanych.

³² *Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 6 VII 1858 roku*, wyd. ZPAKP, cz. I t. II, ss. 411-421.

³³ *Ustawy i rozporządzenia...*, op. cit. S.23 (zarządzenie z 24 czerwca/ 6 lipca 1858 roku).

³⁴ Często zdarzało się, że jedynym świadkiem początków miasta pozostawał frontowy, drewniany domek tkacki- wewnątrz działki było zabudowane kilkupiętrowymi, murowanymi oficynami. [Popławska I, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku*, t. XIX, Warszawa 1992, op. cit. ss. 25-26].

Wilno i Lwów

Działalność policji budowniczej w Prusach sprowadzała się z jednej strony do stanowienia lokalnych przepisów budowlanych, z drugiej zaś strony do nadzorowania przebiegu robót budowlanych³⁵. W praktyce jednak stały nadzór policji budowniczej nad robotami budowlanymi nie zapobiegał łamaniu obowiązujących wówczas przepisów. Podobnie jak w Prusach, działalność policji budowniczej w Austrii poszła w kierunku stanowienia szczegółowych norm policyjno-budowlanych, które swymi zakazami i nakazami krępowały wolność budowy w imię interesu publicznego.

Na terenach zaboru austriackiego została wprowadzona ustawa z dnia 28 kwietnia 1882 roku, zawierająca przepisy budowlane dla gmin miejskich³⁶. Trzy lata później, dnia 21 kwietnia 1885 roku została wydana „Ustawa Budownicza dla Królewskiego Stołecznego Miasta Lwowa”³⁷. Ustawa ta określała wszystkie zagadnienia wiążące się z projektowaniem i przebiegiem budowy nowych i remontami starych budynków oraz decydowała o ich formie i o wielu parametrach technicznych. Duży ruch budowlany i rozwój nowych konstrukcji sprawił, że ustawa ta szybko zaczęła się dezaktualizować³⁸. Dnia 4 kwietnia 1889 roku została wydana kolejna ustawa: „Ustawa Budownicza dla znaczniejszych miejscowości w Królestwie Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim”³⁹. W zaborze pruskim, tak jak i w całym obszarze państwa pruskiego obowiązywały między innymi: Ustawa dotycząca zakładania i zmiany ulic i placów w miastach i miejscowościach wiejskich z dnia 2 lipca 1875 roku⁴⁰ oraz ustawa w sprawie rozdziału publicznych ciężarów przy podziale parcel gruntowych i zakładania nowych osiedli z dnia 25 sierpnia 1876 roku⁴¹, a także ustawa mieszkaniowa z 28 marca 1918 roku⁴². Dla Lwowa ważnym dokumentem, który uszeregował działalność architektów, stał się pierwszy statut budowlany, nadany miastu w 1877 roku: „Ustawa budowlana stołecznego

³⁵ Krawczyk C, *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań 1975, s. 50.

³⁶ *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*, nr 77.

³⁷ *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*, nr 31.

³⁸ Lewiński J. *Między tradycją a nowoczesnością-Architektura Lwowa lat 1893-1918*, wyd. Neriton, Warszawa 2005, s. 362.

³⁹ *Rozporządzenie Krajowe dla Królestwa Galicji i Lodomerii w Wielkim Księstwem Krakowskim*, nr 31.

⁴⁰ Zbiór ustaw państwa pruskiego, s. 561.

⁴¹ Zbiór ustaw państwa pruskiego, s. 227.

⁴² Zbiór ustaw państwa pruskiego, s. 23.

miasta Lwowa⁴³. W dokumencie tym znajdowały się m.in.: lista wymagań do projektu, normy rozwiązań (grubość ścian, rozkład schodów, kominów itp.), szczególną uwagę poświęcono kanalizacji pomieszczeń i zaopatrzenia w wodę. W statucie zwrócono również uwagę na normowanie wysokości budowli w zależności od szerokości ulicy. Domy miały być stawiane szczelnie, jeden obok drugiego, według linii zabudowy, zaś szczegółowych planów co do planowania pokoi i innych pomieszczeń nie było. Następne statuty z 1885 roku i z 1892 roku w głównych przepisach powtarzały poprzedni. Jednakże wzrosły wymogi dotyczące bezpieczeństwa pożarowego. Na przełomie XIX i XX wieku Lwów przeżył prawdziwie metropolitalny rozwój, orientując się wprost na cesarską stolicę – Wiedeń. Przełom XIX/XX wieku we Lwowie to czas kiedy nastąpiła modernizacja zabudowy, to czas kiedy zaczęły powstawać nowe fabryki i gmachy użyteczności publicznej. Budowa licznych kamienic czynszowych powstałych na przełomie XIX/XX wieku była skutkiem szybkiego wzrostu liczby ludności miasta, która w 1900 roku wynosiła 160 tysięcy mieszkańców.

Druga połowa XIX wieku charakteryzowała się powstawaniem skupisk zabudowy w rejonach bezpośrednio przylegających do Śródmieścia oraz z powstawaniem nowej zabudowy wzdłuż głównych ulic miasta. Jednym z głównych czynników umożliwiających rozbudowę miasta w drugiej połowie XIX wieku było przeprowadzenie w latach 1883- 1910 ostatecznej regulacji oraz kanalizacji Pełtwi⁴⁴. Po 1870 roku dążono do uporządkowania już istniejących obiektów poprzez rozbudowę i wyrównanie ich wysokości. Dotyczyło to zwłaszcza Śródmieścia. W pozostałych zaś częściach miasta dominowała zabudowa luźno rozrzucona – często stanowiły ją gmachy użyteczności publicznej, otoczone przez niską zabudowę mieszkalną i ogrody. Nadzór nad przestrzeganiem obowiązujących przepisów pod koniec XIX wieku w Galicji sprawowały lokalne władze policyjne i administracyjne. Nadzór budowlany ograniczał się jedynie do zatwierdzenia planów budowy nowych obiektów, wydania pozwoleń oraz przynaglenia właścicieli do odbudowy budynków w złym stanie technicznym⁴⁵. Nadzór dotyczył głównie kontroli zgodności realizacji robót z udzielonym pozwoleniem i projektem budowy. Na terenach zaboru rosyjskiego obowiązywała ustawa rosyjska z 1900 roku⁴⁶, a w okresie I wojny światowej dodatkowo obowiązywały przepisy dotyczące sporządzania planów zabudowy

⁴³ Ukraińskie Historyczne Archiwum we Lwowie: *Ustawa budowlana stołecznego miasta Lwowa z 1877 roku*, (DALO, F.146, op.7, sygn. 4153).

⁴⁴ Sepiał M. *Rozwój miasta Lwowa w XIX wieku*, wyd. Antykwa, Kraków 1997, s. 22.

⁴⁵ Krawczyk C. *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań 1975, s. 89.

⁴⁶ Zbiór praw cesarstwa rosyjskiego, tom XII, cz. I, s. 24.

wydane w 1916 roku przez władze okupacyjne⁴⁷. Po odzyskaniu niepodległości rozpoczęły się prace legislacyjne, mające na celu ujednoczenie dla obszaru całego państwa przepisów regulujących zagospodarowanie przestrzenne i procesy inwestycyjno-budowlane. Zupełnie odmienny stan funkcjonował na ziemiach wcielonych do Rosji, gdyż rosyjskie przepisy budowlane wyraźnie odstępowały od prawa budowlanego Austrii i Prus. Rosyjskie przepisy budowlane nie stanowiły wzorca dla polskiego prawa budowlanego⁴⁸. Pierwszy dekret dotyczący tymczasowych przepisów budowlanych na obszarach byłego zaboru rosyjskiego został wydany w lutym 1919 roku⁴⁹. Natomiast z dniem 14 kwietnia 1924 roku zostało wydane Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej w sprawie przekazania zarządom gmin miejskich i wiejskich zatwierdzenia projektów budowli i wydania pozwoleń na budowę na obszarze województw: warszawskiego, łódzkiego, kieleckiego, lubeckiego, białostockiego, nowogródzkiego, wołyńskiego, wileńskiego okręgu administracyjnego i miasta stołecznego Warszawy⁵⁰.

Zasadnicze, właściwe, prawo w zakresie zagospodarowania przestrzennego i procesu inwestycyjno-budowlanego zaczęło obowiązywać na terenie całego państwa za wyjątkiem Województwa Śląskiego od 1928 roku, kiedy to zostało wydane Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej dnia 16 lutego 1928 roku: „o prawie budowlanym i zabudowie osiedli”⁵¹. Wydana niemal 10 lat później Ustawa z dnia 10 marca 1938 roku o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli wprowadza przepisy tego rozporządzenia również i w Województwie Śląskim⁵². Na przełomie XVIII/XIX wieku na Litwie wprowadzono prawa o zarządzaniu miastami i przepisy o ich zabudowie, obowiązujące na terytorium Imperium Rosyjskiego. Realizacja rozporządzeń odnośnie zabudowy miast – centrów gubernialnych i powiatowych wyrażała się przede wszystkim w opracowaniu ich planów (Wilno – 1817 r., 1845 r., 1875 r.)⁵³. Pod koniec XIX wieku w Wilnie wzrósł ruch budowlany. Sprzyjało temu między innymi przesiedlenie się Żydów z osiedli wiejskich. Osiedlali się oni głównie przy placach i głównych ulicach, trudniąc się przede wszystkim handlem i rzemiosłem. Wobec tego zabudowa centrum miasta znacznie się zagęściła.

⁴⁷ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Generalnego Gubernatorstwa warszawskiego, nr 99.

⁴⁸ Krawczyk C. *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań 1975, s. 103.

⁴⁹ Dziennik Praw Państwa Polskiego, nr 14, poz. 176.

⁵⁰ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, nr 36, poz. 383.

⁵¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, nr 23, poz. 202.

⁵² Dziennik Ustaw Sejmu Śląskiego, nr 7, poz. 17.

⁵³ Miskinis A. *Zarys rozwoju historyczno-urbanistycznego osiedli miejskich Litwy*, KAIU, t. XV, z. 2. PWN, Warszawa 1970, s. 164.

W Wilnie przełom XIX/XX wieku był okresem, kiedy zaczęto zajmować się porządkowaniem centrum miasta. Nad przestrzeganiem obowiązujących przepisów kontrolę sprawowały lokalne władze policyjne i administracyjne. W drugiej połowie XIX wieku wytyczono Aleję Giedymina jako Georgijewski Prospekt⁵⁴. Ulica wytyczona została w 1837 roku zgodnie z planem rozbudowy miasta i połączyła Stare Miasto z przedmieściem Łukiszki. Już przed I wojną światową pobudowano przy niej piękne neorenesansowe i neogotyckie kamienice oraz siedziby banków, kasyno oficerskie i hotel George. Pod koniec XIX wieku i na początku XX wieku zaczęły powstawać przy niej kolejne kilkupiętrowe kamienice i liczne gmachy użyteczności publicznej utrzymane głównie w stylu eklektycznym. Zgodnie z obowiązującą ustawą wysokość stawianych domów nie mogła przekroczyć szerokości ulicy. Przepis ten nie odnosił się do oficyn, które nie miały żadnych ograniczeń co do swojej wysokości⁵⁵. Od połowy XIX wieku w formowaniu przestrzennej struktury miasta oprócz tradycyjnych obiektów takich jak budynki mieszkalne i obiekty użyteczności publicznej coraz większego znaczenia nabierają budynki przemysłowe oraz urządzenia inżynierskie.

We wszystkich omawianych miastach, zarówno w Łodzi, jak i w Wilnie i Lwowie, na przełomie XIX/XX wieku nastąpiły istotne przeobrażenia techniczne, ekonomiczne i społeczne. Wszystko to spowodowało wzmocnienie procesów urbanistycznych. Dzięki licznym wynalazkom druga połowa XIX wieku stała się przełomowa. Wielki postęp techniczny, zwłaszcza w przemyśle i w dziedzinie infrastruktury, w dużym stopniu oddziaływał na wszystkie omawiane miasta. Coraz większa ilość ludności napływającej do miast spowodowała zapotrzebowanie na niedrogie mieszkania.

W każdym z miast powstaje nowy typ zabudowy: kamienica czynszowa. Powstają też liczne fabryki i monumentalne gmachy użyteczności publicznej niezbędne do funkcjonowania nowoczesnych miast. Na przeobrażenie struktury przestrzennej wpłynęła także rewolucja w dziedzinie transportu, spowodowana rozpowszechnieniem kolei, która odegrała wielką rolę w rozbudowie miast. W tym okresie swój rozwój przeżywa kolej i tramwaj. Na rozwój Łodzi istotny wpływ miało połączenie miasta z Koleją Warszawsko-Wiedeńską oraz uruchomienie podmiejskiej komunikacji tramwajowej. Wilno zawdzięcza intensywny rozwój uruchomieniu w 1862 roku Kolei Warszawsko-Petersburskiej,

⁵⁴ Aleja Giedymina wzięła swą nazwę od znajdującego się przy niej kościoła św. Jerzego (wówczas zamienionego na cerkiew Georgijewską). Obecnie jest jedną z większych i najbardziej reprezentacyjnych ulic Wilna.

⁵⁵ Koprowski M. *Wilno – historia, ludzie, tradycja*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 72.

której stało się ważnym węzłem komunikacyjnym. Na wzrost rozwoju gospodarczego we Lwowie obok rozwoju administracji i galicyjskiego przemysłu ważnym elementem stała się budowa nowych połączeń kolejowych i rozbudowa dróg, dzięki którym Lwów stał się jednym z największych węzłów komunikacyjnych w drugiej połowie XIX wieku. We wszystkich omawianych miastach duży wpływ na ewolucję architektury miały nowe rozwiązania konstrukcyjne, a co za tym idzie stosowanie nowych materiałów budowlanych takich jak żelbet i stal. Przełom XIX/XX wieku to czas kiedy oświetlenie gazowe zostaje zastąpione elektrycznym i następuje rozwój sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Budowa nowoczesnych wodociągów i kanalizacji przyczyniła się do znacznego podniesienia standardu wielu domów i panujących w nich warunków sanitarnych.

2. Miasto. Centrum miasta a jego śródmieście

Podejmując próbę określenia, czym jest śródmieście, a czym jest centrum miasta, należy najpierw wyjaśnić pojęcie *miasto*, które wbrew pozorom nie jest pojęciem łatwym do zdefiniowania. Opisy wielu miast nietrudno odnaleźć w licznych przewodnikach, opracowaniach naukowych czy relacjach z podróży i wspomnieniach. Zazwyczaj przedstawiają one obraz miasta ukazujący jego najlepsze strony, opisując jego historię, położenie, architekturę i mieszkańców. W wielu przypadkach z opisów tych można również ocenić stan zagospodarowania danego miasta, jego sytuację ekonomiczną i społeczną. Miastami, ich rozbudową i przebudową interesują się nie tylko architekci, konserwatorzy czy urbaniści, ale także specjaliści wielu innych dziedzin, do których należą między innymi demografowie, socjologowie czy psychologowie. Każdy z nich zapewne by dał nieco inną definicję miasta, wynikającą z obszaru jego zainteresowania. Szukając zwięzłego określenia miasta przyjąć można, że stanowi ono skupisko ludzi, odróżniające się od innych tego rodzaju wspólnot przede wszystkim swymi nierolniczymi funkcjami oraz znaczną wielkością i intensywnością zabudowy⁵⁶. Definicja miasta zmieniała się w historii dziejów. Pierwsze miasta zaczęły powstawać w drugiej połowie VI tysiąclecia p.n.e. Stanowiły one samodzielne jednostki polityczne lub były ośrodkami kultu religijnego (Mezopotamia, Egipt czy Chiny). Charakterystycznym typem miasta-państwa była grecka polis. Wraz z polityczną ekspansją Rzymu zakładano miasta w Italii i podbitych prowincjach. Szczególną rolę w rozwoju przestrzennym miast odegrało zastosowanie planu obozu rzymskiego (Castum). We wczesnym okresie średniowiecza osiedla typu miejskiego rozwijały się głównie przy dużych grodach. Wówczas za miasto uznawano grody obronne wraz z ich podgrodziami. W drugiej połowie XVIII wieku rozpoczęła się znaczna rozbudowa miast, której przyczyną była rewolucja przemysłowa. Rozwój nauk społecznych i przyrodniczych wzmógł od połowy XIX wieku działania na rzecz uzdrowienia środowiska miejskiego. Zaczęły powstawać nowe koncepcje urbanistyczne (miasto liniowe, miasto ogród). Wraz z rozwojem cywilizacji zmieniały się funkcje osiedli, liczba ludności i charakter zabudowy, a co za tym idzie zmieniała się definicja miasta. M. Kiełczewska-Zaleska napisała, iż zanikła funkcja obronna miasta i urzędzeń, które z tą funkcją były połączone,

⁵⁶ Aleksander Wallis przytacza ujęcie miasta, według którego jego istota polega na sposobie natężenia pewnej liczby cech wspólnych ośrodkom miejskim, wiejskim oraz osadom. [A. Wallis, *Socjologia wielkiego miasta*, dz. cyt., s. 59.]

a pojawiają się nowe koncepcje urbanistyczne przystosowane do potrzeb życia społeczeństwa nowoczesnego i do nowych poglądów na zdrowotność warunków życiowych. Nowoczesne miasto jest bardziej przestronne, mniej zwarte o znacznie większym zróżnicowaniu dzielnic funkcjonalnych⁵⁷.

Miasto współczesne charakteryzuje się przede wszystkim podziałem jego obszaru na tereny określające charakter budownictwa, którego sposób wykorzystania określają odpowiednie wskaźniki, co z kolei wyznacza wielkość obszarów koniecznych do zagospodarowania i ma wpływ na system uzbrojenia⁵⁸. Współczesna definicja miasta według Głównego Urzędu Statystycznego brzmi: „Miasto to jednostka osadnicza o przewadze zwartej zabudowy i funkcjach nierolniczych, posiadająca prawa miejskie bądź status miasta nadany w trybie określonym odrębnymi przepisami”⁵⁹. Według Aleksandra Wallisa miasto jest: „systemem złożonym z dwóch podsystemów organicznie powiązanych, współdziałających na zasadzie sprzężeń zwrotnych, lecz autonomicznych – podsystemu urbanistycznego i społecznego”. Podsystem urbanistyczny rozumiany jest według A. Wallisa jako: „całokształt materialnych elementów miasta stworzonych przez człowieka, jak i elementów naturalnych, które składają się na jego strukturę przestrzenną”. Natomiast podsystem społeczny A. Wallis definiuje następująco: „jest to zbiorowość użytkowników miasta, których podstawową strukturę tworzą jego mieszkańcy”⁶⁰. Według A. Wallisa do głównych cech miasta jako obiektu przestrzennego, różniącego go od wsi, a także od zurbanizowanych obszarów podmiejskich, należą: wykształcone społecznie centrum, prestiżowo-funkcjonalne zróżnicowanie architektury, silne zróżnicowanie i duże możliwości rozwoju przestrzeni oraz ponadlokalne funkcje pełnione w stosunku do określonego terytorium. W małym słowniku języka polskiego odnajdziemy określenie miasta, które stanowi uogólnienie wiedzy potocznej, podkreślające następujące cechy miasta: „duży obszar – gęsto zaludniony, z dużą liczbą ludności podlegającej odrębnej administracji, wyróżniający się nierolniczymi funkcjami”⁶¹. Podstawową przyczyną zakłádania i rozwoju miast była naturalna tendencja do tworzenia się organizacji społecznych umożliwiających zwiększanie wydajności pracy ludzkiej. W różnych okresach historycznych czy regionach geograficznych miasta różniły się od siebie funkcjami, wielkością i formą. Dodatkowo dominujące funkcje danego miasta, takie jak funkcje handlowe,

⁵⁷ Kiełczewska-Zaleska M., *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa 1972, s. 187.

⁵⁸ Matyjaszkiewicz J, Putkowski D., *Zarys planowania przestrzennego*, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1971, s. 24

⁵⁹ Ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 roku o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych (Dz. U. Nr 166 poz. 1612)

⁶⁰ Wallis A. *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa 1977, ss. 79-81.

⁶¹ *Mały słownik języka polskiego*, red. Z Łempicka, PWN, Warszawa 1969, s. 385.

górniczne czy portowe itp. nadawały mu swoistego charakteru. Pojęcie miasta może być zdefiniowane przy użyciu kryterium budowlanego jako przestrzeń z intensywną zabudową⁶². Na pytanie czym jest miasto, Romuald Maksymilian Loegler w jednej ze swoich publikacji napisał: „Miasto jest zbiorem architektonicznych obiektów. Nie jest rozpoznawalne przez ich funkcjonalne programy i techniczne walory. Jest nie tylko przestrzenią opisaną przez płaszczyzny ścian elewacyjnych, bryły, kierunki dróg, kształt placów czy otwartych zielonych terenów. Miasto jest wyznaczoną przez architekturę przestrzenią ukształtowaną w twórczym akcie łączącym przeszłość z teraźniejszością. Jest wytworem sztuki budowania”⁶³. Według M. Kiełczewskiej-Zaleskiej miasto stanowi: „punkt zbieżności interesów większego obszaru i zależnie od tego jak wielki krąg w swój zasięg oddziaływań potrafi włączyć rośnie podstawa jego egzystencji. Miasto musi więc posiadać pewne walory, które mu rolę ogniskowania, koncentrowania życia ułatwiają. Walory te wyrażają się w położeniu geograficznym”⁶⁴. Jan Maciej Chmielewski, rozpatrując definicję miasta i jego strukturę przestrzenną, napisał: „Grupy społeczne zmuszone przez warunki klimatyczne, sytuację gospodarczą, względy polityczne lub wierzenia religijne organizowały się w formacje, dziś zwane miastami, w celu doskonalenia warsztatu swojej pracy, który to warsztat musiał znajdować się w miejscu zapewniającym im względnie stałą egzystencję”⁶⁵. Wnikliwą i wyczerpującą definicję miasta przedstawia K. Dziewoński, według którego miasto jest: „historycznie ukształtowanym typem osiedla, wyznaczonym istnieniem konkretnej społeczności częściowej, skoncentrowanej na pewnym obszarze, o odrębnej organizacji, uznanej prawnie oraz wytwarzającej w ramach swojej działalności zespół trwałych urządzeń materialnych o specyficznej fizjonomii, która odzwierciedla odrębny typ krajobrazu”⁶⁶. Ta definicja wydaje się być najpełniejszą z możliwych, zawierającą najważniejsze dla tego pojęcia różnicowania prawne: funkcjonalne, społeczne i fizjonomiczne. Wynika z tego, iż miasto jest strukturą wielokrotnie złożoną, tworzącą skomplikowaną sieć stosunków i zależności między częściami tej samej całości. Miasto oprócz zróżnicowanej struktury zawodowej ludności odznacza się również zróżnicowaną strukturą przestrzeni zabudowanej. Autorka, rozpatrując wiele istniejących określeń definiujących pojęcie „miasta”, dochodzi do wniosku, iż można wyróżnić wspólne cechy

⁶² Ostrowski W. *Miasto*, w: Wielka Encyklopedia Powszechna, T.VII, PWN, Warszawa 1966, s. 250.

⁶³ Loegler R.M. *Miasto to nie architektoniczna zabawa*, wyd. Politechnika Białostocka, Białystok/Kraków 2011, s. 14.

⁶⁴ Kiełczewska-Zaleska M. *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa 1972, s. 107.

⁶⁵ Chmielewski J.M. *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, wydanie II, Warszawa 2001, ss. 25-26.

⁶⁶ Dziewoński K. *Geografia osadnictwa i zaludnienia. Dorobek, podstawy teoretyczne, problemy badawcze*. Przegląd Geograficzny nr 28, PWN, Warszawa 1956.

pojawiające się w licznych definicjach, które mogą stanowić jedną definicję miasta, bo doskonale je opisują. Należą do nich: znacząca intensywność zabudowy mieszkaniowej, mnogość różnych instytucji i organizacji oraz dominacja funkcji usługowych, wyodrębnienie od pozostałych obszarów zurbanizowanych, zazwyczaj jedno historyczne ukształtowane centrum, dobrze rozwinięta sieć komunikacyjna. Miasto to obszar intensywnie zabudowany, wyróżniający się różnorodnością funkcji z dobrze rozwiniętą siecią komunikacyjną. Stanowi miejsce intensywnych oddziaływań ludzi na środowisko przestrzenne.

A co rozumiemy pod pojęciem „centrum miasta”? Centrum miasta zazwyczaj jest rozumiane jako historycznie ukształtowana jednostka osadnicza, która charakteryzuje się dużą intensywnością zabudowy, małą ilością terenów rolniczych oraz ludnością pracującą poza rolnictwem np. w przemyśle lub w usługach, prowadzącą specyficzny miejski styl życia.

Już od starożytności miasta wykształcały w swoim organizmie rejony centralne. W Starożytnej Grecji była to Agora, w Starożytnym Rzymie Forum, w miastach średniowiecznych Rynek, zaś w erze nowożytnej rolę tę pełnił plac lub główna ulica. Z biegiem czasu wraz z postępującym rozwojem cywilizacyjnym, dynamiczną urbanizacją, dochodzi do znaczących zmian i przeobrażeń. Centrum przestaje być jednorodnym obszarem o wyraźnej granicy geograficznej i jasnych funkcjach. Istnienie miast jest nierozzerwalnie związane z istnieniem centrum, czyli dominującego zespołu odznaczającego się szczególnym położeniem, charakterem i formą przestrzenną. Na obszarach centrum znajdują się wszelkiego rodzaju obiekty o różnorodnych funkcjach kulturalnych i usługowych, tworząc znaczący kontrast w stosunku do otaczających dzielnic mieszkaniowych. Nierzadko można spotkać centra miast ukształtowane na kanwie układów przestrzennych pochodzących z okresu, kiedy zakładano te miasta. Granice centrum miasta nie są stałe. W miarę stale postępującego rozwoju miasta, a wraz z nim rozwoju centrum, zwiększa się koncentracja powierzchni skupiających największe ilości różnorodnych funkcji. Te dwa pojęcia: „centrum” oraz „śródmieście” nie są jednoznaczne. Pojęcie „centrum” można wielorako rozumieć. Przecież centrum może być nazwany zarówno główny plac jak i centrum handlowe, centrum biurowe, administracyjne bądź centrum rozrywkowe. Na wielość ujęć i rozwinięć tego słowa zwrócił uwagę A. Wallis, pisząc: „Pojęcie centrum łączy w sobie dwa całkiem różne zakresy. Pierwszym jest geometryczne znaczenie środka – w tym przypadku środka miasta. Drugim jest znaczenie metaforyczne jako punktu ciężkości bądź też głównej osi określonego zjawiska (...). W pojęciu centrum występują

oba te zjawiska⁶⁷. Zależne to jest od wielkości i układu przestrzennego miasta, może się w nim wykształcać wiele lub jedno centrum. Mówiąc o centrum miasta, mamy najczęściej na myśli rejon, w którym zostały skoncentrowane ośrodkotwórcze urządzenia usługowe o co najmniej ogólnomiejskim zasięgu oddziaływania. Jan Maciej Chmielewski określa pojęcie centrum w następujący sposób: „Dla potrzeb urbanistycznych pojęcie centrum miasta należy przyjąć, że jest to ośrodek usługowy najwyższego stopnia w danej jednostce lub zespole jednostek osadniczych. Tworzy go koncentracja obiektów głównie usługowych i dyspozycyjnych (przede wszystkim w handlu, gastronomii, rzemiosła, kultury, rozrywki czy administracji), zwykle o charakterze unikatowym, położonych w rejonie węzła komunikacyjnego danego układu osadniczego. Centrum jest miejscem najwyższej aktywności gospodarczej i kulturowej oraz najwyższych kontaktów społecznych. Jest miejscem intensywnej wymiany dóbr, usług i informacji, a także koordynowania zdecentralizowanych funkcji⁶⁸. Centrum miasta nie posiada stałych granic, wraz z rozwojem miasta, jego rozbudową, może powiększać i zmieniać swój obszar. Obecnie centrum miasta nie stanowi jednorodnego terenu o wyraźnej delimitacji geograficznej i precyzyjnych funkcjach. W literaturze światowej centrum miasta posiada wiele określeń, m.in. takie jak: town center, inter city, core, czy civic center⁶⁹. Centrum miasta może zawierać kilka koncentracji o różnym użytkowaniu na przykład: handlowym, kulturalnym lub administracyjnym. Obecnie, w nowoczesnych metropoliach rolę centrum dość często przejmują główne arterie miasta, a jego funkcje nowoczesne dzielnice i jest ich zazwyczaj kilka, a nie jedno. Zmiana sposobu myślenia o budowie struktury urbanistycznej metropolii wskazuje na konieczność przewidywania koncentracji działalności poza tradycyjnym, zwykle historycznym centrum. Pomimo tego wiele ośrodków centralnych zawdzięcza swój dzisiejszy wygląd planom lokacyjnym i układom przestrzennym pochodzącym z okresu zakładania miast. W wielu przypadkach układ obszaru centrum nawiązuje do układu sieci komunikacyjnej i skali ważności poszczególnych kierunków w historycznym okresie rozwoju miasta. Centrum miasta nie musi znajdować się w samym środku miasta. Może ono stanowić centrum odpowiedzialne za funkcje żywotne dla ludności zamieszkującej ten obszar i stanowić warunek konieczny do istnienia i dalszego rozwoju miasta. Natomiast Śródmieście w rozwiniętych układach miejskich wyróżnia się w sposób widoczny, gdyż często jest wyznaczane przez elementy układu komunikacyjnego i względnie różnorodny

⁶⁷ Wallis A. *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa 1977, s. 53.

⁶⁸ Chmielewski J.M. *Teoria urbanistyki – wybrane zagadnienia*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1996, s. 104.

⁶⁹ Śleszyński P. *Kształtowanie się zachodniej części centrum Warszawy*, Prace Geograficzne nr 196, WN PAN, Warszawa 2004, s. 24.

charakter zabudowy. Stopień dostępności terenu w obszarze śródmiejskim ma duży wpływ na rozmieszczanie i stopień koncentracji funkcji śródmiejskich. Zasięg terytorialny śródmieścia jest zazwyczaj wyznaczony granicami administracyjnymi, a w obrębie śródmieścia jest usytuowane centrum. Według definicji Edwardsa i Kloppera przez śródmieście rozumie się obszar zatrudnienia, gdzie koncentracja funkcji i aktywności centralnych jest najwyraźniej widoczna i gdzie wewnętrzny ruch w mieście wykazuje największą intensywność. Śródmieściem określa się teren położony w środku ciężkości układu komunikacyjnego, na którym znajdują się ogólnomiejskie zespoły usługowe. „Śródmieście” najczęściej jest definiowane jako część miasta o zwartej i intensywnej zabudowie, w której skupiają się ośrodki dyspozycji i usług w połączeniu z zabudową mieszkaniową⁷⁰. Jan Maciej Chmielewski w książce pt. „Teoria Urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast” definicję śródmieścia przedstawia w następujący sposób: „Śródmieściem nazywamy historycznie wyodrębniony obszar, usytuowany w środku układu komunikacyjnego, charakteryzujący się intensywną, zwartą i wielofunkcyjną zabudową, z wyraźną przewagą usług. Jest ono zazwyczaj największym skupiskiem miejsc pracy”⁷¹. Śródmieście to również obszar, który skupia najwięcej sprzeczności i konfliktów rozwojowych, takich jak: konflikty funkcjonalne (mieszkanie, usługi), konflikty kulturowe (ochrona zabytków – konieczność modernizacji) czy konflikty społeczne (mieszkańcy śródmieścia i inni użytkownicy).

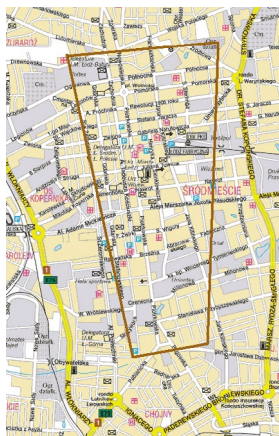
Jednakże współczesne śródmieścia coraz częściej charakteryzuje atrakcyjność miejsca uzyskiwana przez tworzenie zespołów usługowych wielofunkcyjnych o różnorodnym programie czy uzyskanie odpowiedniego poziomu kompozycji przestrzennej całości i wartości architektonicznych poszczególnych obiektów. Śródmieścia charakteryzuje również ekonomia rozwiązań przez intensywne i właściwe wykorzystanie terenu posiadającego w mieście największą wartość społeczną, jak np. adaptacja i wykorzystanie istniejącego zainwestowania na funkcje śródmiejskie, a także funkcjonalność uzyskiwana np. przez tworzenie określonego porządku ruchu przez segregację ruchu pieszego i kołowego, i zabezpieczenia możliwości postojowych w centrum. Maria Kiełczewska-Zaleska uważa, iż dzielnica śródmiejska w dużym mieście stanowi obszar o wysokim stopniu koncentracji interesów i związanych z nimi urządzeń. W jednej ze swoich publikacji pt.: „Geografia osadnictwa” M. Kiełczewska-Zaleska napisała: „dzielnice śródmiejską charakteryzuje mała gęstość zaludnienia ludności stale zameldowanej, ale duża liczba ludności pracującej, dojeżdżającej codziennie do „city” i załatwiającej tam swoje sprawy.

⁷⁰ *Encyklopedia Popularna*, PWN, wyd. IV, PWN, Warszawa 1982, s. 771.

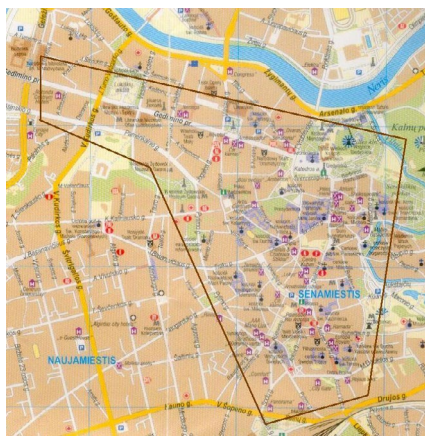
⁷¹ Chmielewski J.M., *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2001, ss. 260-261.

Drugą cechą dzielnicy śródmiejskiej jest jej tendencja wzrostu równoległe ze wzrostem liczby mieszkańców miasta. „City” rozszerza się na przylegające do niej dzielnice, w miarę jak powiększa się miasto⁷².

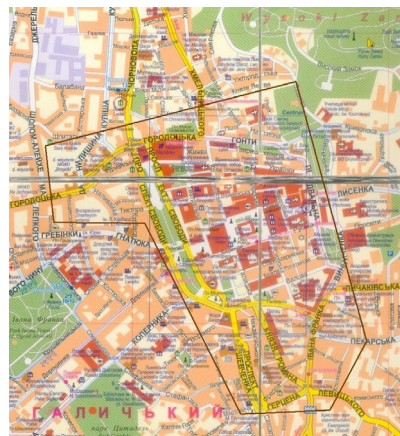
Biorąc pod uwagę większość dostępnych definicji dotyczących śródmieścia, autorka przyjmuje, iż śródmieściem będzie nazywać centralną część miasta, położoną w środku układu komunikacyjnego, w skład którego wchodzi również Stare Miasto (obszar historycznie wyodrębniony) oraz główne ulice, przy których jest usytuowana intensywna i zwarta zabudowa skupiająca funkcje administracyjne, kulturowe, handlowo-usługowe oraz mieszkaniowe. Śródmieście stanowi obszar podlegający nieustannym przemianom powiązanim z rozwojem techniki i nowymi potrzebami ludności. Śródmieście stanowi jeden z zasadniczych elementów struktury większych miast i jest obszarem leżącym w środku ciężkości układu miasta, gdzie występuje najintensywniejsza zabudowa⁷³. Na ryc. 13, ryc. 14 i ryc. 15 pokazano aktualne fragmenty planów miast: Łodzi, Wilna i Lwowa, z zaznaczeniem terenów (brązowa, ciągła linia), które w rozważaniach autorki zostały przyjęte jako tereny śródmiejskie w poszczególnych miastach. Do tych terenów należą obszary Starego Miasta oraz wszystkie ulice, które powstały i zostały wytyczone przed i w XIX wieku i znajdują się w centrum tych miast.

Ryc. 13. Fragment planu Łodzi

Ryc. 14. Fragment planu Wilna

Ryc. 15. Fragment planu Lwowa

(cienka, brązowa linia naniesiona na plany ogranicza tereny śródmiejskie przyjęte przez autora)

⁷² Kiełczewska-Zaleska M. *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa 1972, s. 108.

⁷³ Przewłocka-Sionek R. *Podstawy planowania przestrzennego i projektowania urbanistycznego*, wyd. Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie, Kutno 2010, s. 49.

3. Kształtowanie się zabudowy w kwartałach śródmiejskich. Łódź, Wilno, Lwów

Łódź

Łódź, aby przekształcić się z niewielkiej osady w wielki ośrodek przemysłowy, a także w jedno z największych miast Polski, potrzebowała niespełna kilkudziesięciu lat. Już w latach dwudziestych XIX wieku stała się osadą przemysłową⁷⁴. Przeistoczenie i rozbudowa miasta spowodowała intensywny napływ ludności do miasta, miejsca nadziei na lepsze jutro. Do pierwszych lat drugiej połowy XIX wieku w Łodzi przeważała zabudowa drewniana. Według Oskara Flatta w 1851 roku w Łodzi na 1253 posesjach znajdowało się 141 parterowych domów murowanych, 48 murowanych oraz 829 domów drewnianych⁷⁵. Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych i dostępnej literatury można odtworzyć kształtowanie się zabudowy na działkach łódzkich. Kształt dawnej działki tkackiej oraz jej powtarzalna szerokość określała moduł urbanistyczny pierzei ulicznych, a zwłaszcza jej głębokość. Wpłynęło to w późniejszym okresie na kształtowanie się charakterystycznych form zabudowy czynszowej.

Większość takich działek posiadała plan prostokątny o szerokości od 17 do 22 metrów. Natomiast długość działek była zróżnicowana i najczęściej wynosiła od 40 do 80 metrów. Działki rękodzielników były bardzo długie, czasami ich długość dochodziła do 300 metrów. Zazwyczaj front działki zajmował parterowy dom mieszkalny posiadający przejazd prowadzący na podwórze⁷⁶ (ryc. 16 i ryc. 17). W głębi posesji były sytuowane tzw. domy tylne, służące za mieszkanie rękodzielnika w okresie budowy domu frontowego, później wykorzystywane jako budynki gospodarcze lub warsztatowe. Pozostała część działki była przeznaczona na uprawy⁷⁷. W latach sześćdziesiątych XIX wieku miejsce domów drewnianych zaczęły zajmować domy murowane jedno i dwupiętrowe. Wznoszono

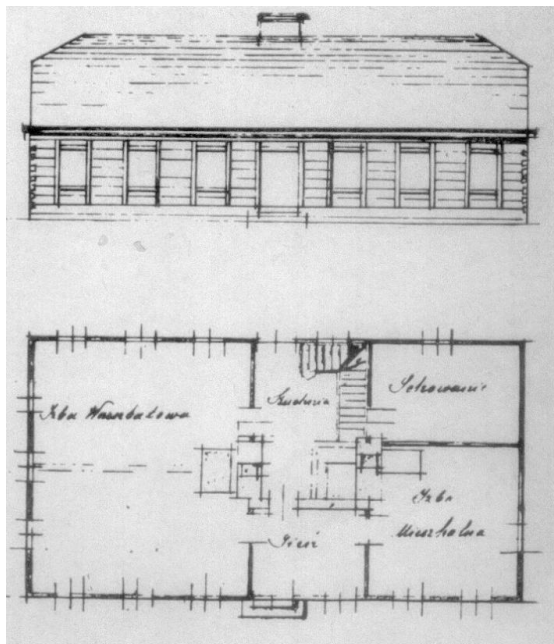
⁷⁴ Łódź stała się osadą przemysłową w związku z akcją rządu Królestwa Polskiego, która miała na celu tworzenie w kraju przemysłu włókienniczego. W styczniu 1821 roku rolnicze rządowe miasteczko zostało prawnie uznane za osadę fabryczną, czego efektem było utworzenie w kolejnych latach osady sukieniczej Nowe Miasto, a później osady tkaczy lnu i bawełny – osada Łódka.

⁷⁵ Flatt O. *Opis miasta Łodzi*, wyd. Grako, Łódź 2002, s. 48.

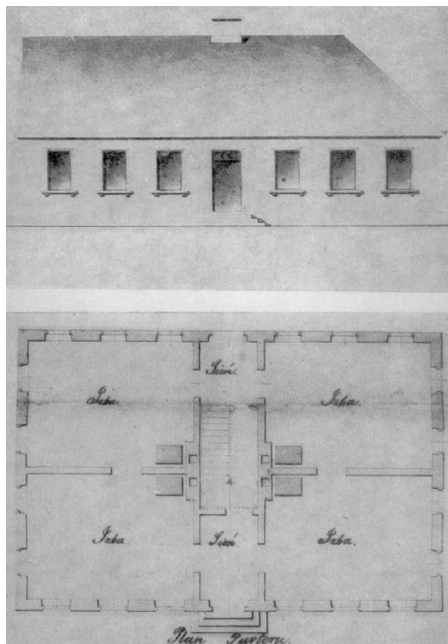
⁷⁶ Stefański K. *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROSIOŚK, Łódź 2001, s. 27.

⁷⁷ Jaworowski H. *Ewolucja typologiczna domu mieszkalnego w śródmieściu Łodzi w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, tom XXIX, z. 1-2, PWN, Warszawa 1984, s. 164.

je na całej szerokości działki, w linii zabudowy ulicy, wypełniając w ten sposób część frontową posesji. Niekiedy łączono domy frontowe z jedną oficyną boczną⁷⁸. W tylnej części posesji ogrody i pola uprawne zanikają, a na ich miejscu powstają nowe, zazwyczaj parterowe, drewniane zabudowania gospodarcze. Na ryc. 18 pokazano usytuowanie drewnianych domów frontowych w śródmiejskim kwartale łódzkim. Jest to fragment planu z 1870 roku przedstawiający ówczesną zabudowę na rogu ulic: Piotrkowskiej i Krótkiej (obecnie Tarugutta).

Ryc. 16. Rzut i elewacja domu drewnianego, Łódź (WAPŁ, RGP Wydz. Bud. sygn. 165)

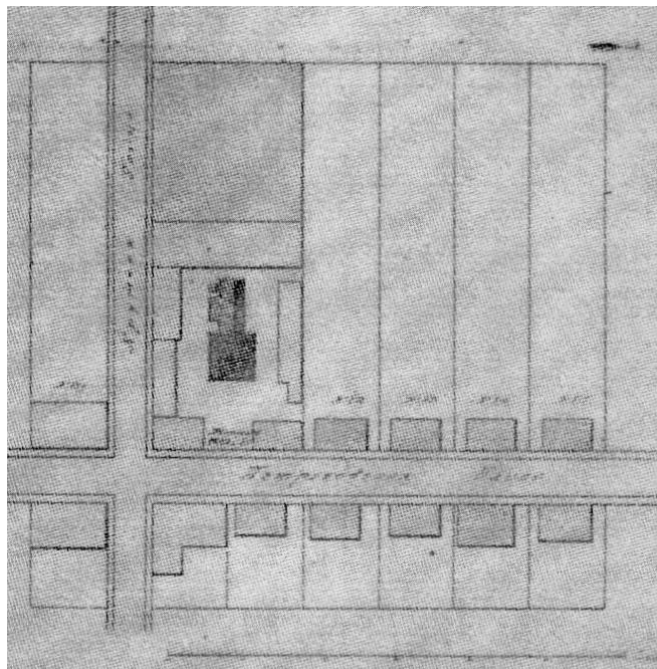

Ryc. 17. Rzut i elewacja domu murowanego, Łódź (WAPŁ, RGP Wydz. Bud. sygn. 234)

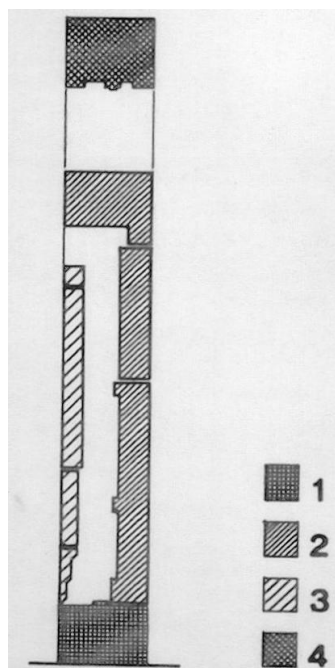
Rozwój przemysłu, napływ znacznej liczby ludności do miasta powodował potrzeby mieszkaniowe oraz coraz większy brak terenów pod nową zabudowę. Sytuacja ta wymuszała zagęszczenie zabudowy poprzez dalsze, wtórne podziały działek, a także wytyczanie nowych ulic. Kształtowanie się zabudowy w śródmiejskich kwartałach Łodzi na przełomie XIX/XX wieku można prześledzić, studiując zachowane materiały archiwalne. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku na działkach łódzkich, od frontu, pojawiają się dwu i trzypiętrowe kamienice, zajmujące z reguły całą szerokość działki. Kamienice te często były łączone z murowaną jedną lub dwiema oficynami stojącymi prostopadle do budynku frontowego. Oficyny te mogły stanowić również obiekty wolnostojące, lecz zazwyczaj były połączone z domem frontowym. Do nich często przylegały parterowe

⁷⁸ Stefański K. *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROSIOŚK, Łódź 2001, s. 72.

budynki gospodarcze, zazwyczaj jeszcze drewniane. Doskonale widoczne jest kształtowanie się zabudowy na jednej z działek w śródmieściu Łodzi przedstawione na rysunku pokazanym przez Irenę Popławską w publikacji „Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku” (ryc. 19). Jest to plan sytuacyjny działki przy ulicy Piotrkowskiej 111. Na rysunku tym numerem 1 został zaznaczony budynek frontowy powstały przed 1890 rokiem, numerem 2 – oficyna północna powstała w 1894 i 1890 roku, numerem 3 – oficyna południowa powstała przed 1890 rokiem i numerem 4 – zabudowa powstała w okresie międzywojennym.

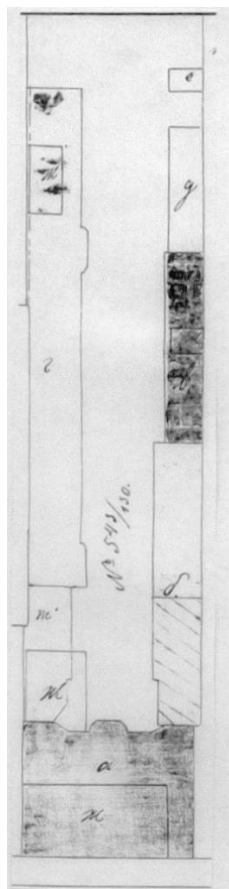
Ryc. 18. Fragment planu Łodzi z 1870 r.

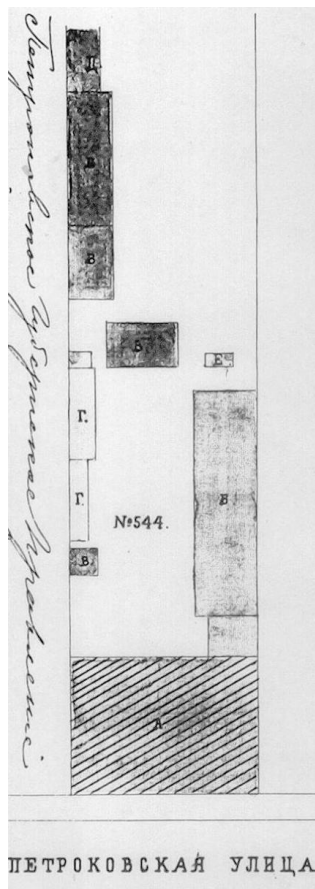
Ryc. 19. Posesja przy ul. Piotrkowskiej 111, Łódź

(źródło: I. Popławska, Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku, ss. 43-46)

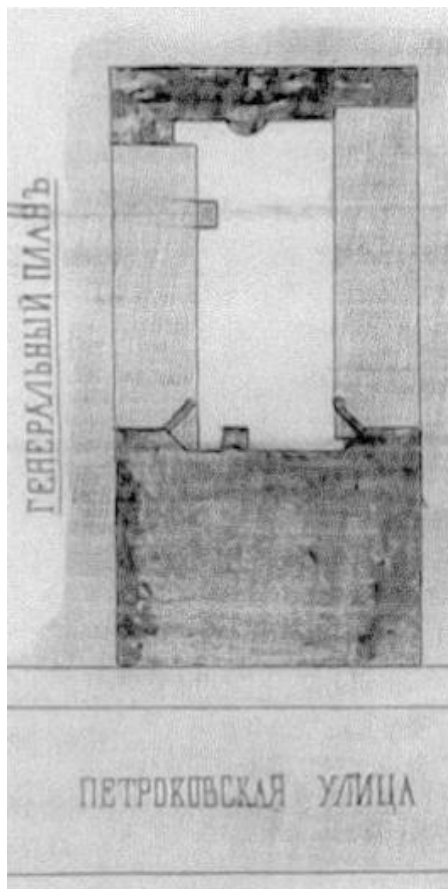
Jak kształtowała się zabudowa pod koniec XIX wieku można zaobserwować w wielu zachowanych planach archiwalnych. Na ryc. 20, ryc. 21 i ryc. 22 zostały pokazane przykładowe plany sytuacyjne z roku 1890 z istniejącą wówczas zabudową na typowych działkach łódzkich przy ulicy Piotrkowskiej. Od frontu całą szerokość działki zajmują dwu lub trzypiętrowe, murowane kamienice połączone z jedną lub dwoma murowanymi oficynami. W głębi działki stoją zabudowania gospodarcze. Na jednym z planów (ryc. 22) jest widoczna trzecia oficyna zamykająca podwórze, stojąca równolegle do domu frontowego, tworząc w ten sposób charakterystyczne zamknięte podwórze – studnię.

Ryc. 20. Działka – Piotrkowska 130, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 3967)

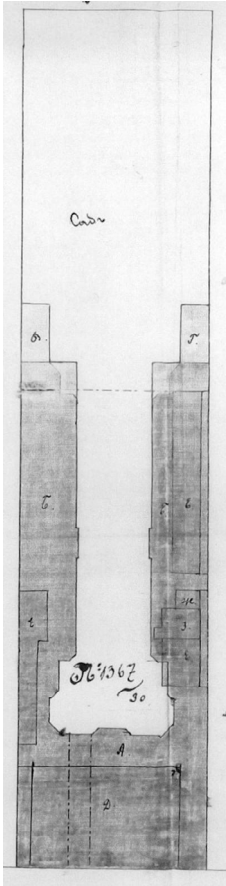
Ryc. 21. Działka – Piotrkowska 132, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 3998)

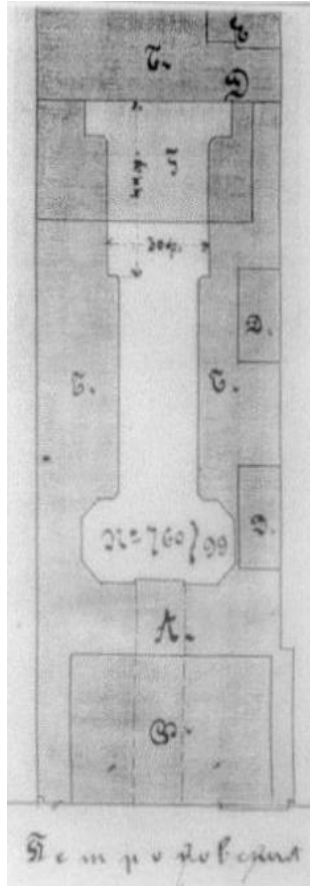
Ryc. 22. Działka – Piotrkowska 8, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 3498)

Z początkiem XX wieku działki łódzkie zaczyna wypełniać zabudowa murowana, wielokondygnacyjna. Od frontu posesji stawiano trzy i czteropiętrowe kamienice najczęściej łączone z dwoma oficynami, a niekiedy i z trzecią oficyną poprzeczną, usytuowaną równolegle do budynku frontowego, zamykającą wąskie podwórze. Zabudowa przyjmowała w planie kształt litery L lub U. Zajmowały ona zazwyczaj całą szerokość działki. Wprowadzenie w budownictwie nowości konstrukcyjnych oraz nowych materiałów budowlanych przyczyniło się do powstawania w tym okresie również pięcio, a niekiedy i sześciokondygnacyjnych, kamienic o tzw. podwyższonym standardzie.

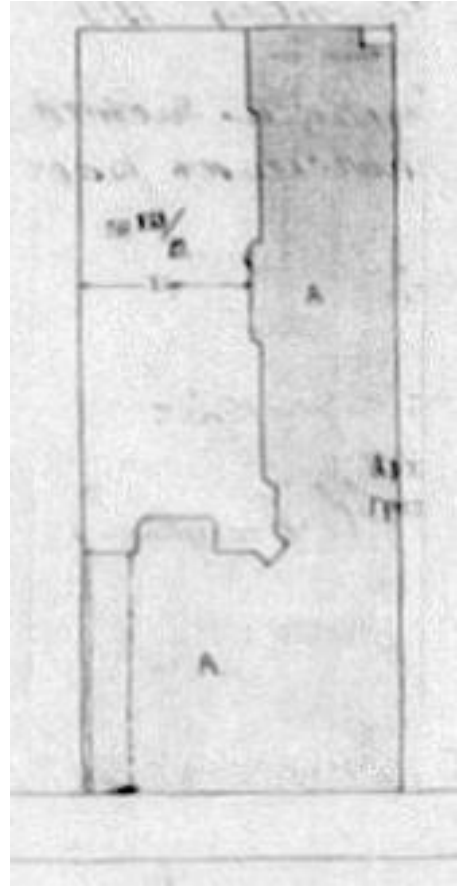
Kamienice te, podobnie jak wcześniejsze, niższe kamienice, były łączone z oficynami sytuowanymi prostopadle do budynku frontowego. Zabudowa działki nie była jednolita. Z czasem przedłużano i podwyższano również oficyny zaś budynki gospodarcze

Ryc. 23. Działka –
Narutowicza 30, Łódź
(WAPŁ. RGP Wydz.
Bud. sygn. 5534)

Ryc. 24. Działka –
Piotrkowska 99 (WAPŁ, RGP
Wydz. Bud. sygn. 6658)

Ryc. 25. Działka – al. Kościuszki 69, Łódź
(WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 11109)

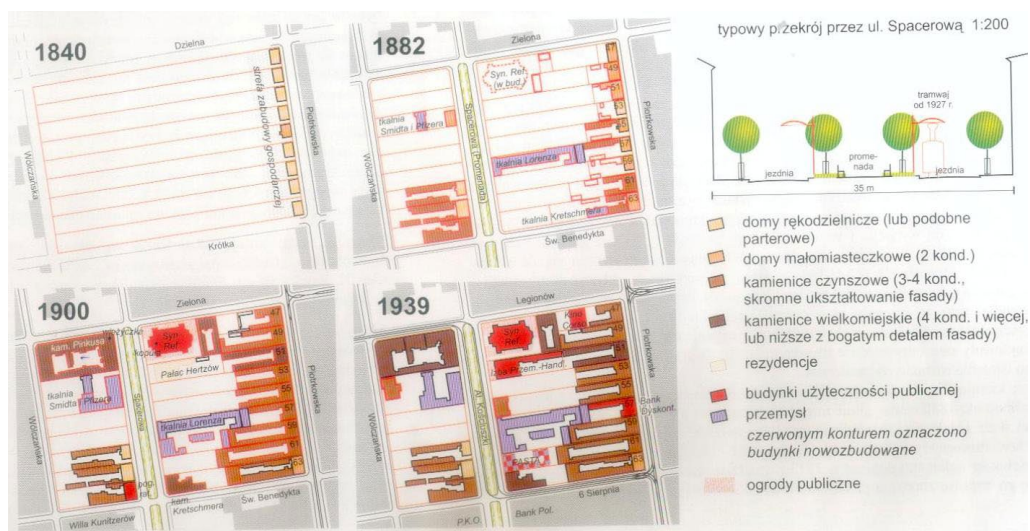
przerabiano na budynki mieszkalne i produkcyjne. Urządzenia sanitarne umieszczano najczęściej w oficynach bocznych, rzadko w budynkach frontowych. Na ryc. 23, ryc. 24 i ryc. 25 zostały przedstawione przykładowe plany zabudowy typowych działek łódzkich z przełomu XIX/XX wieku, gdzie od frontu znajdują się wielokondygnacyjne kamienice połączone z murowanymi oficynami.

Przekształcanie się kwartału śródmiejskiego w Łodzi doskonale zostało opracowane i przedstawione w Atlasie Miasta Łodzi z 2002 roku na planszy V, jako mapa 4 opracowana przez Jacka Wesołowskiego⁷⁹. Na ryc. 26 zostało pokazane przekształcenie kwartału śródmiejskiego związane z narastaniem i ewolucją zabudowy oraz wytyczeniem ulicy

⁷⁹ *Atlas Miasta Łodzi pod red. Stanisława Liszewskiego*, wyd. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Urząd Miasta Łodzi, Łódź 2002. Plansza V, mapa 4 – opracowanie J. Wesołowski.

Spacerowej (ob. al. Kościuszki) w latach 1840-1939. Na rysunku tym został pokazany podział zabudowy według funkcji oraz typu budynku, czyli domy i kamienice czynszowe oraz kamienice wielkowiejskie i budynki użyteczności publicznej.

Analiza ta wykazuje, iż tempo wypełniania się kwartałów lokacyjnych było niejednorodne i mimo znacznej gęstości zabudowy, stosunkowo długo istniały parcele niezabudowane jak również to, że proces wymiany zabudowy na wielokondygnacyjną o charakterze wielkowiejskim nigdy nie był pełny, przez co architektoniczny obraz ulic był pełen kontrastów.

Ryc. 26. Ewolucja kwartałów śródmiejskich w Łodzi (1840-1939).

(źródło: Atlas Miasta Łodzi, 2002, Plansza V, mapa 4 – opr. J. Wesółski)

Podobne opracowanie dotyczące kształtowania się zabudowy w śródmiejskim kwartale Łodzi można odnaleźć w publikacji „Jak zbudowano przemysłową Łódź” Krzysztofa Stefańskiego, gdzie autor przedstawia przekształcenie zabudowy śródmiejskiego kwartału ograniczonego ulicami: Piotrkowską, Traugutta, Sienkiewicza i Narutowicza w różnych okresach czasowych⁸⁰. Prof. Joanna Olenderek w jednej ze swoich publikacji napisała: „W krajobrazie architektonicznym Śródmieścia czytelna jest zasada, zgodna z założeniami twórców międzywojennych planów ogólnych miasta. Polegały one na ożywieniu ulic sąsiednich i zrównoważeniu pasmowego dotąd układu urbanistycznego o kierunku północ-południe poprzez tworzenie nowych osi rozwojowych o kierunku wschód-zachód. Dlatego też największe skupiska międzywojennej zabudowy znajdujemy w rejonach arterii

⁸⁰ Stefański K. *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROSIOŚK, Łódź 2001, s. 231.

równoległych i prostopadłych do ulicy Piotrkowskiej⁸¹. Przełom XIX/XX wieku to czas, kiedy wąskie, ale długie działki w śródmieściu Łodzi, zostały zabudowane piętrowymi kamienicami z oficynami. Parterowa, drewniana zabudowa znika z pejzażu miasta.

Wilno

Do połowy XIII wieku w Wilnie, które tworzyło się za grodem książęcym, była zabudowa drewniana, budowana bez określonego porządku. Dopiero w drugiej połowie XIII wieku zaczęto wytyczać ulice. Pierwsze budowle murowane zaczęły powstawać po zawarciu Unii Polsko-Litewskiej, kiedy to Wilno uzyskało prawa miejskie. Czasy panowania Aleksandra to okres kiedy miasto przechodziło duże zmiany architektoniczne. Wówczas to wybudowano murowany Zamek Górny i odrestaurowano Zamek Dolny. W czasach zygmunto-wskich – najświetniejszym okresie w dziejach miasta, powstały liczne obiekty użyteczności publicznej takie jak szpitale, mennica czy arsenał. Miejsce dotychczasowej parterowej, drewnianej zabudowy mieszkaniowej zaczynają zajmować domy murowane, zazwyczaj parterowe, ale także piętrowe. Wiek XIV-XV to okres rozkwitu gotyku wileńskiego. Powstają w tym czasie liczne kościoły murowane z cegły. Przy ulicach Starego Miasta od strony frontowej posesji są budowane murowane zazwyczaj piętrowe, rzadziej dwupiętrowe budynki mieszkalne w stylu gotyckim. Domy te były zakładane na planie prostokąta, miały grube ściany budowane z wypalanej gliny czerwonej lub żółtej cegły produkcji miejscowej. Domy posiadały charakterystyczne ostre lub zaokrąglone łuki okien i portali, a ich dachy były spadziste, kryte dachówką. Niekiedy fasady nieotynkowanych domów były dekorowane ornamentem geometrycznym wykonanym z cegieł wypalonych do czerności lub cegieł o innym przekroju⁸². Na zdjęciu 1 i 2 zostały przedstawione zachowane do dziś kościoły św. Anny i klasztor Bernardynów przy ulicy Maironio 8, zaś na zdjęciu 3 i 4 jest widoczny dom gotycki zw. Miednickim przy ulicy Ostrobramskiej 6. Kościół św. Anny stanowi jeden z najpiękniejszych kościołów w stylu tzw. płomienistego gotyku. Natomiast kościół św. Franciszka z Asyżu i św. Bernardyna (potocznie zwany kościołem Bernardyńskim) jest jedną z największych sakralnych budowli gotyckich, której na przełomie XVII/XVIII wieku nadano cechy także baroku i renesansu. Usytuowany przy ulicy Ostrobramskiej 6 (dawniej Trakt Miednicki) gotycki Dom Miednicki stanowi przykład jednego z najciekawszych zachowanych domów tego okresu. Dom ten posiada piękny szczyt z blendami dekorowanymi

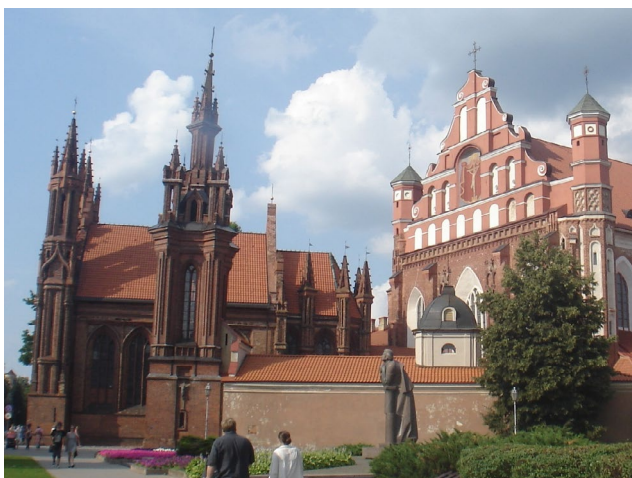
⁸¹ Olenderek J. *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa*, wyd. Księży Młyn, Tom I, Łódź 2011, s. 22.

⁸² Jackiewicz M. *Miasto i przedmieścia Wilna w XVI- na początku XVII w.*, Kurier Wileński – dziennik polski na Litwie, nr.5, Litwa 2012, s. 4-7.

wspaniałym, renesansowym sgrafitte. Przedstawione zdjęcia zostały wykonane w 2013 roku przez autorkę.

Zdj. 1. Fasada kościoła św. Anny, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 2. Kościół św. Anny i klasztor Bernardyński (Maironio 8), Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 3. Fasada domu Miednickiego, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 4. Szczyt domu i dekorowane blendy (Ostrobramska), Wilno (archiwum autorki)

W końcu XV i na początku XVI wieku powstało w Wilnie też wiele pałaców możnowładców, które były budowane najprawdopodobniej w stylu gotyckim, jednakże nie przetrwały do naszych czasów. Istniejące pałace w Wilnie, do których należą m.in.: Pałac Paców, Pałac Tyszkiewiczów czy Pałac Radziwiłłów, zostały wzniesione i przebudowywane w czasach późniejszych. Przed wielkim pożarem w 1610 roku Wilno było miastem w przeważającej części murowanym, jednakże wiele drewnianych domów pojawiało się jeszcze przy bocznych ulicach i zaułkach, najczęściej na obrzeżach miasta. Po wielkim pożarze miasto odbudowywało się już jako miasto murowane. U schyłku XVII wieku powstają liczne kościoły i piękne pałace barokowe. Plac Rynkowy (później Rynek Ratuszowy) leżący na osi miasta, w planie przypominający trójkąt równoramienny stanowił początek wychodzącej od niego ulicy Zamkowej, rozszerzającej się w kierunku ulicy Szklanej i Sawicz.

Przy głównych ulicach miasta stały murowane domy i piętrowe kamienice, zabudowa ta była we frontowej części posesji, zaś w głębi działki znajdowały się oficyny, zabudowania gospodarcze, warsztaty oraz stajnie. Na podstawie zachowanych materiałów archiwalnych można stwierdzić, że najczęściej pierwotne domy parterowe przebudowywano, nadbudowując im kolejną kondygnację, ale często w miejscu dawnych, parterowych domów stawiano nowe. Zazwyczaj były to budynki piętrowe z jedną oficyną ciągnącą się w głąb posesji, która połączona z budynkiem frontowym tworzyła plan w kształcie litery L. Dość często powstawały również kamienice połączone z dwoma oficynami, tworząc w ten sposób plan przypominający literę U. Przełom wieku XIX/XX był czasem, kiedy zaczęto się zajmować porządkowaniem centrum miasta. Wytyczono wówczas jedną z ważniejszych ulic dzisiejszego Wilna – Aleję Giedymina. Ulica ta powstała zgodnie z planem rozbudowy miasta z 1837 roku i połączyła Stare Miasto z przedmieściem Łukiszki. Przy tejże ulicy zaczęły powstawać okazałe gmachy użyteczności publicznej, liczne banki i hotele. Pierzeję tejże ulicy zaczęły również wypełniać kolejne, kilkupiętrowe kamienice połączone z piętrowymi, murowanymi oficynami stawianymi w głębi posesji. Podobne zabudowania zaczęły powstawać przy innych większych ulicach miasta takich jak Wileńska, Mostowa czy ul. Zygmuntowska (dawniej Nadbrzeżna). Natomiast przy bocznych ulicach powstawała niższa zabudowa i mniej okazała. Powstające tam domy i kamienice były zazwyczaj efektem przebudowy, choć również powstawała i nowa zabudowa. Były to domy i kamienice zazwyczaj jedno i dwupiętrowe, łączone z jedną lub dwiema oficynami. Na zdjęciach 5 i 6 została przedstawiona jedna z najstarszych istniejących kamienic pochodząca z XVI wieku, usytuowana przy ulicy Sawicz 11 (ob. Savicius). Jest to kamienica jednopiętrowa, połączona z dwiema oficynami. Na zdjęciach 7 i 8 została pokazana jedna z wielu kamienic powstała na przełomie XIX/XX wieku, usytuowana przy ulicy

Giedymina 19. Jest to okazała dwupiętrowa kamienica, połączona z dwiema oficynami, zajmująca całą szerokość działki.

Zdj. 5. Elewacja kamienicy – Sawicz 11, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 6. Podwórze z oficynami – Sawicz 11, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 7. Elewacja kamienicy – Giedymina 19, Wilno (archiwum autorki)

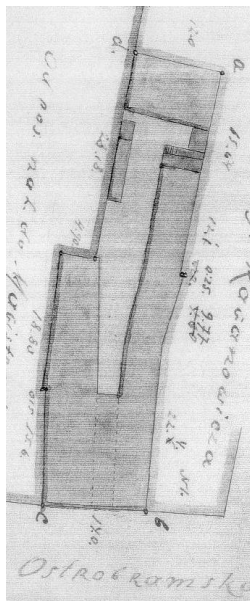

Zdj. 8. Podwórze z oficynami – Giedymina 19, Wilno (archiwum autorki)

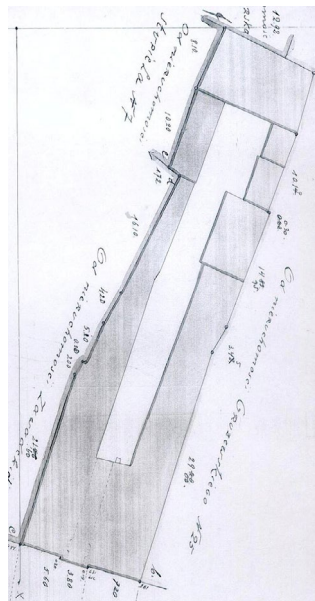
Zgodnie z obowiązującą ustawą rosyjską wysokość budowanych domów i kamienic nie mogła przekraczać szerokości ulicy. Dotyczyło to domów frontowych, przepis ten nie odnosił się do oficyn, których wysokość nie miała żadnych ograniczeń. Jednakże najczęściej oficyny były jedno lub dwupiętrowe i rzadko były wyższe od budynku frontowego. Na przełomie XIX/XX wieku, na terenie całego miasta, nowa zabudowa powstaje wzdłuż linii zabudowy, nie zawsze zajmując całą szerokość działek. Powstające domy i kamienice mogły być budynkami wolnostojącymi lub połączonymi z oficynami bocznymi. Natomiast w centrum miasta domy i kamienice stawiane były jeden obok drugiego, zajmując całą szerokość działki. Były one połączone z jedną lub dwiema oficynami bocznymi biegnącymi w głąb posesji. Czasami, ale były to sporadyczne przypadki, stawiano również oficynę poprzeczną, usytuowaną równolegle do budynku frontowego, która zamykała

podwórze. Na ryc. 27, ryc. 28 i ryc. 29 zostały przedstawione plany sytuacyjne działek z istniejącą tam zabudową.

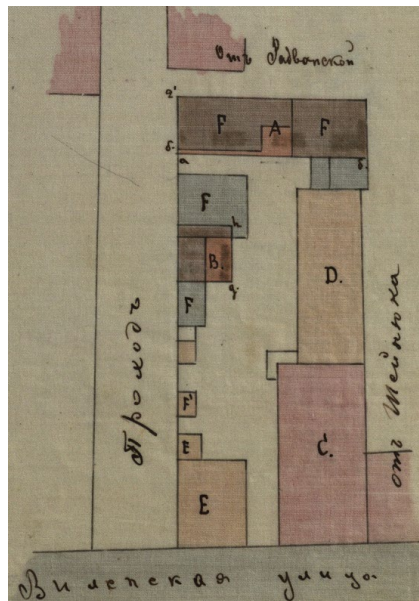
Na planach tych została przedstawiona zabudowa ukształtowana pod koniec XIX i na początku XX wieku na typowych, śródmiejskich działkach znajdujących się przy głównych ulicach: Ostrobramskiej, Wielkiej i Wileńskiej. Z planów tych wynika, że stawiano tam najczęściej budynki wzdłuż granic działki i wypełniono niemal całą powierzchnię posesji, pozostawiając wolne miejsce pośrodku podwórza.

Ryc. 27. Posesja – Ostrobramska (1881), Wilno (LCPA, dział bud. sygn. 66-8-3289)

Ryc. 28. Posesja – Wielka (1905) (LCPA, dział bud. sygn. 64-9-2209)

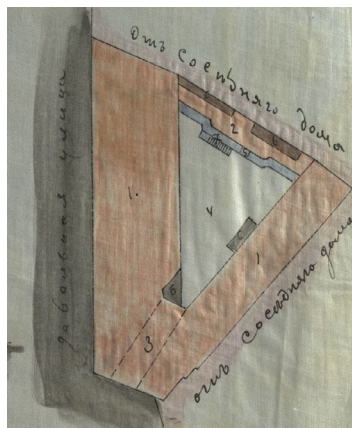

Ryc. 29. Posesja – Wileńska (1894), Wilno (LPAH, wyd. bud. sygn. 938-4-1450)

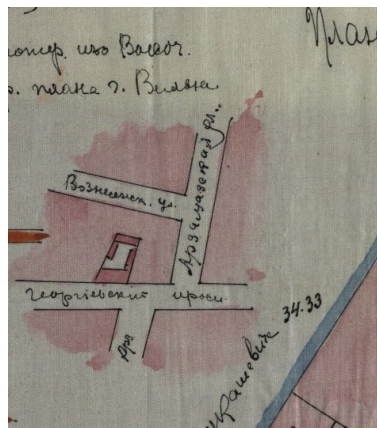
Wileńskie działki, zwłaszcza te w śródmieściu, nie były duże. Zdarzało się, że działki łączono i w ten sposób wydłużała się ich głębokość, ale były to pojedyncze przypadki. Plany działek zazwyczaj przypominały prostokąt, jednakże było też dużo działek o nieregularnym kształcie, na których powstawała zabudowa wzdłuż ich granic. Nieregularny kształt posiadały najczęściej działki narożne, na których budowano kamienice kilkupiętrowe na planie zbliżonym do litery L. Wzdłuż granic bocznych posesji stawiano piętrowe oficyny, które były łączone z budynkiem frontowym lub nie i wówczas stanowiły budynki wolnostojące. W głębi posesji dość często pojawiały się również zabudowania gospodarcze, sytuowane także wzdłuż granic działki. Na ryc. 30, ryc. 31 i ryc. 32 przedstawiono

Ryc. 30. Posesja –
Wileńska (1897), Wilno
(LPAH, dział bud. sygn. 938-4-

Ryc. 31. Posesja –
Zawalna (1893)
(LPAH, dział bud.

Ryc. 32. Posesja –
Al. Giedymina – (1914) Wilno
(LPAH, dział bud. sygn.938-4-

przykłady takich działek, mających nieregularny kształt wraz z występującą tam zabudową powstałą na przełomie XIX/XX wieku. Są to: narożna działka przy ulicy Wileńskiej i Mostowej, działka przy ul. Zawalnej oraz działka przy alei Giedymina. Wszystkie budynki były murowane, różniły się jedynie wysokością i pełnioną funkcją. Kształt działek narzucał nieregularne kształty budynków, które na niej powstawały, dlatego też często układ pomieszczeń w budynkach różnił się od typowych założeń pojawiających się w budynkach zakładanych na planach prostokąta. Budynki sytuowano wzdłuż granic działki, zaś środkowa część posesji była wolna od zabudowy.

Lwów

W kształcie śródmiejskich działek we Lwowie można doszukać się podobieństw z działkami łódzkimi, jednakże lwowskie działki były mniejsze od łódzkich. Zazwyczaj ich szerokość wahała się od 8 do 16 m, a długość od 16 do 30 m. Do czasu wielkiego pożaru w 1527 roku fronty działek zajmowały drewniane domy parterowe albo szachulcowe. Później, w ich miejscu zaczęła powstawać wyłącznie zabudowa murowana. W okresie renesansu budowano według wzorców europejskich – z nieprzerwalnym frontem zabudowy. Typowy dom w tym okresie zajmował przednią część działki o średniej szerokości 8-10 metrów, za nim było podwórze, na którym znajdowała się oficyna i zabudowania gospodarcze. Podwórza na głębokości kwartału stwarzały niezabudowaną linię, rozgraniczoną ścianami, do których przylegały galerie-balkony łączące dom frontowy z oficyną⁸³.

⁸³ Архітектура Львова. Час і стилі: XIII- XXI ст., ред. Ю. О. Бірюльов, Львів 2008, ст. 105-106.

W okresie baroku i wczesnego klasycyzmu struktury przestrzenne typowych budynków mieszkalnych powtarzały wzorce okresu renesansu, gdyż warunki urbanistyczne były bardzo podobne, ponieważ Lwów rozwijał się nadal w zasięgu murów obronnych. Domy murowane, często już piętrowe, były wznoszone na starych fundamentach. Zaczynają się również pojawiać murowane oficyny, stawiane pod kątem prostym do domu frontowego, spełniające funkcje tanich mieszkań.

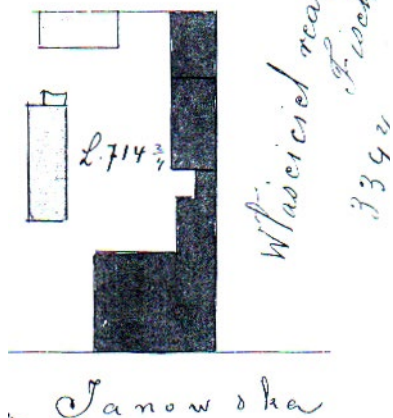
Rozebranie murów obronnych w końcu XVIII wieku spowodowało szybki rozwój przestrzenny miasta. Z początkiem XIX wieku rozwija się nowy typ domu mieszkalnego nazywany kamienicą czynszową. Jedną z pierwszych kamienic tego typu była kamienica Pillerów (ob. usytuowana przy ul. Wynnyczenka 8), która została zbudowana w 1839 roku, w stylu cesarstwa i rozpoczyna klasycystyczny rząd kamienic Wałów Gubernatorskich, powstałych w miejscu dawnych wałów obronnych (zdz. 9). Na ryc. 33 został przedstawiony plan sytuacyjny zabudowy działki przy ulicy Janowskiej (ob. Szewczenki) z roku 1860, na którym jest widoczny piętrowy, murowany dom frontowy oraz dobudowana do niego prostopadle oficyna. Obecnie dom już nie istnieje. W roku 1870 rozpoczął się nowy etap rozwoju Lwowa, który otrzymał statut przywracający swobodny rozwój w kulturze narodowej. Podjęto w 1871 roku uchwałę: „O terytorialnym uporządkowaniu miasta”, spowodowała to potrzebę stworzenia nowego systemu numeracji ulic oraz wprowadzenie w 1877 roku pierwszej ustawy budowlanej Lwowa, która normowała szerokość ulic (16 m) i wysokość kondygnacji (3 kondygnacje)⁸⁴. W tym czasie ostatecznie formuje się typologia domu mieszkalnego (czynszowego). Budowa domów i kamienic czynszowych, podobnie jak w Łodzi i w Wilnie, była spowodowana szybkim napływem ludności do miasta, a w konsekwencji wzmożonym popytem na mieszkania. Powstają kilkupiętrowe kamienice zakładane najczęściej na planie prostokąta, z bocznymi oficynami i balkonami (galeriami) ciągnącymi się wzdłuż całej elewacji tylnej. Niemal na wszystkich podwórzach w śródmiejskich kwartałach Lwowa można spotkać oficyny z charakterystycznymi galeriami umożliwiającymi wejście do mieszkań. W Łodzi czy w Wilnie było to zjawisko sporadyczne, żeby taka galeria pojawiała się w elewacjach podwórzowych. Natomiast we Lwowie rzadko spotyka się oficyny, które łączą się z poprzecznym skrzydłem w głębi posesji tworząc zamknięte podwórka – studnie (jak to miało miejsce w Łodzi). Na ryc. 34, ryc. 35 oraz ryc. 36 przedstawiono plany sytuacyjne pokazujące zabudowę działek śródmiejskich: przy ulicy Rynek 12 z 1878 roku, kwartał zabudowy przy ulicy Akademickiej z 1883 roku oraz plan sytuacyjny kwartału zabudowy ograniczony ulicami: Wagową, Słoneczną, Szpitalną i Kazimierzowską z 1892 roku.

⁸⁴ Архітектура Львова. Час і стилі: XIII- XXI ст., ред. Ю. О. Бірюльов, Львів 2008, ст. 333-335.

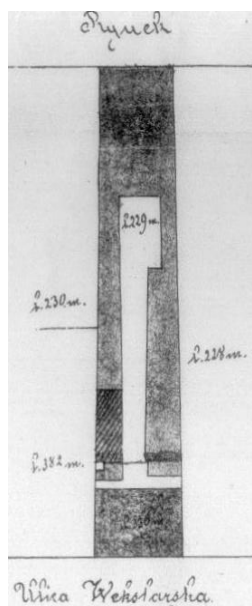

Zdj. 9. Kamienica Pillerów – Wynnyczyńki 8, Lwów (archiwum autorki, 2013 rok)

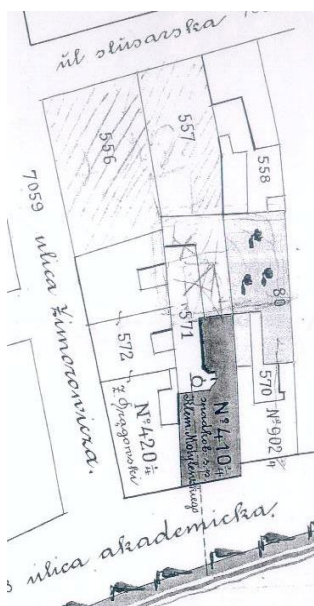
Sytuacja

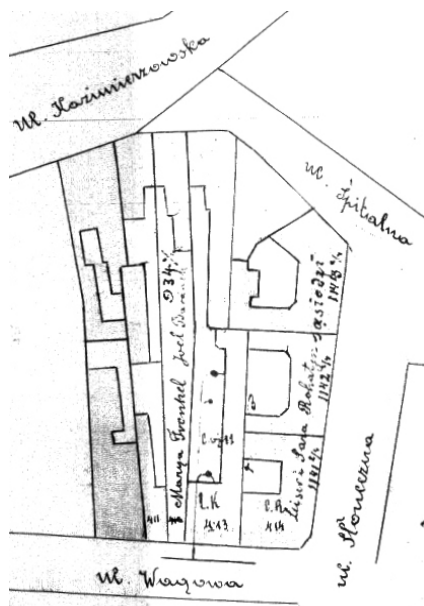
Ryc. 33. Plan sytuacyjny – Janowska – 1860 r, Lwów (DALO, F.2. Op.4, sygn. 835)

Ryc. 34. Posesja – Rynek 12 (1878), Lwów (DALO, F.2. Op.5, sygn.76)

Ryc. 35. Posesja – Akademicka (1883) (DALO, F.2.1, Op.1 sygn.57)

Ryc. 36. Posesja – Wagowa (1892), Lwów (DALO, F.2. Op.1, sygn.962)

Wzmożony ruch budowlany na przełomie XIX/XX wieku oraz wprowadzenie nowych materiałów budowlanych i konstrukcji spowodowało uporządkowanie funkcjonalnej struktury domów i stworzenie funkcjonalnych schematów planowania.

W warunkach szczelnej, miejskiej zabudowy, zaczęto planować kamienice i domy czynszowe w głąb działki. Uwarunkowało to dyferencję planistycznej objętości na frontowy korpus usytuowany wzdłuż ulicy oraz na oficynę biegnącą w głąb działki, która była usytuowana prostopadle do budynku frontowego. Na podstawie materiałów archiwalnych można stwierdzić, iż istniało kilka podstawowych schematów planowania. Wybór schematu zależał głównie od szerokości działki. Najczęściej występującym schematem planistycznego rozwiązania były domy na planie litery L, na działkach węższych mających wymiary od 8-9 m do 16 m, i były to domy lub kamienice z jedną oficyną. Istniało również wiele domów na planie litery U na działkach szerokich, których wymiary wynosiły od 16 do 30-40 m, i były to domy lub kamienice połączone z dwoma oficynami.

Podsumowując, w śródmiejskich kwartałach Wilna i Lwowa zabudowa kształtowała się podobnie jak w Łodzi, przy czym zabudowa murowana zaczęła powstawać tu znacznie wcześniej niż w Łodzi. Również kształty i wielkości działek różniły się od działek łódzkich. Były one znacznie krótsze i często przyjmowały w planie nieregularne kształty. W Łodzi kształt dawnej działki tkackiej określał moduł urbanistyczny pierzei ulicznych, a zwłaszcza jej głębokość, co miało wpływ na kształtowanie się charakterystycznych form zabudowy czynszowej. Przełom XIX/XX wieku był czasem gwałtownego napływu znacznej liczby ludności do Łodzi, Lwowa i Wilna, co powodowało potrzebę budowy nowych i przebudowę starych domów. Cechą wspólną było wykształcenie się nowego typu kilkupiętrowego domu z mieszkaniami do wynajęcia – kamienicy czynszowej. Można stwierdzić, że na przełomie XIX/XX wieku został określony aktualny charakter tych miast. Kształtowanie się zabudowy w śródmiejskich kwartałach Łodzi było podobne dla każdej z wcześniej zabudowanych działek. We wszystkich miastach pierwotna, parterowa zabudowa drewniana wypierana była stopniowo przez budynki murowane, najpierw parterowe, później piętrowe. Z biegiem czasu zaczęto dobudowywać oficyny do nowych frontów posesji lub odwrotnie – łączyć z istniejącymi murowanymi oficynami reprezentacyjny, murowany, nowo powstały budynek frontowy. Jedynie różnicę wykazywało przeznaczenie poszczególnych budynków znajdujących się na jednej działce. Zarówno we Lwowie, jak i w Wilnie zabudowa śródmiejska kształtowała się podobnie. Przekształcenia związane z wymianą zabudowy drewnianej na murowaną nastąpiły znacznie wcześniej niż w Łodzi. Przełom XIX/XX wieku to czas, kiedy fronty działek w Wilnie i we Lwowie zajmują piętrowe domy i kamienice czynszowe, często łączone z oficynami – podobnie jak w Łodzi. Istniejącą zabudowę mieszkaniową przebudowywano, lub nadbudowywano o kolejne kondygnacje. Parterowa i piętrowa zabudowa z wcześniejszego okresu zaczęła być wypierana przez dwu- i trzypiętrowe kamienice, rozbudowywane o oficyny w głąb posesji.

W Łodzi dość często tworzyły się tak zwane „podwórka – studnie”, które z czterech stron otaczała zabudowa, tworząc zamknięte podwórze. Natomiast we Lwowie, jak i w Wilnie budowa poprzecznych oficyn, w przeciwieństwie do Łodzi, nie zyskała rozpowszechnienia.

Cechą wspólną było to, że wszystkie kamienice, zarówno te przy głównych ulicach w centrum miasta, jak i te przy bocznych ulicach posiadały skromnie opracowane elewacje tylne, które zazwyczaj były pozbawione detalu architektonicznego. Formy architektoniczne elewacji podwórzowych ograniczały się zazwyczaj do podziałów międzypiętrowych oraz prostych obramień okiennych, a zasadniczy akcent w ścianach tych elewacji stanowił zazwyczaj tylko pion klatki schodowej zamknięty w ryzalicy ściany. Dotyczy to zarówno kamienic w Łodzi, jak i w Wilnie i we Lwowie.

4. Śródmiejska zabudowa z przełomu XIX/XX wieku

Podstawowe pojęcia i definicje

W toku dynamicznego rozwoju miast na przełomie XIX/XX wieku, z wielu zróżnicowanych charakterem i przeznaczeniem form oraz wzajemnych relacji przestrzennych i funkcjonalnych, wytworzył się układ stanowiący strukturę urbanistyczną. Władysław Tatarkiewicz w jednej ze swoich publikacji napisał, iż powtarzanie się zasadniczych form i rozwiązań funkcjonalnych niektórych elementów struktury urbanistycznej upoważnia do wyodrębnienia określonych typów zabudowy. Termin „typ” określa pewną grupę obiektów należącą do interesującego nas zbioru o podobnych założeniach funkcjonalnych i formie architektonicznej⁸⁵. Spośród zabudowy mieszkaniowej powstałej na przełomie XIX/XX wieku i sytuowanej w kwartałach śródmiejskich, można wyróżnić trzy najczęściej spotykane typy zabudowy mieszkaniowej występującej we wszystkich omawianych miastach. Są nimi: dom czynszowy, kamienica czynszowa i kamienica wielkomiejska. Podstawowym elementem różniącym te typy zabudowy jest sposób ich użytkowania oraz rozwiązania konstrukcyjne i relacje przestrzenne w architekturze miasta. Kolejną cechą różniącą jest ich forma architektoniczna, a co za tym idzie detal architektoniczny, który zazwyczaj pozwala określić przynależność stylową danego budynku oraz jego charakter i przeznaczenie. Dokładna analiza zachowanych materiałów archiwalnych pozwala pozyskać wiele informacji o charakterze dawnej zabudowy. Jest to tym istotniejsze, gdyż zachowana do dziś zabudowa mieszkaniowa z przełomu XIX/XX wieku, z czasem ulegała wielu przeróbkom i przebudowom, a niekiedy po prostu uległa degradacji, tracąc swój pierwotny wygląd albo całkowicie znikając z pejzażu miasta. Zatem oparcie się wyłącznie na badaniach współczesnego jej stanu uniemożliwiłoby prawidłową charakterystykę tych budynków w interesującym nas okresie.

Aby można było przeprowadzić szereg analiz i rozważań teoretycznych, konieczne staje się zdefiniowanie podstawowych pojęć, które dość często pojawiają się w opracowaniu. Definicje poszczególnych pojęć zostały opisane przez autorkę poniżej, na podstawie dostępnej literatury oraz aktualnych rozporządzeń i ustaw.

⁸⁵ Prof. Władysław Tatarkiewicz mówi o rozmaitym rozumieniu tego terminu, a mianowicie pisze on: „Jeśli mówimy, że X należy do typu, to znaczy, że przez typ rozumiemy grupę. Jeśli X realizuje typ, to znaczy, że rozumiemy zespół cech. Jeśli X przypomina typ, to znaczy, że rozumiemy prototyp. Jeśli X jest typem, to znaczy, że przez typ rozumiemy egzemplarz reprezentatywny czy przeciętny...” [Tatarkiewicz W. *Skupienie i marzenie. Studia z zakresu estetyki*, Kraków 1951, str. 117].

Zespół urbanistyczny – „jest to grupa budynków, która wraz z otaczającym je niezabudowanym, lecz odpowiednio zagospodarowanym terenem tworzy całość kompozycyjną. Zespół urbanistyczny powstaje w wyniku długotrwałych procesów stopniowego, przestrzennego zagospodarowania danego obszaru bądź też w wyniku urzeczywistnienia jednego projektu takiego zagospodarowania” (plan zagospodarowania przestrzennego)⁸⁶.

Historyczny układ urbanistyczny – „to przestrzenne założenie miejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg”⁸⁷.

Historyczny zespół budowlany – „jest to powiązana przestrzennie grupa budynków wyodrębniona ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi”⁸⁸.

Krajobraz kulturowy – „przestrzeń historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze”⁸⁹.

Zabudowa śródmiejska – „zgrupowanie intensywnej zabudowy na obszarze funkcjonalnego śródmieścia, który to obszar stanowi faktyczne lub przewidywane w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego centrum miasta lub dzielnicy miasta”⁹⁰.

Dom czynszowy – „dom stanowiący początkową formę wielorodzinnego domu mieszkalnego. W domach tych znajdowały się oprócz pomieszczeń przeznaczonych na mieszkanie właściciela dodatkowe pomieszczenia przeznaczone do wynajęcia. Były to zazwyczaj domy murowane, jedno-; dwupiętrowe zakładane na planie prostokąta”⁹¹.

Kamienica czynszowa – „budynek wznoszony specjalnie w celu wynajmowania pomieszczeń. Zazwyczaj dwu-; trzypiętrowy złożony z części frontowej – dwutraktowej i jednego lub dwóch skrzydeł bocznych tworzących całość z budynkiem frontowym”⁹².

⁸⁶ Szolginia W., *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i Budownictwo*, wyd. Naukowo-Techniczne, Warszawa 1991, s. 454.

⁸⁷ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. poz. 1446, art.3.

⁸⁸ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. poz. 1446, art.3

⁸⁹ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz. U. poz. 1446, art.3

⁹⁰ Pojęcie „Zabudowa śródmiejska” określone zostało w §3pkt.1 Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 roku w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie. Dz.U. nr 75.

⁹¹ Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, tom XXIX, z. 1-2, Jaworowski H: „Ewolucja typologiczna domu mieszkalnego w śródmieściu Łodzi w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku”, PWN, Warszawa 1984, s. 36.

⁹² Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, tom XXIX, z. 1-2, H. Jaworowski: „Ewolucja typologiczna domu mieszkalnego w śródmieściu Łodzi w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku”, PWN, Warszawa 1984, s. 36.

Kamienica wielkowiejska – „budynek powstały w wyniku dalszego rozwoju kamienicy czynszowej. Oprócz zasadniczych cech typu podstawowego miała ona charakter budynku monumentalnego. Kamienica ta była wielokondygnacyjna, o dużej liczbie mieszkań różnicowanych pod względem wielkości i standardu wyposażenia”⁹³.

Oficyna – „w budownictwie miejskim XIX i początkach XX wieku było to skrzydło kamienicy bądź budynek stojący za kamienicą frontową, w którym mieściły się zazwyczaj skromniejsze mieszkania, niż we frontowej części domu”⁹⁴.

Budynek użyteczności publicznej – „jest to budynek przeznaczony dla administracji publicznej, wymiaru sprawiedliwości, kultury, kultu religijnego, oświaty, szkolnictwa wyższego, nauki, opieki zdrowotnej, społecznej i socjalnej, obsługi bankowej, handlu, gastronomii, usług, turystyki, sportu, obsługi pasażerów w transporcie kolejowym, drogowym, lotniczym lub wodnym, poczty lub telekomunikacji oraz inny ogólnodostępny budynek do wykonywania podobnych funkcji; za budynek użyteczności publicznej uznaje się także budynek biurowy i socjalny”⁹⁵.

Budynek gospodarczy – „to budynek przeznaczony do niezawodowego wykonywania prac warsztatowych oraz przechowywania materiałów, narzędzi i sprzętu służących do obsługi budynku mieszkalnego, zamieszkania zbiorowego, użyteczności publicznej, rekreacji indywidualnej, a także otoczenia, w zabudowie zagrodowej również do przechowywania środków i sprzętu do produkcji rolnej oraz płodów rolnych”⁹⁶.

Budynek galeriowy – „jest to budynek wielomieszkaniowy z wejściem do poszczególnych mieszkań ze wspólnej galerii”⁹⁷.

Trakt budynku – „jest to część budynku zawarta między dwiema przeciwległymi pionowymi przegrodami budowlanymi lub między podporami, na których opierają się elementy przekrycia (stropu, sklepienia), np. między ścianami działowymi lub rzędami słupów. W zależności od ukształtowania wnętrza budynku rozróżnia się trakty budynku podłużne i poprzeczne. Budynki mogą być jedno lub wielotraktowe”⁹⁸.

⁹³ Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, tom XXIX, z. 1-2, H. Jaworowski: „Ewolucja typologiczna domu mieszkalnego w śródmieściu Łodzi w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku”, PWN, Warszawa 1984, s. 37.

⁹⁴ Sadowska E., *Podręczny słownik terminów o architekturze i sztuce*, wyd. Przedsiębiorstwo Handlowo-Wydawnicze Elan, Białystok 2002, s. 90.

⁹⁵ Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 roku w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie. Dz.U. nr 75, §3 pkt 6.

⁹⁶ Rozporządzenia Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 roku w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie. Dz.U. nr 75, §3 pkt 8.

⁹⁷ Skrypt pod red. Ostrowskiego W., *Osiedle mieszkaniowe – materiały pomocnicze do projektu urbanistycznego*, wyd. Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1971, s. 11.

⁹⁸ Szolginia W. *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i Budownictwo*, wyd. Naukowo-Techniczne, Warszawa 1991, s. 395.

Szczególną postacią traktu może być amfilada. **Amfilada** – „jest to kilka sal lub pokoi usytuowanych jeden za drugim, połączonych ze sobą przejściami na jednej osi na przestrzał. W architekturze polskiej występowała w dworach i pałacach barokowych oraz klasycystycznych. W wieku XIX i XX amfiladowy układ pomieszczeń był spotykany w wielu mieszkaniach kamienic miejskich”⁹⁹.

Detal – „niewielki element budowlany lub dekoracyjny”¹⁰⁰ lub „szczegół, część budowli, pojedynczy element, część architektonicznego wystroju”¹⁰¹.

Detal architektoniczny – „potocznie fragment architektonicznego wykończenia budowli, np. tralka w balustradzie, gzyms, obramienia otworu, architektoniczne opracowanie jakiegoś węzła konstrukcji budowli”¹⁰².

Działka – parcela – „jest to niewielka, wydzielona część terenu, stanowiąca odrębną nieruchomość, przeznaczoną do częściowego lub całkowitego zabudowania (działka budowlana) lub do innego użytkowania, np. rolnego, ogrodowego (działka użytkowa)”¹⁰³.

Posesja – „jest to wydzielony teren, zwykle z budynkiem mieszkalnym stanowiący czyjąś własność”¹⁰⁴ lub „własność, nieruchomość, plac”¹⁰⁵.

4.1. Architekci działający na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi, Wilnie i Lwowie

Łódź

Przełom XIX/XX wieku był dla Łodzi czasem szybkich przemian w jej architektonicznym krajobrazie. Architektura Łodzi wzbogaciła się w tym okresie o szereg budynków użyteczności publicznej, domów i kamienic czynszowych oraz pałaców i domów zamożnych

⁹⁹ Szolginia W. *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i Budownictwo*, wyd. Naukowo-Techniczne, Warszawa 1991, s. 9-10.

¹⁰⁰ Sadowska E. *Podręczny słownik terminów o architekturze i sztuce*, wyd. Przedsiębiorstwo Handlowo-Wydawnicze Elan, Białystok 2002, s. 30.

¹⁰¹ Krajewski K. *Mała encyklopedia architektury i wnętrza*, wyd. Ossolińskich, Wrocław- Warszawa 1974, s.219.

¹⁰² Szolginia W. *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i Budownictwo*, wyd. Naukowo-Techniczne, Warszawa 1991, s. 73.

¹⁰³ Szolginia W. *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i Budownictwo*, wyd. Naukowo-Techniczne, Warszawa 1991, s. 82.

¹⁰⁴ Praca zbiorowa, *Słownik języka polskiego*, wyd. PWN, Warszawa 1998, s. 231.

¹⁰⁵ Krajewski K. *Mała encyklopedia architektury i wnętrza*, wyd. Ossolińskich, Wrocław- Warszawa 1974, s. 351.

przedsiębiorców, a także budynków fabrycznych i wielu innych. Rozwój budownictwa pociągnął za sobą zapotrzebowanie na dobrze wykształconych architektów i budowniczych, których projekty i wybudowane przez nich obiekty odzwierciedlają nie tylko sztukę i wiedzę odpowiednią do wykonywania zawodu, ale również pokazują świetne wycucie formy i umiejętność kreowania, można zobaczyć w wielu zachowanych do dzisiaj budynkach. Do grupy najaktywniej działających architektów i budowniczych na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi należeli: arch. Hilary Majewski, bud. Ignacy Markiewicz, arch. Gustaw Landau-Gutenteger, arch. Adolf Zeligson, arch. Franciszek Chełmiński, arch. Dawid Lande, bud. Otto Gehling, arch. Ignacy Stebelski oraz arch. Piotr Brukalski.

Hilary Majewski (ur. 1827, Radom – zm. 1892, Łódź) – był absolwentem Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Sankt Petersburgu. Od 1872 został mianowany architektem miejskim Łodzi, którym pozostał do dnia swojej śmierci, czyli do 1892 roku. Projektował lub sprawował nadzór nad wieloma obiektami powstałymi w tym okresie w Łodzi. Był miłośnikiem dojrzałego włoskiego renesansu i w tym stylu powstała właśnie większość budowli, które można mu przypisać¹⁰⁶. Do ważniejszych prac tego architekta w Łodzi można zaliczyć m.in.: budynek dawnego Rosyjskiego Gimnazjum Męskiego przy ul. Mikołajewskiej (ob. III Liceum Ogólnokształcące przy ul. Sienkiewicza) (zdj. 10), kamienicę własną architekta Majewskiego przy ul. Kamiennej 11 (ob. Włókienniczej) (zdj. 11), dom Franciszka Fischera przy ulicy Piotrkowskiej 54, pałac M. Goldfedera przy ul. Piotrkowskiej 77 (zdj. 12), a także dom K. Eiserta przy Piotrkowskiej 135, cerkiew pod wezwaniem św. Aleksandra Newskiego przy ul. Kilińskiego 56 (d. Widzewskiej 46) czy willa Ludwika Grohmana przy ul. Tylnej 9/11.

Ignacy Markiewicz (ur. 1825, Rawa Mazowiecka – zm. 1908, Kraków) – był absolwentem Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie. W końcu lat 60. XIX wieku został mianowany budowniczym powiatu piotrkowskiego. W latach 1870-1901 był budowniczym powiatu łódzkiego. Po śmierci H. Majewskiego, od 1892 roku, przez kilka lat pełnił obowiązki architekta miejskiego Łodzi¹⁰⁷. Głównie projektował kamienice i oficyny. Do ważniejszych prac tego architekta na terenie Łodzi można zaliczyć m.in.: kamienicę firmy „Dietrich i Hille” przy ul. Piotrkowskiej 6 (zdj. 13), kamienicę przy Piotrkowskiej 8 (zdj. 14), kamienicę Friszmana przy ul. Piotrkowskiej 50, kamienicę przy Piotrkowskiej 111 oraz kamienicę przy Piotrkowskiej 114 i 121, a także dom H. Krablera przy al. Kościuszki 81 (dawniej ul. Nowo-Spacerowej 36) (zdj. 15).

¹⁰⁶ Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 115-118.

¹⁰⁷ Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 122-123.

Zdj. 10. Rosyjskie Gimnazjum Męskie – Sienkiewicza 46, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 11. Kamienica –
Włókiennicza 11, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 12. Kamienica – Piotrkowska 77, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 13. Kamienica – Piotrkowska 6, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 14. Kamienica – Piotrkowska 8, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 15. Dawny Dom Krablera – al. Kościuszki
81, Łódź (archiwum autorki)

Gustaw Landau-Gutenteger (ur. 1862, Warszawa – zm. 1924, Berlin) – absolwent łódzkiej Wyższej Szkoły Rzemieślniczej, a następnie petersburskiego Instytutu Inżynierów Cywilnych. Po studiach odbywał przez rok praktykę zawodową w biurach architektonicznych Berlina i Wiednia, a później osiadł w Łodzi, gdzie zajmował się głównie projektowaniem budynków fabrycznych oraz kamienic. Projektował również obiekty sakralne i budynki użyteczności publicznej. Należał do grupy najwybitniejszych architektów łódzkich przełomu XIX/XX wieku, zaś jako twórca dzieł o charakterze secesyjnym zalicza się go do czołowych przedstawicieli tego kierunku w Polsce¹⁰⁸. Do najważniejszych prac tego architekta na terenie Łodzi można zaliczyć m.in.: budynek „Żydowskiej Szkoły Rzemieślniczej” „Talmud – Tora” przy ul. Średniej 46/48, obecnie Wydział Nauk o Wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego przy Pomorskiej, kamienicę braci Auerbach przy ul. Narutowicza 32 (zdj. 16), kamienicę Rachmila Lipszyca przy ul. Narutowicza 44, kamienicę Goldbluma przy ulicy Piotrkowskiej 99 (zdj. 17), kamienicę J. Friszmana przy ulicy Piotrkowskiej 81 (zdj. 18), kamienicę O. Kona przy Piotrkowskiej 43 (zdj. 19), neobarokową kamienicę przy Piotrkowskiej 31, kamienicę neorenesansową przy Piotrkowskiej 153, willę L. Kindermanna przy ulicy Wólczańskiej 31 (zdj. 20) oraz kamienicę W. Tugsmanna przy ulicy Piotrkowskiej 122.

Adolf Zeligson – (ur. 1867, Warszawa – zm. 1919, Warszawa) – był absolwentem łódzkiej Wyższej Szkoły Rzemieślniczej. W latach 1885-1890 studiował w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu. Po ukończeniu studiów powrócił do Łodzi i od 1891 roku pracował dla Poznańskiego, a jednocześnie prowadził własną praktykę architektoniczną. Projektował głównie budynki fabryczne, pałace i wille bogatych przemysłowców, ale i także budynki użyteczności publicznej oraz kamienice¹⁰⁹. Do ważniejszych prac architekta na terenie Łodzi należały m.in.: budynki przemysłowe dla zakładów I. K. Poznańskiego, budynek hali przedpogrzebowej na Nowym Cmentarzu Żydowskim, Pałac Towarzystwa I. K. Poznańskiego przy dawnej ul. Długiej, obecnie Siedziba Akademii Muzycznej przy Gdańskiej 32 (zdj. 21), oraz Pałac Towarzystwa I. K. Poznańskiego przy d. ul. Nowo- Cegielnianej dla Maurycego Poznańskiego, obecnie Muzeum Sztuki przy ul. Więckowskiego 36, a także dawny pałac Hertzów przy ul. Spacerowej 4 (ob. rektorat Uniwersytetu Medycznego przy alei Kościuszki) i dawną rezydencję M. Silbersteina przy ul. Piotrkowskiej 260.

¹⁰⁸ Stefański K., *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 94-97

¹⁰⁹ Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 182-184.

Zdj. 16. Kamienica – Narutowicza 32, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 17. Kamienica – Piotrkowska 99,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 18. Kamienica – Piotrkowska 43, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 19. Kamienica – Piotrkowska 81, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 20. Willa – ul. Wólczajska 31/33, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 21. Siedziba Akademii Muzycznej
– Gdańska 32, Łódź (archiwum autorki)

Franciszek Chełmiński – (ur. 1862, Augustów – zm. 1932, Łódź) – ukończył studia w Petersburgu w Instytucie Inżynierów Cywilnych. Od 1892 do 1914 sprawował funkcję architekta miejskiego w Łodzi (następca Hilarego Majewskiego). Głównie projektował wille i pałacyki fabrykantów, budynki przemysłowe, budowle sakralne, kamienice czynszowe oraz domy dla robotników¹¹⁰. Do jego domniemanych dzieł (gdyż projekt nosi jego podpis) należy willa R. Schimmelna przy ul. Karolewskiej 1, która stanowi jeden z pierwszych przykładów secesji na ziemiach polskich¹¹¹. Do ważniejszych prac architekta na terenie Łodzi można zaliczyć m.in.: Przytułek dla Starców i Kalek Łódzkiego Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności przy dawnej ul. Dzielnej, ob. Collegium Anatomicum Uniwersytetu Medycznego przy ul. Narutowicza 60 (zdj. 22), rozbudowa kamienicy własnej przy ul. Dzielnej 37 (ob. Narutowicza), Kamienica Edwarda Lungena przy ulicy A. Struga 2, cerkiew pw. Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy przy Telefonicznej 4 (na terenie cmentarza na Dołach), tkalnia szedowa zakładów L. Grohmana przy Targowej (zdj. 23), dom E. Stephanusa przy Jaracza 47 (d. Cegielnianej) (rys. 24), a także willa J. Kestenberga przy ul. Targowej 26 (zdj. 25) czy kamienica pod Gutenbergiem przy ul. Piotrkowskiej i pałac G. A. Kindermanna przy ulicy Piotrkowskiej 151.

Dawid Lande – (ur. 1868, Łódź – zm. 1928, Karlove Vary) – był absolwentem łódzkiej Wyższej Szkoły Rzemieślniczej oraz petersburskiego Instytutu Inżynierów Cywilnych. W 1893 roku osiadł w Łodzi i rozpoczął działalność architektoniczną. Projektował głównie gmachy użyteczności publicznej, kamienice oraz budynki sakralne¹¹². Do jego ważniejszych prac na terenie Łodzi należało m.in.: Budynek Poczty Głównej na rogu ulic Tuwima i Kilińskiego (zdj. 26), siedziba Łódzkiego Oddziału Gospodarstwa Krajowego przy al. T. Kościuszki 63, obecnie oddział Powszechnego Banku Kredytowego (zdj. 27). Zaprojektował on również kamienicę M. Pinkusa przy dawnej Spacerowej 1 (ob. al. T. Kościuszki) (zdj. 28), kamienicę Senderowicza usytuowaną przy ul. Piotrkowskiej 12, kamienice przy Piotrkowskiej 53, 56 i 123, również kamienicę M. Briksa przy ul. Narutowicza 42 (zdj. 29), Dom R. Bennicha przy dawnej ul. Długiej 89 (ob. Gdańska), a także willę Rappaporta przy ul. Rewolucji 1905 nr 44.

¹¹⁰ Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 41-43.

¹¹¹ Praca zbiorowa, Red. Arkadiusz Grzegorzczak, *Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi – Miesięcznik historyczny „Piotrkowska 104”*, z VII, wyd. UMŁ, Łódź 2010, s. 199.

¹¹² Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 99-101.

Zdj. 22. Collegium Anatomicum UM –
Narutowicza 60, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 23. Fabryka Grohmana – Targowa 46,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 24. Kamienica – Jaracza 47, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 25. Kamienica – Targowa 26. Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 26. Budynek Poczty Głównej – Tuwima 38,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 27. Oddział Banku PKO – al. Kościuszki 63,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 28. Dawna Kamienica Pinkusa – al. Kościuszki 1, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 29. Kamienica – Narutowicza 42, Łódź (archiwum autorki)

Otto Gehling – (ur 1849, Rawicz, zm. 1917, Łódź) – był przedsiębiorcą budowlanym. Szkołę średnią ukończył w Rawiczu, w 1877 roku podjął studia w berlińskiej Bauakademie, których nie ukończył. Do Łodzi przybył ściągnięty przez fabrykanta Juliusza Heinzla, którego córkę poślubił¹¹³. Projektował i budował głównie domy i wille i bud. użyteczności publicznej, pomimo iż nie miał formalnego wykształcenia. Zaprojektował m.in. dom własny przy ul. Tuwima 17 (d. Przejazd), Pałac J. Heinzla przy Piotrkowskiej 104, czy budynek teatru Thalia przy ul. Narutowicza (obecnie nie istnieje).

Ignacy Stanisław Stebelski – (ur. 1863, Warszawa – zm. 1909, Ojców) – absolwent Wyższej Szkoły Rzemieślniczej w Łodzi oraz Instytutu Inżynierów Cywilnych w Sankt Petersburgu. Od 1892 roku pełnił funkcję pomocnika łódzkiego architekta miejskiego¹¹⁴. Do jego ważniejszych prac zrealizowanych na terenie Łodzi należało m.in.: dom F. Seeligera przy ul. Piotrkowskiej 184 (zdj. 30), willa R. Richtera przy ul. Skorupki 6/8 (d. Placowej 6/8), dawna willa H. Michela przy obecnej Sienkiewicza 100 (ob. prywatne przedszkole) (zdj. 31) czy dom J. Lewiego przy Piotrkowskiej 223.

Piotr Brukalski – (ur. 1858, Warszawa – zm. 1932, Łódź) – był absolwentem warszawskiej Szkoły Realnej, a następnie petersburskiej Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych. W Łodzi na stałe osiadł pod koniec lat osiemdziesiątych XIX wieku. Większość jego prac to rozbudowy i przeróbki istniejących obiektów¹¹⁵.

¹¹³ Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, s. 59.

¹¹⁴ Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 159-160

¹¹⁵ Stefański K. *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 35-38.

Do ciekawszych jego prac zrealizowanych w Łodzi należały m.in.: kamienica J. Monica przy Piotrkowskiej 10 (zdj. 32), przebudowa kamienicy I.D. Frienda przy Piotrkowskiej 58, kamienica R. Schweikerta przy ul. Piotrkowskiej 147 (zdj. 33), neobarokowa kamienica L. Kruschego przy Piotrkowskiej 181, przebudowa budynku hotelowo-biurowego – Grand Hotelu przy Pasażu Meyera 2 oraz trzypiętrowa kamienica zakładów L. Geyera przy ul. Piotrkowskiej 297/301 i budynki gospodarcze zakładów J. Johna przy ul. Piotrkowskiej 217/221.

Zdj. 30. Kamienica – Piotrkowska 184, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 31. Willa – Sienkiewicza 100, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 32. Kamienica – Piotrkowska 10, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 33. Kamienica – Piotrkowska 147, Łódź
(archiwum autorki)

Wilno i Lwów

Okres przełomu XIX/XX wieku dla Wilna, jak i dla Lwowa był również czasem dynamicznej rozbudowy miasta związanym z dużym przyrostem liczby napływającej ludności i tym samym z rosnącym zapotrzebowaniem na mieszkania. Zaczęły powstawać nowe, monumentalne gmachy użyteczności publicznej, zazwyczaj sytuowane przy ważniejszych ulicach miasta oraz nowa zabudowa mieszkaniowa w postaci kamienic czynszowych. Nowe budynki zajmowały miejsca poprzednio stojących tu domów lub istniejące domy były rozbudowywane albo nadbudowywane o kolejne kondygnacje.

Zarówno w Wilnie, jak i we Lwowie projektowali i budowali głównie architekci i budowniczy miejscowi, choć powstawały też obiekty projektowane przez architektów i budowniczych przybywających tu z innych krajów. Do czołowych architektów w Wilnie, działających na przełomie XIX/XX wieku, można zaliczyć m.in.: arch. Wacława Michniewicza, arch. Michaiła Prozorowa, arch. Tadeusza Rostworowskiego, arch. Antoniego Wiwulskiego, arch. Antona Filipowicza-Dubrownika, a także arch. Augusta Kleina oraz arch. Cypriana Maculewicza i arch. Eduarda Rouba.

Wacław Michniewicz – inżynier i architekt, przedstawiciel historyzmu, znany głównie z licznych projektów kościołów, budynków użyteczności publicznej oraz kamienic. W Wilnie zaprojektował m.in. hale targowe przy ul. Pylimo 18/2 (zdj. 34), Teatr przy ul. Basanaviciaus 13, kamienicę przy Pylimo 5 (zdj. 35), pawilon handlowy przy alei Giedymina 32 czy też zespół kamienic wchodzących w skład Kolonii Józefa Montwiłła przy ul. J. Tumo-Vaizganto 4, 5, 6, 7, 8 (przy współpracy z innym architektem A. Kleinem).

Michaił Prozorow (ur. 1860, Würzburg – zm. 1914) – rosyjski architekt związany z Wilnem. Tutaj ukończył szkołę realną, a później kształcił się w Instytucie Inżynierów Cywilnych w Petersburgu. Projektował głównie w duchu modernizmu oraz monumentalnego neoklasycyzmu. W Wilnie zaprojektował ponad 50 budynków, w tym liczne świątynie prawosławne, wiele obiektów użyteczności publicznej jak również kamienice¹¹⁶. Do jednych z najciekawszych projektów tego architekta, powstałych w Wilnie należą m.in.: Cerkiew na Zwierzyńcu, Cerkiew św. Aleksandra Newskiego na Nowym Świecie (zdj. 36), Kienes Karaimska przy ul. Grodzkiej (zdj. 37), Merchant`s Club- dom Towarzystwa Handlu i Przemysłu przy al. Giedymina 35 (zdj. 38), Gmach Rosyjskiego Banku Państwowego przy alei Giedymina 3, dom handlowy przy ul. Didzoi 33 (zdj. 39), czy też dawny dom handlowy a dziś bank przy Didzoi 18 (dawniej ul. Wielka).

¹¹⁶ Red. Jackiewicz M., *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, tom 4. Architektura. Dzieła i twórcy od XVI wieku do 1945 roku, wyd. Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, Bydgoszcz 2006, s. 4-9.

Zdj. 34. Hala targowa przy Pylimo 18, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 35. Kamienica przy Pylimo 5,
Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 36. Cerkiew św. A. Newskiego –
Nowy Świat, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 37. Kinesa Karaimska – Grodzka 6, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 38. Dom Towarzystwa Handlu i Przemysłu –
Giedymina 35, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 39. Kamienica – Wielka 33, Wilno
(archiwum autorki)

Tadeusz Rostworowski (ur. 1860 Poznań – zm. 1928, Wilno) – carski architekt z polskim arystokratycznym rodowodem. Był absolwentem petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych, odbywał staże w Krakowie, Monachium i Paryżu¹¹⁷. Projektował głównie gmachy użyteczności publicznej, był autorem projektów wielu kamienic i willi. Na terenie Wilna jednym z najbardziej znanych jego projektów był dawny Hotel George usytuowany przy al. Giedymina 20 (zdz. 40), a także budynki Zarządu Kolei Poleskiej przy ul. Basanaviciaus 14 (d. Wielka Pohulanka) i Mindaugas 12 czy budynek Wspólnoty Żydów w Wilnie przy ul. Pylimo 4 (d. Zawalna) (zdz. 41) oraz kamienica przy ul. Islandijos 4 (Islandzka) (zdz. 42), kamienica przy ul. Wileńskiej 3 czy willa Janiny Wilczewskiej przy ulicy Skorinos 16.

Zdj. 40. Hotel George – Giedymina 20, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 41. Budynek wspólnoty żydowskiej – Pylimo 4, Wilno (archiwum autorki)

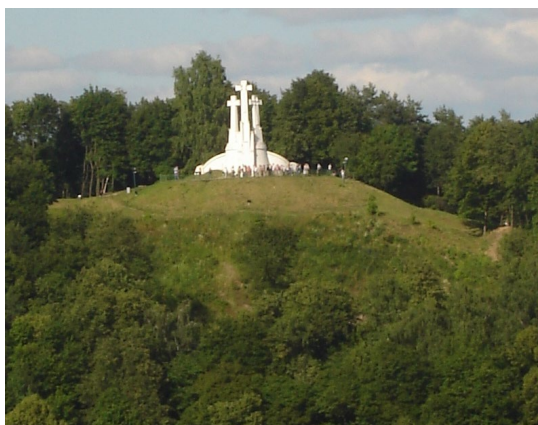

Zdj. 42. Kamienica – Islandzka 4, Wilno (archiwum autorki)

¹¹⁷ *Polski Słownik Biograficzny*, T. 32, wyd. PWN, Warszawa 1998, s. 240.

Antoni Wiwulski (ur. 1877, Totmia – zm. 1919, Wilno) – polski architekt i rzeźbiarz, który pobierał nauki w Libawie, następnie w Chyrowie. Studia politechniczne odbył w Wiedniu (Wyższa Szkoła Techniczna), natomiast artystyczne w Paryżu (Państwowa Wyższa Szkoła Sztuk Pięknych). Jego ciało spoczywa w Wilnie na Rossie¹¹⁸. Zachowana spuścizna po Wiwulskim nie jest obfita: około 70 jego rzeźb znajduje się w Litewskim Muzeum Sztuki w Wilnie, zaś szereg listów, rysunków i fotografii przechowuje biblioteka Seminarium Duchownego we Włocławku. Antoni Wiwulski należał do jednych z najbardziej oryginalnych artystów działających na początku XX wieku, zarówno w sferze architektury, gdzie był pionierem w stosowaniu żelbetu, jak i dzieł pomnikowych. Obecnie, niemal w centrum miasta znajduje się ulica Antoniego Wiwulskiego, która przebiega równolegle do ulicy Wielka Pohulanka (obecnie Basanavičiaus). W Wilnie do najciekawszych i znanych realizacji tego architekta należą: żelbetonowy pomnik Trzech Krzyży (zdj. 43) stojący na najwyższym wzgórzu miasta, zwanym kiedyś Krzywą Górą, pamiątkowa tablica T. Kościuszki w kościele św. Jana czy też niezrealizowany Kościół Najświętszego Serca Jezusowego przy obecnej ul. Wiwulskiego, który miał być największym kościołem w Wilnie.

Anton Filipowicz-Dubownik (ur. 1865 – zm. 1930) – wileński architekt, technik budowlany, od 1908 roku do 1930 posiadał w Wilnie biuro projektowe. Projektował głównie kościoły, kamienice i wille. Na terenie Wilna powstało wiele jego realizacji. Do najbardziej znanych należą m.in.: dom własny architekta przy ulicy Valanciaus 3, narożna kamienica – dawny Dom Kremiera przy ulicy Kauno 2 (zdj. 44) czy kościół św. Kazimierza przy ulicy Palydovo 15.

Zdj. 43. Trzy Krzyże na Krzywej Górze, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 44. Kamienica wielkowiejska – Kauno 2, Wilno (archiwum autorki)

¹¹⁸ Łoza St. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 332.

August Klein (ur. 1870 – zm. 1913) – litewski inżynier i architekt pochodzenia niemieckiego. W latach 1891-1896 studiował w Sankt Petersburgu. Projektował głównie kamienice oraz pałace i wille. Do najbardziej znanych jego realizacji w Wilnie należą m.in. neobarokowy Pałac Vileisis przy ul. Antakalnio 6 (zdj. 45), kościół Opatrzności Bożej przy Gerosios Vilties a także był współautorem zespołu kamienic przy ul. J. Tumo-Vaizganto w tzw. Kolonii Józefa Montwiłła.

Cyprian Maculewicz (ur. 1830 – zm. 1893, Wilno) – architekt i malarz, główny miejski architekt Wilna w latach 1879-1893. Był wolnym słuchaczem Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu¹¹⁹. W Wilnie znajduje się około 50. budynków jego autorstwa. Do najbardziej znanych należą m.in. sklep Stanisława Rudziewicza przy alei Giedymina 32, kawiarnia „Viktoria” przy ul. Pilies 32a (d. Zamkowa) także Pałac Józefa Tyszkiewicza przy ul. Żygimantų 3, dawna Biblioteka Wróblewskich w pałacu Klementyny Tyszkiewicz – dziś Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk przy ul. Żygimantų 1/8. Maculewicz miał swój udział również przy budowie nieistniejącego dziś internatu i szkoły rzemiosł Talmud Tory znajdującego się w kamienicy przy ul. Vilniaus 29.

Eduard Rouba (ur. 1875 – zm. 1946, Warszawa) – budowniczy, ukończył Szkołę Realną w Wilnie. Od 1914 roku miał własne biuro: „Strotjel” w Wilnie. Jego najbardziej znane obiekty w Wilnie to zespół kamienic przy ulicy Pamenkalnio 22, 24, 26 i 28 (d. Portowa) reprezentujące późną secesję (zdj. 46).

Zdj. 45. Pałac Vileisis przy ul. Antakalnio 6, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 46. Kamienica przy ul. Pamenkalnio 28, Wilno (archiwum autorki)

¹¹⁹ Łoza St. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 184.

We Lwowie od połowy XIX wieku większość wznoszonych obiektów była wzorowana lub odtwarzana według wzorców wiedeńskich albo była dziełem architekta wiedeńskiego. Założenie w 1844 roku Wyższej Szkoły Technicznej, później przekształconej w Wyższą Szkołę Politechniczną, odmieniło sytuację podrzędności Lwowa wobec Wiednia. Pod koniec XIX wieku we Lwowie istniało już znaczne środowisko wykształconych, lokalnych architektów, których projekty mogły być realizowane dzięki zamożnym inwestorom¹²⁰. Architekci ci byli absolwentami miejscowych uczelni – Politechniki i Szkoły Przemysłowej, które skupiały lwowskie środowiska techniczne i inicjowały wiele ważnych przedsięwzięć architektonicznych. Szkoły te dawały solidne wykształcenie przyszłym architektom i budowniczym, których Lwów w tym czasie bardzo potrzebował. Do czołowych architektów działających na przełomie XIX/XX wieku, na terenie Lwowa można zaliczyć m.in.: arch. Zbigniewa Brochwicza-Lewińskiego, arch. i bud. Jana Lewińskiego, inż. bud. Zygmunta Kędzierskiego, arch. Kazimierza Mokłowskiego, arch. Juliana Zachariewicza i arch. Alfreda Zachariewicza, a także arch. Michała Kowalczuka, arch. Bronisława Bauera, arch. Karela Boubika, arch. Władysława Sadłowskiego, arch. Michała Ulama oraz arch. Tadeusz Obmińskiego i arch. Józefa Awina.

Zbigniew Wincenty Brochwicz-Lewiński (ur. 1877, Kielce – zm. 1951, Glasgow) – polski architekt i malarz. Był uczniem Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu od 1896 roku¹²¹. Od 1904 roku zamieszkał we Lwowie, gdzie posiadał własne przedsiębiorstwo budowlane i w krótkim czasie stał się jednym z najlepszych lwowskich architektów. Do jego zrealizowanych projektów należą m.in. Kamienica Emila Weckslera przy ul. Szewczenki 27 (d. Akademicka) (zdj. 47), Kamienica przy ul. Doroszenki 77 (d. Sykstuska) (zdj. 48) czy budynek Dyrekcji Kolei we Lwowie na rogu ulic Zygmuntowskiej i Mickiewicza.

Jan Lewiński (ur. 1851, Dolina – zm. 1919 Lwów) – ukraiński architekt, inżynier budowlany i projektant związany ze Lwowem. Studiował w Szkole Technicznej we Lwowie, którą z wyróżnieniem ukończył w 1874 roku. Założył we Lwowie liczne przedsiębiorstwa budowlane, które projektowały, budowały i nadzorowały budowy, produkowały cegłę i ceramikę oraz wiele innych materiałów budowlanych. Współpracownikami Lewińskiego byli inni znani architekci lwowscy tacy jak Alfred Zachariewicz czy Tadeusz Olmiński¹²².

¹²⁰ Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014, ss. 18-20.

¹²¹ Łoza St., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 174.

¹²² Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014, s. 60.

Do najbardziej znanych dzieł wychodzących z biura i przedsiębiorstw Lewińskiego zaliczyć można m.in.: Budynek Dworca Głównego (zdj. 49), Gmach Ukraińskiego Towarzystwa Kredytowego „Dniestr” przy ul. Ruskiej 20 (rys. 50), Gmach Lwowskiej Narodowej Akademii Muzycznej przy ul. Niżankowskiego 5 (Krzywa), a także realizacja projektu Z. Gorgolewskiego Opery Lwowskiej (rys. 51), secesyjne kamienice przy ulicy Nalewajki 9 (rys. 52) i Nalewajki 11 (rys. 53), kamienica przy ulicy Kotlarewskiego 25 (d. Nabelaka) czy kamienica J. Lewińskiego przy ul. Bohomolca 5 (d. Asnyka) (rys. 54).

Zdj. 47. Kamienica – pr. Szewczenki 27, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 48. Kamienica – Doroszenki 77, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 49. Dworzec Główny – Dworcowa 1, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 50. Dawny „Dniestr” – Rуска 20,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 51. Narodowy Teatr Opery i Baletu,
Pr. Swobody 28, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 52. Kamienica – Nalewajki 9, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 53. Kamienica – Nalewajki 11, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 54. Kamienica – Bohomolca 5,
Lwów (archiwum autorki)

Zygmunt Kędzierski (ur. 1839 – zm. 1924, Lwów) – polski inżynier kolejowy i budowniczy, Był absolwentem lwowskiej Szkoły Przemysłowej. We Lwowie zaprojektował wiele obiektów użyteczności publicznej oraz kamienic. Do najciekawszych jego dzieł można zaliczyć m.in.: Gmach Galicyjskiej Kasy Oszczędności przy ul. dawnej Jagiellońskiej 1 (ob. Bohdana Łepkowo) (zdj. 55), kamienicę przy dawnej ulicy Jagiellońskiej 8/10 (ob. B. Łepkowo) (zdj. 56), a także kamienicę przy ul. Halickiej 6, kamienicę przy ulicy Sykstuńskiej 1 i 15 oraz kamienicę przy ul. Teatralnej 3 (zdj. 57) i kamienicę przy ulicy Fredry 1 i 3 (zdj. 58 i zdj. 59).

Kazimierz Mokłowski (ur. 1869, Kosowo – zm. 1905, Lwów) – polski architekt, historyk sztuki. Szkołę Realną ukończył w Stanisławowie, potem studiował w Monachium, po czym praktykował w Szwajcarii, Niemczech i Królestwie Polskim¹²³. We Lwowie osiadł w 1897 roku. Zastąpił jako reprezentant stylu eklektycznego, co widoczne jest w jego zrealizowanych projektach m.in. w dawnym Żydowskim Szpitalu przy Rappaporta 8 (zdj. 60) (zdobnictwo mauretańskiego Szpitala Izraelickiego) oraz w kamienicach przy ulicy Piekarskiej 38 i 40 (cechy stylu zakopiańskiego Stanisława Witkiewicza wykorzystał w dekoracji tych kamienic).

Zdj. 55. Gmach d. Galicyjskiej Kasy Oszczędności – B. Łepkowo 1 (dawniej ul. Jagiellońska 1) (archiwum autorki)

Zdj. 56. Kamienica – B. Łepkowo 8/10, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 57. Kamienica – Teatralna 3, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 58. Kamienica – Fredry 1, Lwów (archiwum autorki)

¹²³ Łoza St. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 207.

Zdj. 59. Kamienica – Fredry 3, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 60. Gmach dawnego Szpitala żydowskiego
– Rapaporta 8, Lwów (archiwum autorki)

Julian Zachariewicz (ur. 1837, Lwów – zm. 1898, Lwów) – polski architekt, przedstawiciel historyzmu, profesor i rektor Politechniki Lwowskiej, konserwator zabytków. Był wychowankiem Politechniki Wiedeńskiej, a potem pracownikiem Generalnej Dyrekcji Kolei w Wiedniu¹²⁴. We Lwowie zaprojektował jedno z najważniejszych gmachów publicznych do których należały m.in. Gmach Główny Politechniki Lwowskiej (zdj. 61), budynek neorenesansowej Galicyjskiej Kasy Oszczędności. Projektował również budynki wielorodzinne, kamienice i wille. Do najbardziej znanych należą: Julietka – willa przy ul. Metrologicznej 14a (zdj. 62) oraz szereg willi na Kastelówce, a także kościół św. Jana Chrzciciela i kościół Matki Boskiej Śnieżnej.

Alfred Zachariewicz (ur. 1871, Lwów – zm. 1937, Warszawa) – architekt, konstruktor budowlany, syn prof. Juliana Zachariewicza. Był absolwentem Wydziału Budownictwa Lwowskiej Szkoły Politechnicznej. Do jego najbardziej znanych osiągnięć należą m.in.: był współtwórcą nieistniejącego dziś słynnego pasażu Mikolacha oraz współautorem budynku Dworca Głównego we Lwowie.

Michał Kowalczuk (ur. 1855, Stanisławów – zm. 1938, Lwów) – polski architekt, konserwator zabytków i rzeźbiarz. Absolwent Wydziału Budownictwa w Politechnice Lwowskiej¹²⁵. Jako architekt zaprojektował we Lwowie wiele kamienic, obiektów użyteczności publicznej oraz obiektów sakralnych. Do najbardziej znanych należą m.in.: Kościół Świętej Rodziny przy ulicy Szewczenki 66 (ob. cerkiew św. Andrzeja Apostoła) (zdj. 63), kamienica przy ul. Stryjskiej 5 (zdj. 64) czy kamienice przy ulicy Potockiego 19 i ulicy Rzeźbiarskiej 5.

¹²⁴ Komar Ż. Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014, s. 24.

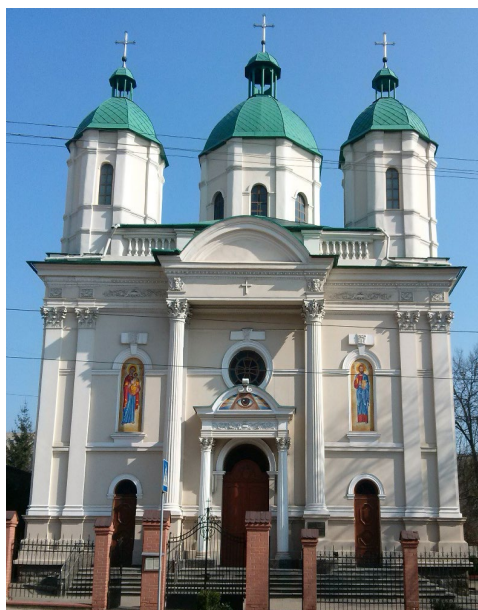
¹²⁵ Łoza St. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 155.

Zdj. 61. Gmach Politechniki Lwowskiej –
Bandery 12, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 62. Julietka – willa – Metrologiczna 14.
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 63. Cerkiew św. Andrzeja – Szewczenki 66,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 64. Kamienica – Stryjska 5, Lwów
(archiwum autorki)

Bronisław Bauer (ur. 1951, Grzymałów – zm. 1939, Lwów) – polski architekt i budowniczy, absolwent Wydziału Budownictwa Politechniki Lwowskiej¹²⁶. Projektował głównie budynki mieszkalne i użyteczności publicznej.

¹²⁶ Łoza St. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 22.

Do jego dorobku we Lwowie należą m.in.: Budynek szkoły im. Stanisława Konarskiego przy ul. Bandery 91 (d. Sapiechy), willa własna przy ul. Huszałowicza 5 (d. Prowiantowa), kamienica czynszowa przy ul. Czynu Listopadowego 7 (d. Mickiewicza) oraz wiele kamienic przy ulicy Szewczenki (d. Janowskiej).

Władysław Aleksander Sadłowski (ur. 1869, Lwów – zm. 1940, Lwów) – polski architekt, przedstawiciel historyzmu, profesor Politechniki Lwowskiej. Był absolwentem Szkoły Politechnicznej we Lwowie oraz Wyższej Szkoły Technicznej w Wiedniu¹²⁷. Projektował głównie budynki użyteczności publicznej, a także obiekty sakralne. We Lwowie do najbardziej znanych jego realizacji należą: Gmach Dworca Głównego – hala peronowa, Kaplica Pana Jezusa Miłosiernego w Katedrze, a także Gmach Towarzystwa Muzycznego (ul. Nieżankiowsko 5) oraz Gmach Szkoły Przemysłu Artystycznego przy ul. Snopiwska 47 (zdj. 65).

Michał Ulam (ur. 1879, Lwów – zm. 1938, Monte Carlo, Monako) – polski inżynier budowlany i architekt pochodzenia żydowskiego. Absolwent Wyższej Szkoły Przemysłowej we Lwowie oraz Akademii Sztuk Pięknych w Monachium. Był przedsiębiorcą i właścicielem firmy budowlanej we Lwowie¹²⁸. Projektował budynki użyteczności publicznej i kamienice. Do najbardziej znanych należą: narożna kamienica A. Segala na rogu ulic: Czajkowskiego 6 (d. Chorążczyzny) (zdj. 66) i prospekt Szewczenki 4 (d. Akademicka) (zdj. 67), kamienica J. Hausmanna przy ul. Doroszenki 15 (d. Sykstuska) (zdj. 68) a także Klinika Chorób Dziecięcych św. Zofii przy ul. Czernihowskiej 3 (d. Głowackiego), w której obecnie mieści się dział lwowskiego szpitala obwodowego.

Tadeusz Obmiński (ur. 1874, Lwów – zm. 1932, Lwów) – polski architekt, rektor Politechniki Lwowskiej. Absolwent Wydziału Architektury Politechniki Lwowskiej, gdzie po zakończeniu studiów podjął pracę jako asystent Katedry Konstrukcji Budowlanych. W 1900 roku wyjechał na staż do Politechniki w Berlinie. Po powrocie z Niemiec podjął pracę na Politechnice Lwowskiej oraz intensywnie włączył się do architektonicznego życia Lwowa¹²⁹. Do jego najbardziej rozpoznawalnych dzieł powstałych na przelomie XIX/XX wieku we Lwowie można zaliczyć m.in.: Budynek Instytutu Technologicznego Izby Przemysłowo-Handlowej przy ul. Nieżankiowsko 5 (d. Burlarda) oraz Kościół Matki Boskiej Ostrobramskiej (zdj. 69).

¹²⁷ Łoza St. *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954, s. 266.

¹²⁸ Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014, s. 104.

¹²⁹ Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014, ss. 158-159.

Zdj. 65. Gmach Towarzystwa Muzycznego – Nieżankiwskowo 5, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 66. Kamienica – Czajkowskiego 6, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 67. Kamienica – Prospekt Szewczenki 4, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 68. Kamienica – Doroszenki 15, Lwów (archiwum autorki)

Józef Awin (ur. 1883, Lwów – zm. 1942, obóz janowski) – polski architekt pochodzenia żydowskiego. Absolwent Politechniki Lwowskiej oraz Uniwersytetu Technicznego w Monachium. Od 1911 roku prowadził własne biuro projektowe, był jednym z założycieli muzeum żydowskiego we Lwowie¹³⁰. We Lwowie powstało wiele obiektów jego projektu, należą do nich m.in.: Żydowska Szkoła Przemysłowa Męska przy ul. Angełłowicza 28 (d. Stroha) (zdj. 70), kamienica przy ul. Doroszenki 14 (Sykstuskiej) (zdj. 71), kamienice przy ulicy Witowskiego 37 i 39 (zdj. 72) (d. Pełczyńskiej) i Collegium Pharnaceuticum przy ulicy Piekarskiej 52 (obecnie Wydział Medyczny Uniwersytetu Lwowskiego).

Zdj. 69. Kościół Matki Boskiej Ostrobramskiej, Lwów
Łyczakowska 175 (archiwum autorki)

Zdj. 70. Żydowska Szkoła Przemysłowa Męska, Lwów
Angełłowicza 28 (archiwum autorki)

Zdj. 71. Kamienica – Doroszenki 14, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 72. Kamienica – Witowskiego 39,
Lwów (archiwum autorki)

¹³⁰ Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014, s. 130.

Po ukończeniu uczelni architekci lwowscy zazwyczaj zdobywali wiedzę i doświadczenie w dużych firmach budowlanych, które zajmowały się projektowaniem i wznoszeniem nowych budowli. W takich przedsiębiorstwach i biurach projektowych wiodącą rolę odgrywali starsi architekci, będący zazwyczaj właścicielami tych firm, którzy podpisywali powstające tam projekty.

Do największej lwowskiej firmy budowlanej na przełomie XIX/XX wieku należało m.in. przedsiębiorstwo Jana Lewińskiego, które początkowo działało jako zakład produkcyjny materiałów budowlanych i elementów architektonicznych, a następnie dodatkową formą działalności firmy stało się biuro projektowe, w którym wykonywano projekty budynków mieszkalnych i budynków użyteczności publicznej. Inne ważne przedsiębiorstwa i biura projektowe należały do architektów takich jak: Alfred Zachariewicz i Michał Ułam¹³¹. Środowisko architektów i budowniczych we wszystkich omawianych miastach tzn. w Łodzi, Wilnie i we Lwowie miało decydujący wpływ na ukształtowanie architektoniczne tych miast.

4.2. Analiza porównawcza układów funkcjonalnych.

Łódź, Wilno, Lwów

Przełom XIX/XX wieku to okres szczególny, w którym zarówno w Łodzi, jak i w Wilnie i we Lwowie liczba ludności wzrosła kilkukrotnie, i zaistniała nagle konieczność budowy nowych domów, aby zapewnić mieszkania przybywającym do miast. Przełom XIX/XX wieku to również czas nowości konstrukcyjnych oraz nowych materiałów budowlanych, których wprowadzenie miało istotny wpływ na powstające w tym czasie budynki. W śródmieściach tych miast zaczynają powstawać liczne domy i kamienice czynszowe, wille i pałace, a później również kamienice wielkomiejskie. Oprócz zabudowy mieszkaniowej powstają także monumentalne gmachy użyteczności publicznej: liczne banki, szkoły, szpitale a także budynki sakralne i inne. W Łodzi powstają także liczne zespoły fabryczne, które na stałe wpisują się w krajobraz miasta. Wszystkie te budowle powstające na przełomie XIX/XX wieku stały się symbolami wielowyznaniowych i wielonarodowych wówczas miast, czyniąc te miasta wyjątkowymi. Największy wpływ na ukształtowanie się śródmieścia w omawianych przez autorkę miastach wywarły kamienice czynszowe. To one stanowiły w Łodzi, ale także i w Wilnie oraz we Lwowie, jedną z najliczniejszych

¹³¹ Lewicki J. *Między tradycją a nowoczesnością – Architektura Lwowa lat 1893-1918*, wyd. Neriton, Warszawa 2005, s. 82.

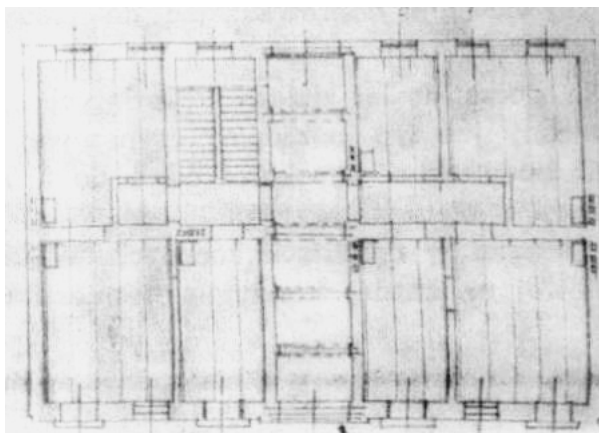
grup budynków mieszkalnych, które powstały na przełomie XIX/XX wieku i dlatego stały się przedmiotem dokładniejszej analizy. Pozostała zabudowa stanowiła mniejszy procent w zabudowie śródmieścia, choć również odegrała istotną rolę w kształtowaniu się miast, i w przyszłości stanie się przedmiotem nowego opracowania wykonanego przez autorkę. Badania dotyczące analizy układów funkcjonalnych oraz form architektonicznych wybranych obiektów zostały oparte na wywiadach terenowych przeprowadzonych przez autorkę, jak również na podstawie materiałów archiwalnych uzyskanych w miejscowych archiwach oraz na podstawie dostępnej literatury i dokumentacji fotograficznej wykonanej przez autorkę.

Łódź

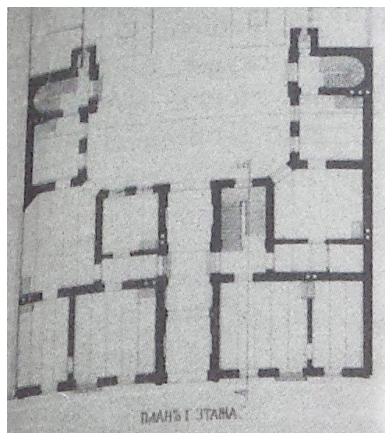
Zabudowa mieszkaniowa śródmieścia Łodzi pochodząca z przełomu XIX/XX wieku była bardzo zróżnicowana. Dotyczyło to zarówno układów funkcjonalnych, jak i form architektonicznych poszczególnych budynków. Łódzkie domy czynszowe, które zaczęły powstawać w latach siedemdziesiątych XIX wieku stanowiły jedną z pierwszych form wielorodzinnego domu mieszkalnego. Zazwyczaj powstawały one w miejscu poprzednio istniejącej tu zabudowy lub powstawały poprzez rozbudowę, a dokładniej poprzez nadbudowę o dodatkową kondygnację istniejącego już domu. Przeznaczenie i rozplanowanie pomieszczeń w takim domu nie było ściśle sprecyzowane. Były to domy murowane, zakładane na planie prostokąta o układzie dwutraktowym, zazwyczaj z sienią na osi, rzadziej z boku budynku.

Pomieszczenia wnętrza takiego domu zazwyczaj dawały się dowolnie łączyć i najczęściej większość z nich była dostępna z sieni, a niekiedy również za pomocą dodatkowego wejścia od strony frontowej budynku. Były to zazwyczaj domy jedno i dwupiętrowe o siedmioosiowej elewacji. Początkowo stanowiły one zazwyczaj budynki wolnostojące, później łączono je z krótkimi oficynami. Rozplanowanie pomieszczeń we wnętrzu takiego domu na każdej kondygnacji było podobne. W domu czynszowym oprócz mieszkania właściciela i ewentualnie jego warsztatu pracy, znajdowały się również pomieszczenia mieszkalne do wynajęcia. Klatka schodowa znajdowała się w tylnym traktcie budynku, przy ścianach sieni. Urządzenia sanitarne lokalizowano w strefie zabudowy gospodarczej, w głębi posesji. Ściany zewnętrzne domów były budowane z cegły, natomiast schody, stropy i konstrukcje dachowe były zazwyczaj drewniane. Na rycinie 37, 38, 39, 40 zostały przedstawione przykładowe plany domów czynszowych powstałych w latach osiemdzie-

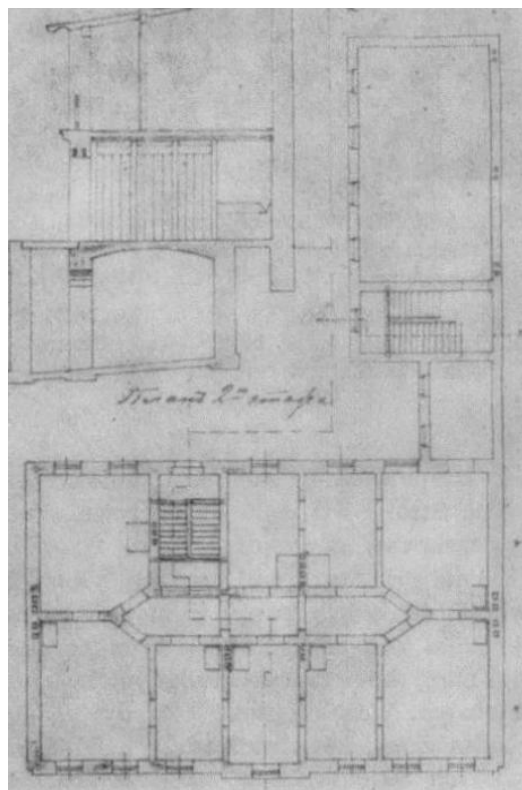
siątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku w śródmieściu Łodzi. Plany tych domów uzyskano z Archiwum Państwowego w Łodzi.

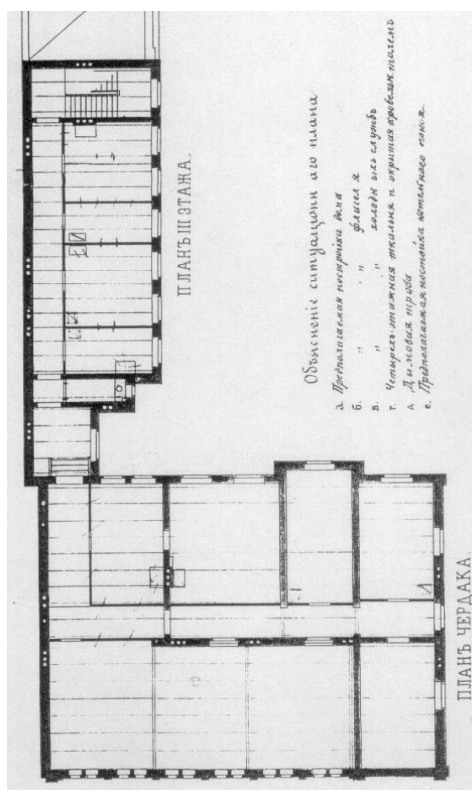
Ryc. 37. Rzut domu – Wólczańska 72, Łódź
(WAPŁ. RGP. Wydz. Bud. sygn. 6612)

Ryc. 38. Rzut domu – Legionów 28, Łódź
(WAPŁ. RGP. Wydz. Bud. sygn. 660)

Ryc. 39. Rzut domu – Wólczańska 135, Łódź
(WAPŁ. RGP. Wydz. Bud. sygn. 2567)

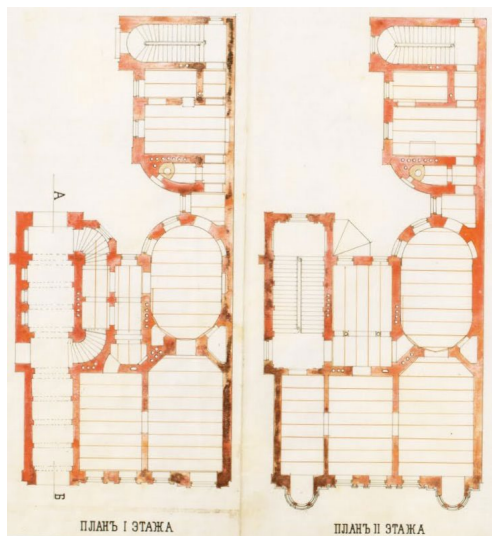

Ryc. 40. Rzut domu – Zielona 14, Łódź
(WAPŁ. RGP. Wydz. Bud. sygn. 1600)

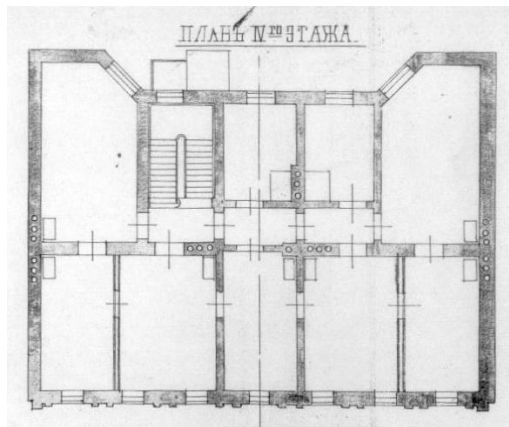
W domach czynszowych oprócz pomieszczeń przeznaczonych na mieszkanie i niekiedy na warsztat pracy właściciela, znajdowały się również lokale przeznaczone do wynajęcia. W nielicznych domach czynszowych pomieszczenia parteru były przeznaczane na usługi handlowe. Nieliczne domy czynszowe posiadały użytkowe poddasza. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte XIX wieku to również czas, kiedy powstają kamienice czynszowe. Pierwsze kamienice czynszowe nie wykazywały znacznych różnic w stosunku do domów czynszowych. Jediną, podstawową różnicą było to, że posiadały one jedno lub dwa skrzydła boczne, czyli oficyny, które były znacznie dłuższe niż te, które pojawiały się przy domach czynszowych. Podobnie jak domy czynszowe, kamienice były zakładane na planie prostokąta i zajmowały całą szerokość działki. Zazwyczaj składały się z budynku frontowego i jednego skrzydła bocznego, niekiedy posiadały również drugie, krótkie skrzydło, przyjmując w planie literę L lub U. Podobnie jak w domach czynszowych budynek frontowy posiadał układ dwutraktowy, a klatka schodowa była najczęściej sytuowana w tylnym trakcie. Skrzydła boczne zazwyczaj były jednoraktowe. W toku dalszego rozwoju kamienicy czynszowej pion klatki schodowej był sytuowany zazwyczaj na osi, dzięki czemu pomieszczenia wnętrza często rozmieszczano symetrycznie. Kamienice czynszowe budowane w latach osiemdziesiątych były zazwyczaj budynkami dwu i trzy-piętrowymi, i posiadały już wykształcony układ mieszkań. Najwyższy standard posiadały mieszkania znajdujące się na pierwszym piętrze, zaś na kolejnych kondygnacjach standard mieszkań zmniejszał się stopniowo, spadając do minimum w jednoraktowych oficynach. Pomieszczenia pierwszego piętra były bardzo często przeznaczane na mieszkanie właściciela, zaś pozostałe pomieszczenia na wyższych kondygnacjach przeznaczano na mieszkania do wynajęcia. W strefie jednoraktowych oficyn często znajdowały się mniejsze mieszkania o bardzo niskim standardzie, dostępne z klatek obsługujących zazwyczaj gospodarczą strefę mieszkań frontowych. Pomieszczenia parteru dość często przeznaczano na sklepy. Większość kamienic z tego okresu nie posiadała instalacji wodno-kanalizacyjnych. Urządzenia sanitarne początkowo lokalizowano w budynkach gospodarczych, później w przyległych oficynach. Kamienice lat dziewięćdziesiątych XIX wieku otrzymywały już wysokość trzech lub czterech pięter i posiadały zazwyczaj nieużytkowe poddasze lub facjatki w ryzalitach bocznych. Kamienice lat dziewięćdziesiątych, podobnie jak kamienice lat osiemdziesiątych składały się z budynku frontowego, zazwyczaj dwutraktowego połączanego z jedną lub dwoma oficynami bocznymi, które najczęściej były jednoraktowe. Bywało również, że na posesji powstawała oficyna równolegle ustawiona do budynku frontowego, która zamykała podwórze, tworząc ograniczone z czterech stron wnętrze, potocznie zwane „studnią”. Układ pomieszczeń w kamienicach na każdej kondygnacji był podobny. Typowa kamienica lat dziewięćdziesiątych XIX wieku

posiadała zazwyczaj po dwa mieszkania na każdej z kondygnacji zajmujące połowę budynku frontowego i część oficyny. Klatki schodowe nadal najczęściej były sytuowane w tylnym traktie budynku frontowego i w oficynach, w których również mieściły się pomieszczenia gospodarcze i sanitarne.

Rozwiązania konstrukcyjne kamienic lat dziewięćdziesiątych XIX wieku nie wykazywały większych różnic w stosunku do wcześniejszych kamienic i domów czynszowych. Zaczęto jednak wykorzystywać część ścian poprzecznych dla oparcia belek stropowych w kierunku mniejszej rozpiętości. Konstrukcja stropów i dachów pozostawała nadal drewniana¹³². Na rycinach 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47 i 48 pokazano przykładowe rzuty łódzkich kamienic czynszowych powstałych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku. Wybrane kamienice są usytuowane w śródmieściu Łodzi i stanowią typowe przykłady kamienic czynszowych, zajmujących całą szerokość działki, na której powstały. Są one budynkami murowanymi, o dwutraktowych wnętrzach i klatkach schodowych usytuowanych w tylnych traktach. Niektóre z nich posiadają dodatkowy trakt korytarzowy. Większość kamienic jest połączona z jedną, czasami z dwiema oficynami, które są najczęściej jednoraktowe. Plany tych kamienic pozyskano z Archiwum Państwowego w Łodzi.

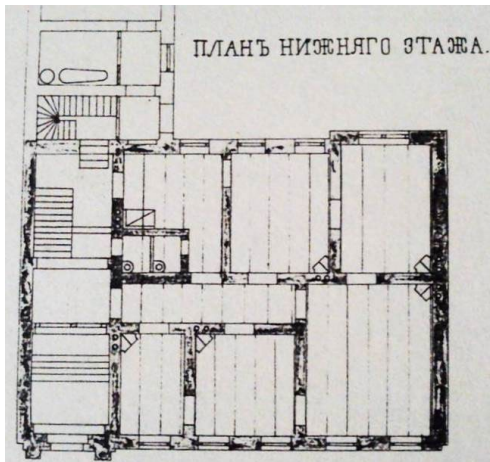

Ryc. 41. Rzut kamienicy – Wólczańska 11, Łódź (WAPŁ RGP Wydz Adm. Sygn. 1800)

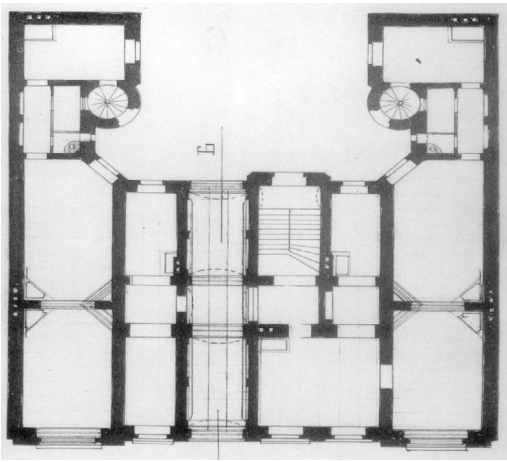

Ryc. 42. Rzut kamienicy – Piotrkowska 8, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3498)

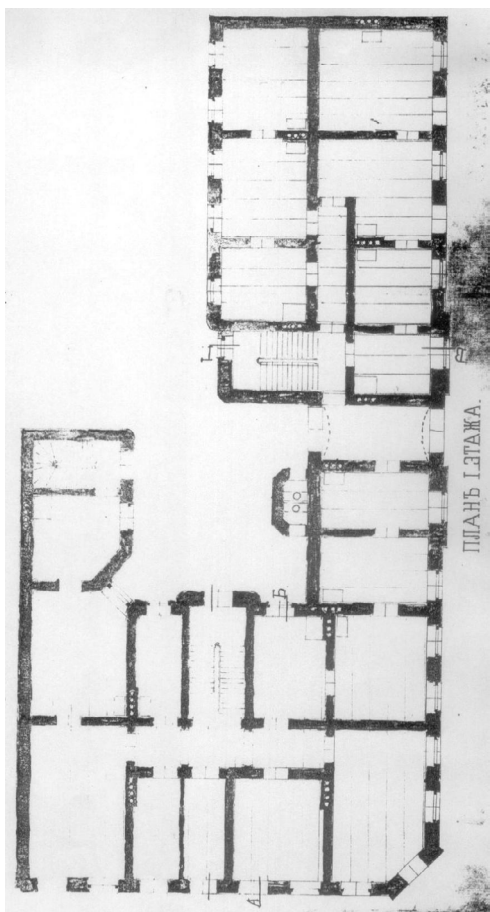
¹³² Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, tom XXIX, z. 1-2, H. Jaworowski: *Ewolucja typologiczna domu mieszkalnego w śródmieściu Łodzi w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, PWN, Warszawa 1984, ss. 167-169.

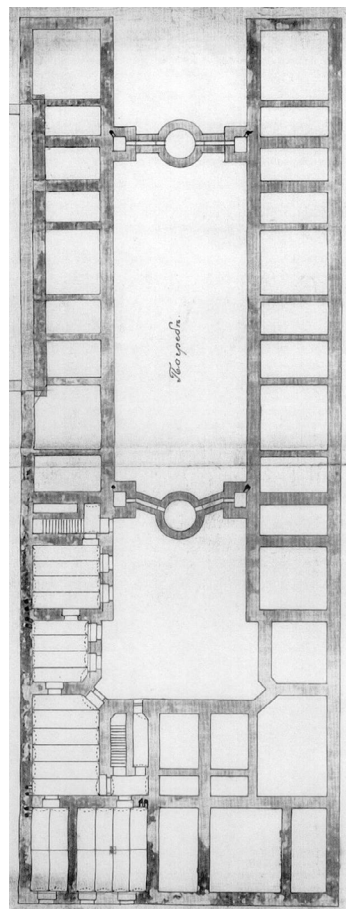
Ryc. 43. Rzut kamienicy – Piotrkowska 184, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3321)

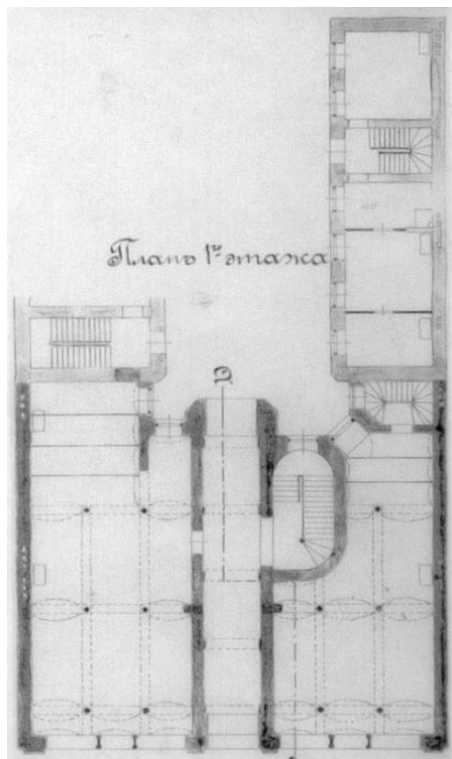
Ryc. 44. Rzut kamienicy – Wschodnia 38, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 1527)

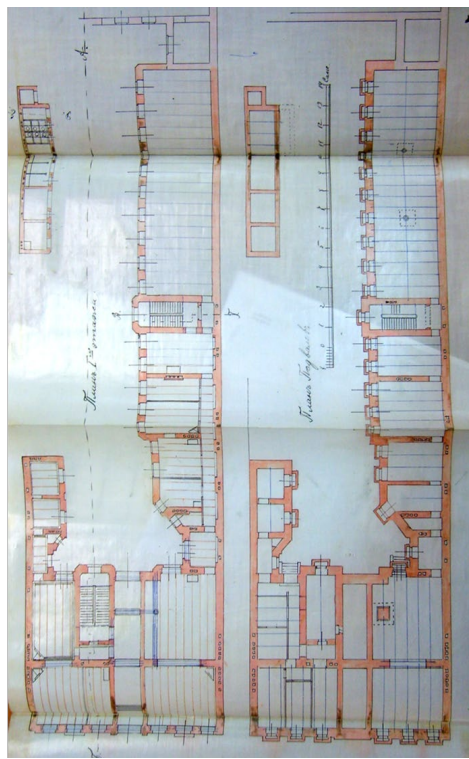
Ryc. 45. Rzut kamienicy – Piotrkowska 124, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3976)

Ryc. 46. Rzut kamienicy – Piotrkowska 107, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 2554)

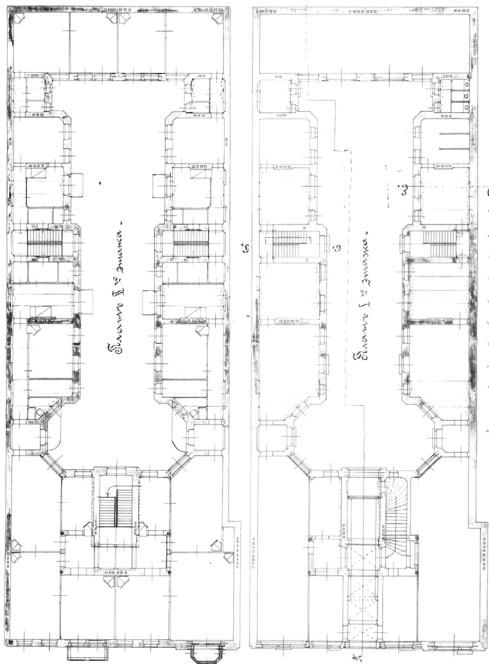

Ryc. 47. Rzut kamienicy – Piotrkowska 90, Łódź (WAPŁ. RGP. Wyd. Bud. sygn. 3959)

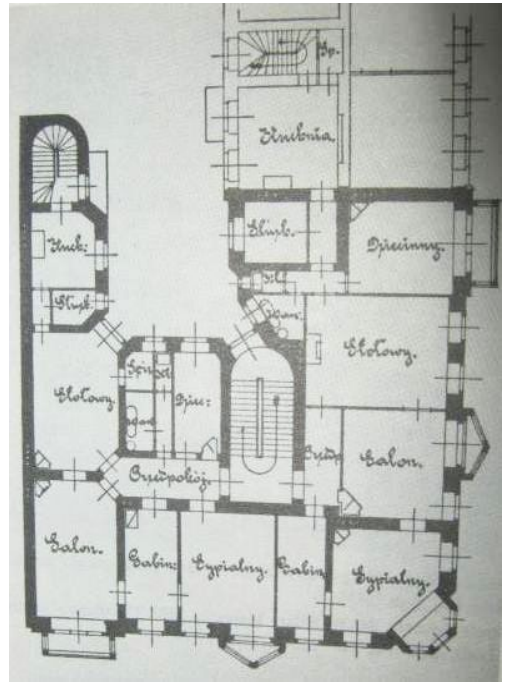

Ryc. 48. Rzuty kamienicy – al. Kościuszki 21, Łódź (WAPŁ. RGP. Wyd. Bud. sygn. 2975)

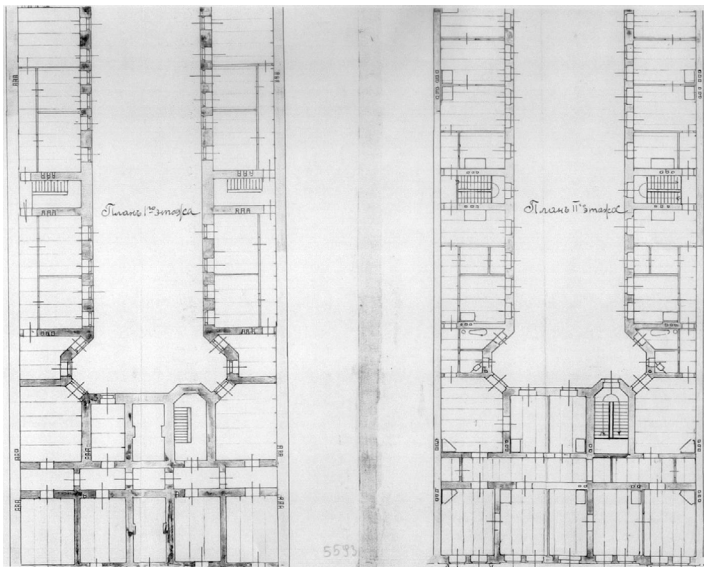
Pojawiające się na początku XX wieku nowości konstrukcyjne oraz nowe materiały budowlane miały istotny wpływ na kolejne kamienice, które zaczęły w tym czasie powstawać. Wprowadzenie konstrukcji żeliwnych i stalowych powodowało możliwość wznoszenia budynków wyższych i głębszych, a zarazem pozwoliło to na lepsze wykorzystanie powierzchni mieszkalnych czy handlowych. To właśnie na początku XX wieku wykształca się typ kamienicy wielkowiejskiej, kamienicy będącej pięknym, monumentalnym obiektem, przekraczającym wysokość czterech czy nawet pięciu kondygnacji, często mającym użytkowe poddasze. Kamienice wielkowiejskie, podobnie jak wcześniejsze kamienice czynszowe, składały się z budynku frontowego i jednego lub dwóch skrzydeł bocznych. Partery kamienic wielkowiejskich były przeznaczane na lokale usługowe, natomiast wyższe kondygnacje pełniły funkcje luksusowych mieszkań często z zapleczem sanitarnym sytuowanym w tym samym budynku, a nie jak wcześniej to miało miejsce w oficynach lub w strefie zabudowań gospodarczych. W kamienicach tych zazwyczaj sięń wejściowa była sytuowana na osi, a klatki schodowe pojawiały się w budynku frontowym w tylnym trakcie i w bocznych oficynach. Na rycinach 49, 50, 51, 52 zostały pokazane przykładowe rzuty luksusowych, łódzkich kamienic wielkowiejskich, powstałych na przełomie XIX/XX wieku zlokalizowanych w śródmieściu, przy głównych ulicach miasta.

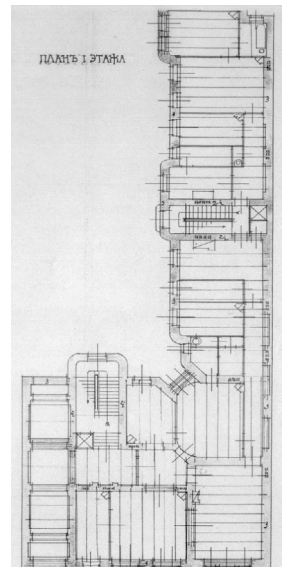
Ryc. 49. Rzuty kamienicy – Piotrkowska 99, Łódź (WAPŁ RGP Wydż. Bud. sygn. 6658)

Ryc. 50. Rzut kamienicy- Piotrkowska 12, Łódź (WAPŁ RGP Wydż. Bud. sygn. 6639)

Ryc. 51. Rzuty kamienicy – Sienkiewicza 33, Łódź (WAPŁ RGP Wydż. Bud. sygn. 5593)

Ryc. 52. Rzut kamienicy – al. Kościuszki 69, Łódź (WAPŁ RGP Wydż. Bud. sygn. 11109)

Na ryc. 49 zostały przedstawione rzuty kamienicy usytuowanej przy ulicy Piotrkowskiej 99 wybudowanej w 1897 roku według projektu G. Landau-Gutentegera. Budynek ten jest przykładem luksusowej kamienicy połączonej z trzema oficynami. Kamienica i oficyny są znacznie głębsze niż zazwyczaj budowano, co umożliwiło zaprojektowanie większych pokoi w kamienicy i wprowadzenie korytarza wzdłuż ślepej ściany oficyn. Na każdej kondygnacji znajdowały się po dwa sześcioramienne mieszkania z kuchnią i pokojem służbowym. Parter kamienicy był przeznaczony na usługi. Brama przejazdowa znajdowała się na osi budynku. W oficynach były mniejsze mieszkania oraz lokale handlowe i magazynowe. Na ryc. 50 został przedstawiony rzut kamienicy usytuowanej przy ulicy Piotrkowskiej 12, powstałej w 1897 roku według projektu D. Lande. Jest to przykład narożnej, eklektycznej kamienicy wielkomiejskiej wybudowanej w miejscu dawnych dwóch parterowych, drewnianych domów. Kamienica posiada cztery kondygnacje i użytkowe poddasze. Parter budynku przeznaczony był na usługi. Na każdej kondygnacji znajduje się wielopokojowe mieszkanie, którego pomieszczenia dają się dowolnie łączyć. Budynek frontowy jest dwutraktowy z dodatkowym traktem korytarzowym obsługującym pomieszczenia budynku frontowego, natomiast oficyny są jednotraktowe. Klatka schodowa jest usytuowana w tylnym trakcie, w silnie wysuniętym ryzalicie i jest dostępna z sieni przejazdowej. Przy ulicy Sienkiewicza 33 (d. Dzielna) powstał pod koniec XIX wieku projekt kamienicy z dwoma oficynami wykonany przez Kazimierza Sokołowskiego. Na ryc. 51 przedstawiono jego rzuty. Miała to być kamienica czterokondygnacyjna, ze sklepami w parterze, a na wyższych kondygnacjach po dwa mieszkania cztero i pięciopokojowe z łazienkami i ubikacjami, zajmujące częściowo budynek frontowy i częściowo oficyny. Projekt jednak nie został zrealizowany. Kamienica przy ulicy Sienkiewicza 33 powstała dopiero w latach dwudziestych XX wieku i została zaprojektowana przez Mieczysława Lewinsona. Rzut kamienicy został założony na planie litery U i w części frontowej jest dwutraktowy¹³³. Jest to kamienica trzykondygnacyjna z nieużytkowym poddaszem, która składa się z budynku frontowego połączonego z dwoma oficynami. Na ryc. 52 przedstawiono rzut kolejnej, luksusowej kamienicy znajdującej się przy obecnej alei Kościuszki 69 (dawniej Spacerowa), która została wybudowana w 1910 roku. Kamienica była budynkiem pięciokondygnacyjnym złożonym z budynku frontowego i jednej oficyny. Był to obiekt komfortowy, w którym na każdej z kondygnacji mieściło się siedmiopokojowe mieszkanie z kuchnią, łazienką i pokojem służbowym zajmujące cały budynek frontowy i część oficyny, w których znajdowały się również mniejsze, trzypokojowe mieszkania z wygodami. Była to jedna z pierwszych kamienic, w której pojawiła się winda.

¹³³ Olenderek J. Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa – *osiedla i obiekty mieszkaniowe*, tom 2, wyd. Księży Młyn, Łódź 2012, s. 102.

Wilno i Lwów

W Wilnie i we Lwowie, podobnie jak w Łodzi, przełom XIX/XX wieku to czas, kiedy powstają piękne, monumentalne gmachy użyteczności publicznej, a przede wszystkim liczne kamienice czynszowe, które po dziś dzień wypełniają krajobraz śródmiejskiej architektury tych miast. Zarówno w Wilnie, jak i we Lwowie koniec lat osiemdziesiątych i początek lat dziewięćdziesiątych XIX wieku stał się okresem przełomowym w twórczości wielu architektów działających w tych miastach, stał się okresem poszukiwania nowych rozwiązań architektonicznych.

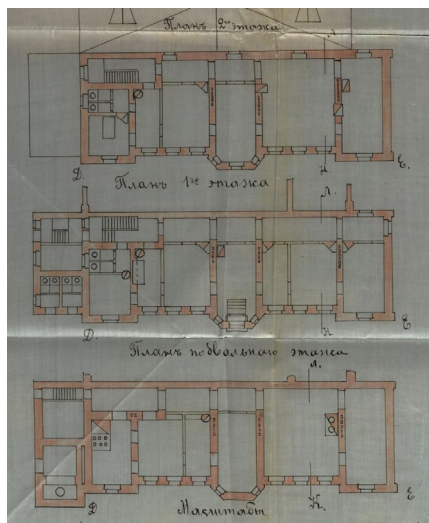
Wilno

Przełom XIX/XX wieku w Wilnie był czasem, kiedy zaczęto zajmować się porządkowaniem centrum miasta. Liczba mieszkańców w tym czasie wzrosła niemal trzykrotnie. Zaczęto więc zastępować starą zabudowę nową, lub też już istniejącą rozbudowywać o kolejne kondygnacje. Przebudowy istniejącej zabudowy dotyczyły głównie ulic w najstarszej części miasta, choć również i przy tych ulicach powstawały nowe kamienice oraz budynki użyteczności publicznej. Pozostała część śródmieścia z jej głównymi ulicami zaczęła być zabudowywana przede wszystkim nowymi, kilkupiętrowymi kamienicami czynszowymi oraz przepięknymi, monumentalnymi gmachami użyteczności publicznej. Typowe wileńskie kamienice czynszowe, powstające w latach osiemdziesiątych XIX wieku, były zakładane na planach zbliżonych do prostokąta i składały się z budynku frontowego często łączonego z jedną, rzadziej z dwoma oficynami bocznymi. Powstawały również kamienice bez skrzydeł bocznych. Wówczas oficyny w głębi podwórza były stawiane jako obiekty wolnostojące. Kamienice czynszowe zajmowały zazwyczaj całą szerokość działki. Budynek frontowy posiadał układ dwutraktowy, choć zdarzały się również kamienice jednotraktowe z dodatkowym traktem korytarzowym. Skrzydła boczne – oficyny, zazwyczaj były jednotraktowe. Wysokość kamienic początkowo nie przekraczała dwóch, trzech kondygnacji, co zapewne było spowodowane narzuconymi przepisami, iż wysokość kamienic nie może być wyższa niż szerokość ulicy przy której stoją. W przeciwieństwie do łódzkich kamienic pochodzących z końca XIX wieku, większość kamienic wileńskich z tego okresu zaplecza sanitarne posiadała już w budynku frontowym bądź w skrzydłach bocznych kamienicy. Klatka schodowa była zazwyczaj sytuowana w tylnym trakcie budynku frontowego, ale pojawiały się też klatki schodowe w przednim trakcie.

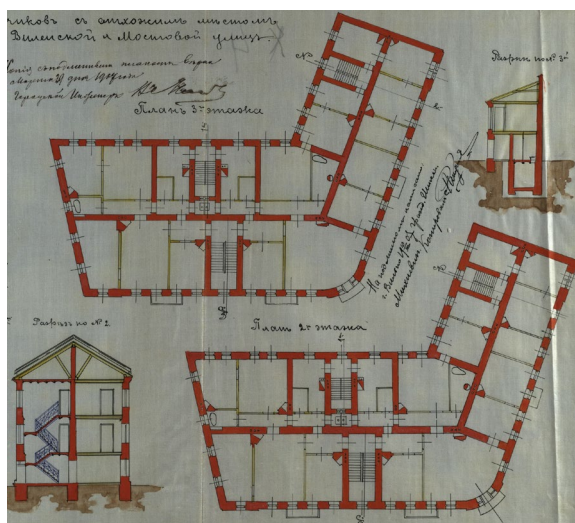
Brama przejazdowa znajdowała się najczęściej na osi, rzadziej z boku budynku. Ściany kamienic były murowane z cegły, natomiast schody, stropy i konstrukcje dachowe były

zazwyczaj drewniane. Pomieszczenia frontowego budynku były przeznaczone na mieszkania do wynajęcia. Układ pomieszczeń był podobny na każdej kondygnacji. W oficynach zazwyczaj znajdowały się pomieszczenia gospodarcze, obsługujące pomieszczenia frontowego budynku, bądź mieszkania o niższym standardzie. Na rycinach 53, 54, 55, 56 i 57 zostały przedstawione przykładowe rzuty wileńskich kamienic czynszowych powstałych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku.

Przedstawione rzuty budynków stanowią przykłady typowych, dwupiętrowych kamienic czynszowych powstających pod koniec XIX wieku. Ich plany są zbliżone do planów prostokąta. Odmierna forma planu kamienicy wiązała się z nieregularnym kształtem działki lub wynikała z nietypowej lokalizacji kamienicy. W przednim traktcie budynku frontowego pomieszczenia były przeznaczone na mieszkania, zaś w tylnym traktcie znajdowały się pomieszczenia pomocnicze tzn. przedpokoje, zaplecze sanitarne i ewentualnie mniejsze mieszkania. Układ rozplanowania pomieszczeń powtarzał się na każdej kondygnacji. Zdarzało się, że pomieszczenia parteru przeznaczano na usługi, choć w kamienicach jedno i dwupiętrowych było to rzadkością.

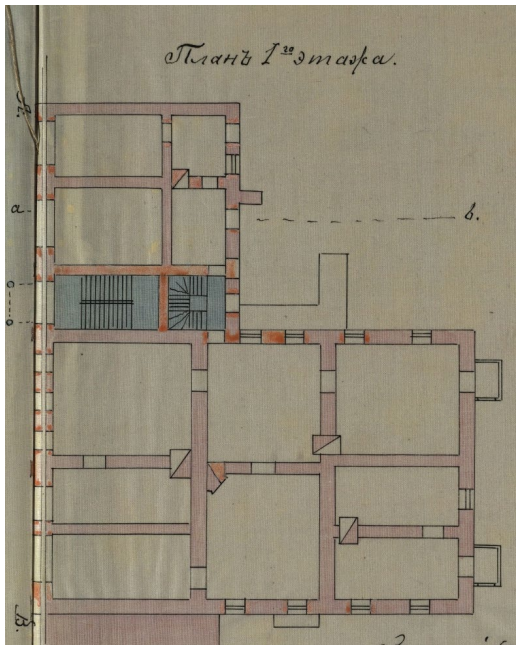

Ryc. 53. Rzuty kamienicy przy ul. Trockiej, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-3256)

Ryc. 54. Rzuty kamienicy przy ul. Wileńskiej 4, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-4318)

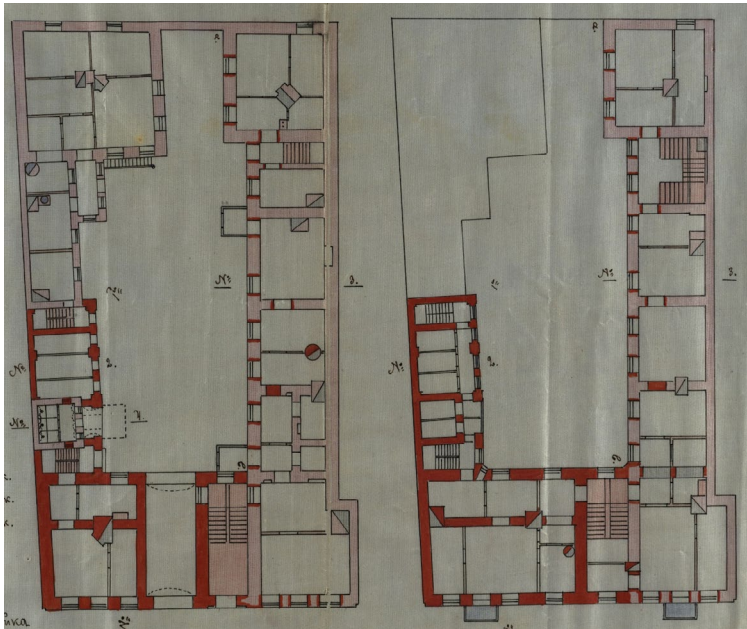
Na początku XX wieku zaczynają powstawać kamienice wyższe, mające wysokość czterech, a niekiedy i pięciu kondygnacji. Kamienic o większej liczbie kondygnacji niż pięć w Wilnie było niewiele.

Ryc. 55. Rzut kamienicy przy Wileńskiej 8, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-2436)

Ryc. 56. Rzut kamienicy przy ul. Zawalnej Wilno (LCPH, Dział bud. sygn. 938-4-2485)

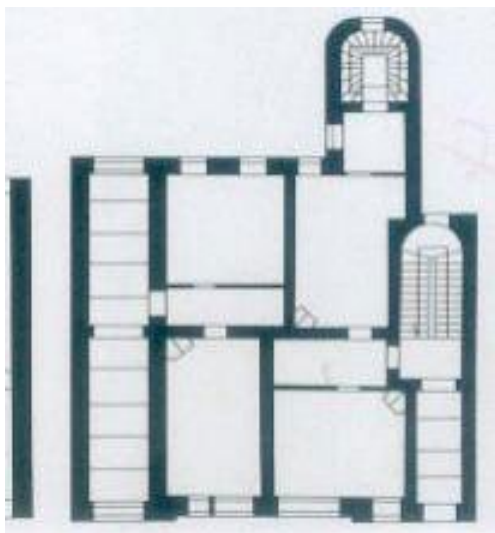

Ryc. 57. Rzuty kamienicy przy ul. Bakszta 1, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-2574)

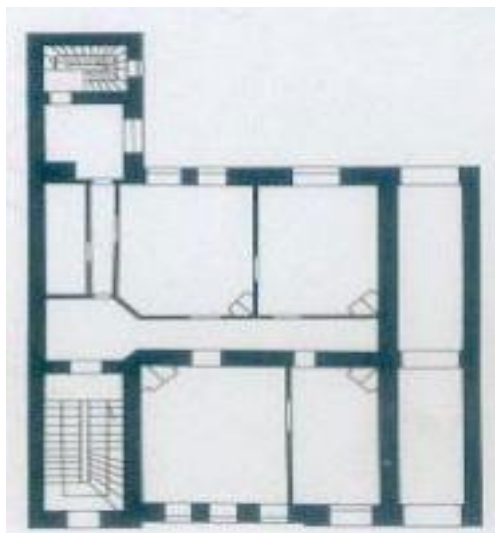
Wykształca się typ kamienicy luksusowej – wielkomiejskiej, choć tego typu kamienic powstaje znacznie mniej niż w Łodzi. Jednakże, podobnie jak w Łodzi, nowe materiały

budowlane takie jak stal i żeliwo, stwarzały nowe możliwości przy budowie budynków mieszkalnych i innych. Kamienice powstające w tym czasie mogły być wyższe i można było lepiej wykorzystać ich powierzchnie przeznaczone na mieszkania, jak również powierzchnie przeznaczone na usługi, zajmujące dolną kondygnację budynku. Kamienice powstające na początku XX wieku posiadały zazwyczaj układ dwutraktowy i były łączone z jedną lub dwiema oficynami jednotraktowymi. Pomieszczenia parteru przeznaczano na usługi, natomiast wyższe kondygnacje zajmowały lokale przeznaczane na mieszkania do wynajęcia i ewentualnie lokale pod inne usługi. Brama przejazdowa zazwyczaj znajdowała się z boku budynku, choć w kamienicach wielkomiejskich często pojawiała się również na osi, podkreślając monumentalność budynku. Zaplecza sanitarne i pomieszczenia pomocnicze znajdowały się najczęściej w tylnym trakcie budynku frontowego, a niekiedy też w oficynach. Analogiczny układ miały wszystkie wyższe kondygnacje budynku. Dodatkowym elementem dość często spotykanym w układzie pomieszczeń kamienic z początku XX wieku był trakt korytarzowy. Komunikację pionową stanowiły z reguły już dwie klatki schodowe z dwubiegowymi schodami, a niekiedy i klatki z trzema biegami. Na rycinach 58, 59, 60 i 61 zostały przedstawione rzuty kamienic powstałych na początku XX wieku. Dwie pierwsze kamienice (ryc. 58 i ryc. 59) znajdują się przy ul. Pamenkalnio 24 i 26 i są typowymi, trzypiętrowymi kamienicami czynszowymi z sienią przejazdową usytuowaną z boku budynku. Powstały one w 1911-1912 roku według projektu Eduarda Rouba i reprezentują kamienice nawiązujące stylistycznie do secesji. Natomiast dwie następne kamienice usytuowane przy alei Giedymina 13 i 39 (ryc. 60 i ryc. 61) można zaliczyć do kamienic wielkomiejskich. Są to kamienice mające więcej niż cztery piętra i posiadają mieszkalne poddasze. Sień wejściowa usytuowana została na osi budynku. Wewnątrz tych kamienic pojawiają się reprezentacyjne klatki schodowe. Pomieszczenia w przednim trakcie są większe niż w tylnym trakcie. Zaplecza sanitarne sytuowane są w budynku frontowym. Pomieszczenia parteru budynków przeznaczane były na sklepy, pomieszczenia wyższych kondygnacji na wielopokojowe mieszkania.

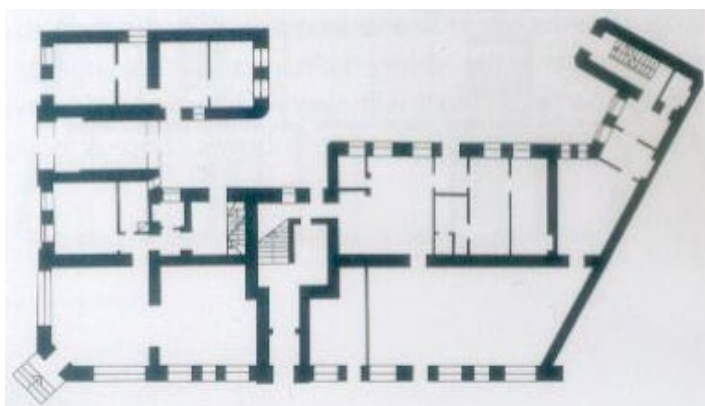
Kamienice w Wilnie, które można zaliczyć do kamienic wielkomiejskich charakteryzował nowoczesny plan funkcjonalny, bogata dekoracja wnętrz i elewacji z wszystkimi wymogami dochodowego domu czynszowego. Posiadały one zazwyczaj pięć kondygnacji i mieszkalne poddasze, choć pojawiały się też nieliczne kamienice sześciokondygnacyjne. Taką kamienicą jest dawny „Dom Kremera”, wybudowany jako luksusowa kamienica narożna przy ul. Kauno 2 według projektu arch. A. Filipowicza-Dubowika. Kamienica ta posiada dwie klatki schodowe i dwie windy. Jest to jedna z najwyższych kamienic mieszkalnych w Wilnie. Została ona pokazana na zdjęciu 44 w rozdziale 4.1.

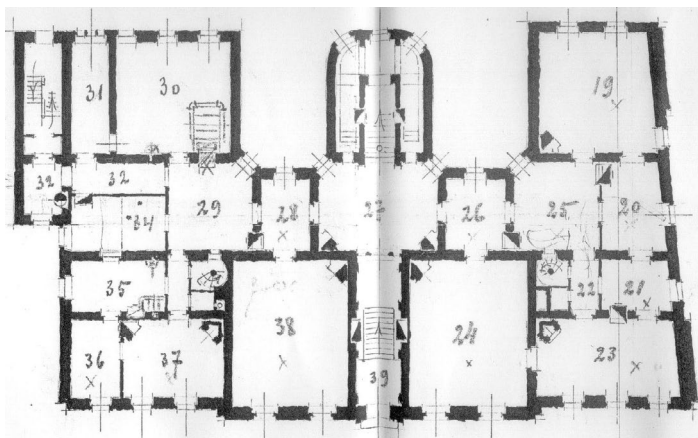
Ryc. 58. Rzut kamienicy – Pamienkalnio 24, Wilno (Przerys wg LPAH, sygn. 344)

Ryc. 59. Rzut kamienicy – Pamienkalnio 26, Wilno (Przerys wg LPAH, sygn. 345)

Ryc. 60. Rzut kamienicy – Al. Giedymina 39, Wilno (Przerys wg LPAH, sygn. 666)

Ryc. 61. Rzut kamienicy – Al. Giedymina 13, Wilno (LCPA, F 64, sygn. 2416)

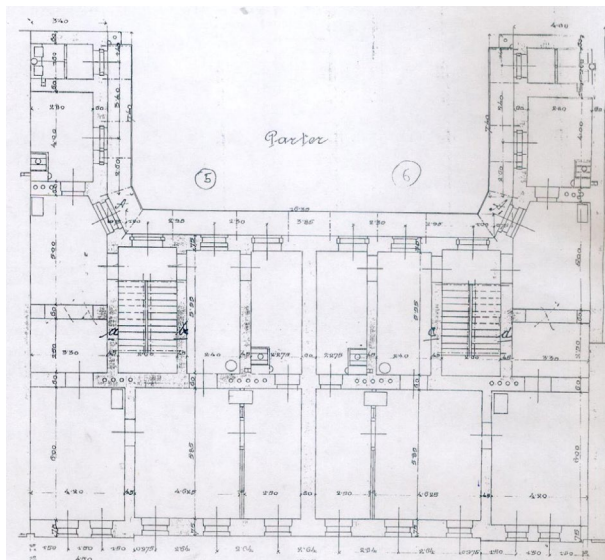
Lwów

We Lwowie na przełomie XIX/XX wieku podjęto działania w kierunku regulacji Lwowa. Regulację tę rejestrowały plany z lat: 1898 i 1907, które były pierwszymi próbami uporządkowania zabudowy miasta¹³⁴. Pod koniec XIX wieku we Lwowie następuje modernizacja zabudowy, powstają nowe fabryki i gmachy użyteczności publicznej oraz liczne kamienice czynszowe, których budowa była spowodowana podobnie jak w Wilnie czy w Łodzi szybkim wzrostem liczby ludności miasta, a tym samym wzmożonym popytem na mieszkania. Pomimo iż przełom XIX/XX wieku to czas najintensywniejszej rozbudowy miasta, to najwięcej zabudowy mieszkaniowej powstawało poza granicami śródmieścia w innych dzielnicach Lwowa. Cechą charakterystyczną dla śródmieścia był powolny spadek ilości domów od 1880 roku. Wpłynęła na to regulacja ulic oraz skupienie się w śródmieściu biur i lokali handlowych i przemysłowych kosztem mieszkań¹³⁵. We Lwowie, u schyłku XIX wieku, podobnie jak we wszystkich miastach europejskich, dominował typ kamienicy czynszowej. Od lat osiemdziesiątych XIX wieku zaczęto zabudowywać wolne tereny śródmieścia, gdzie w miejscu jednopiętrowej niskiej zabudowy zaczęły powstawać wyższe budynki, głównie gmachy użyteczności publicznej i kamienice czynszowe. Typowa kamienica czynszowa, która budowana była pod koniec XIX wieku stanowiła budynek wielorodzinny dwu lub trzypiętrowy założony na planie prostokąta z bocznymi oficynami i galeriami ciągnącymi się wzdłuż całej elewacji tylnej. Galerie te były niemal we wszystkich kamienicach i stanowiły charakterystyczny element kamienic lwowskich, pełniących funkcję komunikacyjną, otaczając często całe podwórze. Z tych galerii był bezpośredni dostęp do poszczególnych pomieszczeń w kamienicy. Zdarzało się, że oficyny boczne łączyły się z jeszcze jedną oficyną równolegle ustawioną do budynku frontowego, w ten sposób zamykając podwórze. Ale były to nieliczne przypadki, w przeciwieństwie do łódzkich kamienic, gdzie takich zamkniętych podwórz można było napotkać bardzo wiele. Komunikację w kamienicach zapewniała zlokalizowana zazwyczaj na osi budynku sień wejściowa, która prowadziła do klatki schodowej. Mieszkania w kamienicach najczęściej miały amfiladowy układ pomieszczeń. Kamienice czynszowe posiadały układ dwutraktowy, natomiast oficyny zazwyczaj były jednotraktowe. W przednim traktcie najczęściej znajdowały się reprezentacyjne pokoje mieszkalne, zaś z tyłu budynku lokalizowano pomieszczenia pomocnicze takie jak kuchnie, łazienki, przedpokoje i mniejsze mieszkania. Początkowo zaplecza sanitarne (ustępy i łazienki) były ogólnodostępne i lokalizowano je na poszczególnych kondygnacjach bądź znajdowały

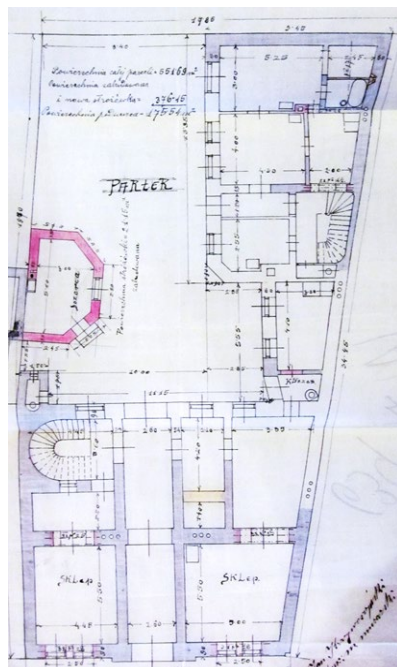
¹³⁴ Drexler I., *Techniczny substrat do konkursu na plan rozszerzenia i regulacji miasta Lwowa*, Czasopismo Techniczne, R. XXXII, nr 16, Lwów, 1914, s. 193.

¹³⁵ Horszowski S. *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1944*, wyd. Izba Przemysłowo-Handlowa, Lwów 1935, s. 63.

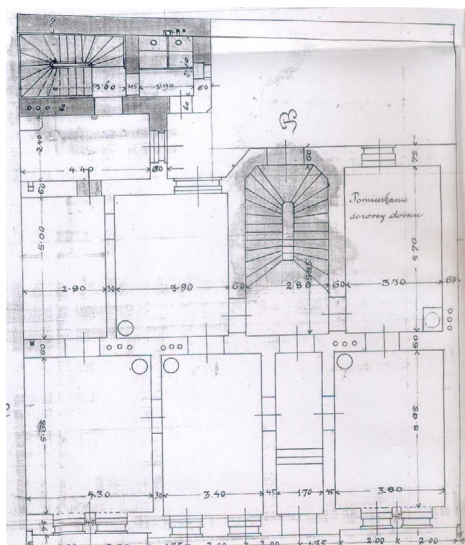
się one w oficynach. Na rycinach 62, 63, 64, 65, 66 i 67 zostały przedstawione przykładowe rzuty typowych kamienic, które powstały w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku. Wszystkie pokazane na poniższych rysunkach kamienice były zazwyczaj dwutraktowe, niektóre z nich były połączone z krótkimi oficynami.

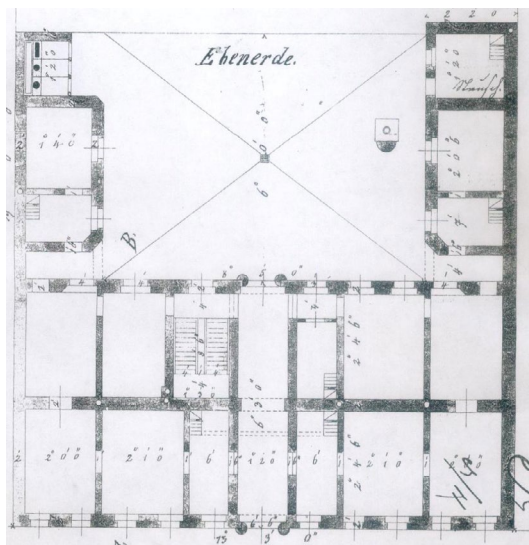
Ryc. 62. Rzut kamienicy – Łyczakowska 45, Lwów (DALO, F2, op. 2. sygn. 57)

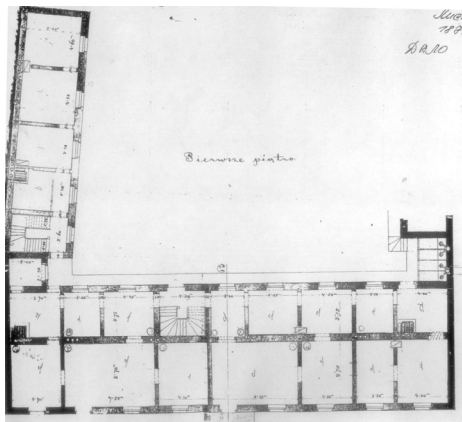
Ryc. 63. Rzut kamienicy – Franka 7, Lwów (DALO, F2, op. 3, sygn. 693)

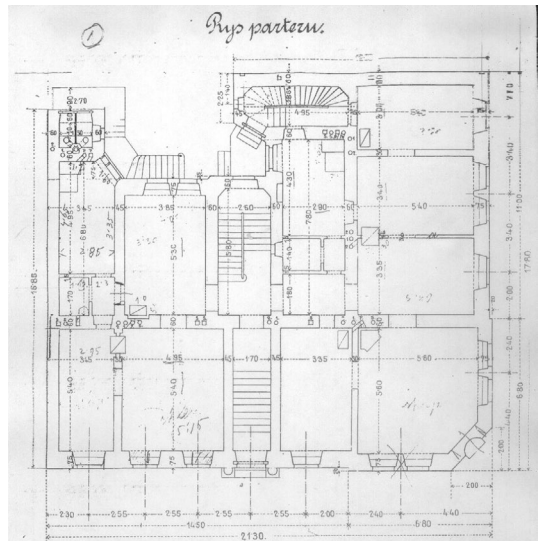
Ryc. 64. Rzut kamienicy – Piekarska 6, Lwów (DALO, F2, op. 1. sygn. 2275)

Ryc. 65. Rzut kamienicy – Grodzka 73, Lwów (DALO, F2, op. 4. sygn. 223)

Ryc. 66. Rzut kamienicy –
Czynu Listopadowego 6, Lwów
(DALO, F.2. op. 2. sygn. 1224)

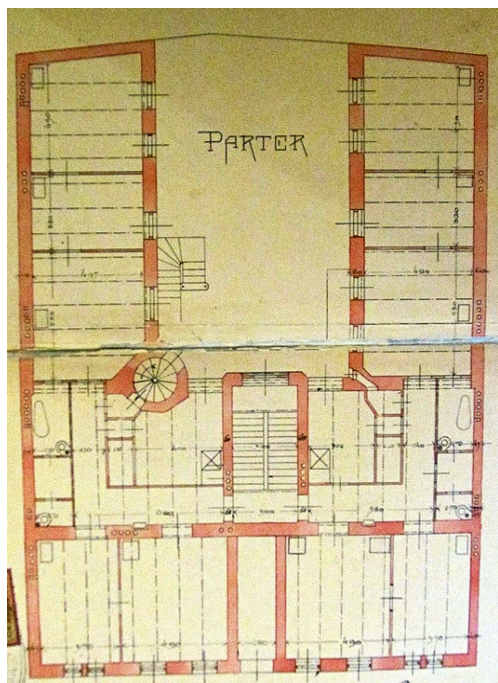
Ryc. 67. Rzut kamienicy – Bandery 9, Lwów
(DALO, F.2. op. 2m sygn. 4759)

Powyższe rysunki przedstawiają przykłady typowej kamienicy czynszowej końca XIX wieku. Są budynkami trzykondygnacyjnymi założonymi na planie zbliżonym do prostokąta. Składają się z budynku frontowego, dwutraktowego i jednego lub dwóch skrzydeł bocznych, zazwyczaj jednotraktowych. Klatki schodowe i zaplecza sanitarne lokowane są w tylnych traktach budynków i w oficynach. Układ pomieszczeń powtarza się na poszczególnych kondygnacjach. Wejście do budynku stanowi sień sytuowana na osi budynku, rzadziej z boku. Przy ścianach sieni znajduje się klatka schodowa umożliwiająca komunikację na wyższe piętra. Dodatkowe klatki schodowe pojawiają się również w niektórych skrzydłach bocznych kamienic.

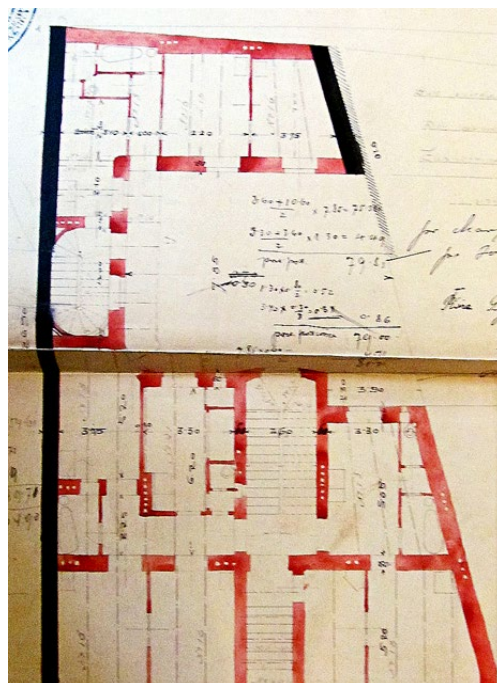
Pomieszczenia poszczególnych kondygnacji były przeznaczone na mieszkania. Początek XX wieku jest czasem, kiedy we Lwowie powstają nowe, wyższe kamienice, przy budowie których wykorzystuje się nowoczesne rozwiązania konstrukcyjne i nowe materiały budowlane. Jak to napisał w jednej ze swoich znakomitych publikacji J. Lewiński: „Zainteresowanie konstrukcjami żelaznymi już od dziewięćdziesiątych lat XIX wieku przykuwało uwagę lwowskich techników. Zainteresowanie budziła konstrukcja mostów, obliczanie kratownic, kopuł żelaznych oraz doświadczenia nad wytrzymałością na łamanie. O zainteresowaniu lwowskich techników betonem i żelbetem świadczy ogromna liczba publikacji z tej dziedziny. Między innymi, w 1911 roku, na łamach lwowskiego „Czasopisma Technicznego”, ukazało się wiele wzmianek o nowych konstrukcjach i materiałach zastosowanych w budownictwie oraz objaśnienia różnych obliczeń z tym powiązanych.

Rozwojowi nowatorskich rozwiązań konstrukcyjnych i budowlanych sprzyjało położenie i warunki naturalne okolic Lwowa¹³⁶. Dzięki nowym rozwiązaniom mogły powstawać obiekty o wielkiej rozpiętości i nowych rozwiązaniach. Były to liczne mosty, wiadukty kolejowe i drogowe oraz liczne gmachy użyteczności publicznej, a także kamienice mieszkalne. Jednakże budowa wysokich budynków we Lwowie była utrudniona ze względu na grząski grunt. Dzięki nowym rozwiązaniom stało się to jednak możliwe. I tak na początku XX wieku zaczęły powstawać czteropiętrowe i wyższe budynki mieszkalne oraz monumentalne gmachy użyteczności publicznej. Do przykładowych budynków wykorzystujących nowe zdobycze konstrukcyjne należała m.in. Biblioteka Uniwersytecka przy ul. Mochackiego 5 (obecnie Drahmanowa), czy przekrycie hali nad peronami Dworca Głównego we Lwowie. Nowy materiał budowlany i nowe konstrukcje zaczęto również wykorzystywać w budownictwie mieszkalnym. Zaczęły powstawać wysokie kamienice czynszowe, często o szkieletowej konstrukcji budynku, której podstawą były żelbetowe słupy i żelbetonowe stropy oparte na ścianach obwodowych i wydzielających poszczególne trakty. Również zwieńczenia okien i wszystkich otworów wejściowych stanowiły żelazne i betonowe wiązary. Pomimo nieregularnych kształtów działek i gęstego ich zabudowania, wnętrza kamienic otrzymywały zazwyczaj funkcjonalny układ, najczęściej już z dwiema, a niekiedy i więcej, klatkami schodowymi i nierzadko już z windami. Rozplanowanie pomieszczeń było zazwyczaj podobne w każdej z powstającej w tym czasie kamienicy. Partery zajmowały pomieszczenia przeznaczone na sklepy i magazyny, na piętrze zaś znajdowały się duże pomieszczenia, które można było dowolnie łączyć i przeznaczać na różne funkcje, w tym mieszkalne, biurowe czy inne. Kolejne piętra zajmowały pomieszczenia przeznaczone na mieszkania do wynajęcia. Wraz z rozwojem kanalizacji, po 1900 roku, zaplecza sanitarne znajdowały się w budynku frontowym i obsługiwały poszczególne mieszkania. Na rycinach. 68, 69, 70, 71, 72 i 73 pokazano przykładowe rzuty lwowskich kamienic pochodzących z początku XX wieku. Pierwsze dwa przykłady (ryc. 68 i ryc. 69) przedstawiają rzuty typowych kamienic z przełomu XIX/XX wieku. Są to kamienice czterokondygnacyjne o układzie dwutraktowym połączone z oficynami bocznymi. Sień wejściowa w tych kamienicach znajduje się na osi budynku. Rozplanowanie pomieszczeń na poszczególnych kondygnacjach było takie samo. Pomieszczenia wszystkich kondygnacji były przeznaczone na funkcje mieszkalne. Zaplecze sanitarne było usytuowane w tylnym trakcie kamienicy i w oficynach. Kolejne dwa przykłady (ryc. 70 i ryc. 71) stanowią kamienice trzypiętrowe o układzie dwutraktowym z dodatkowym traktem korytarzowym. Sień nadal znajduje się na osi budynków. Pomieszczenia parteru zajmują sklepy, wyższe pomieszczenia były przeznaczone na mieszkania do wynajęcia. Ostatnie dwa przykłady (ryc. 72 i ryc. 73) przedstawiają rzuty kamienic wielkomiejskich.

¹³⁶ Lewicki J. *Między tradycją a nowoczesnością – Architektura Lwowa lat 1893-1918*, wyd. Neriton, Warszawa 2005, ss. 410-414.

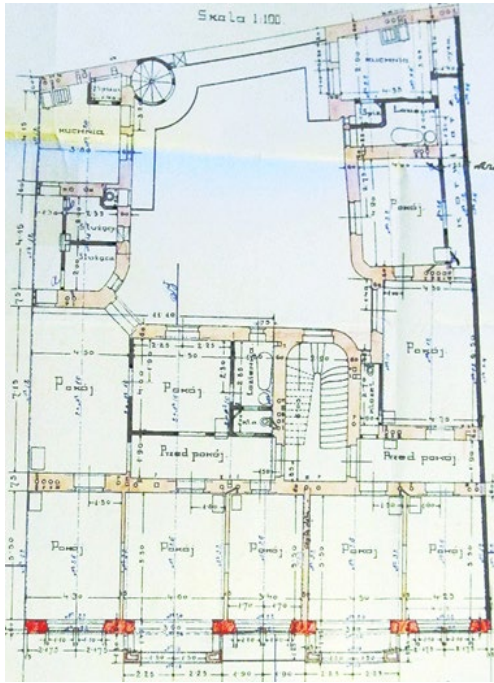
Ryc. 68. Rzut kamienicy – Bohomolca 6, Lwów (DALO, F2. op. 1. sygn. 126)

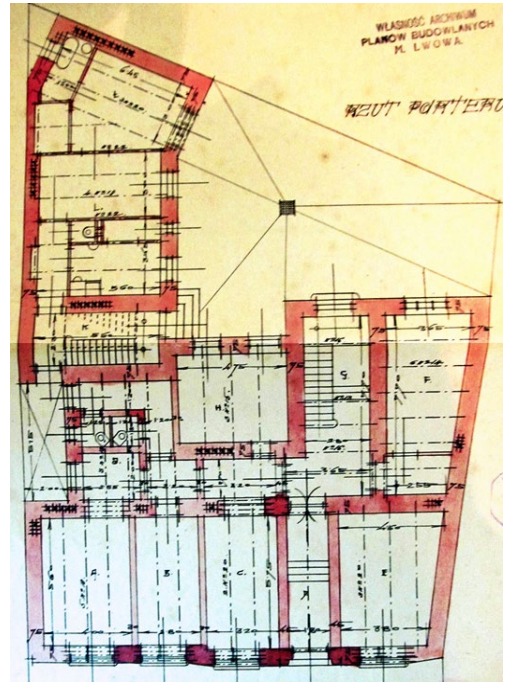
Ryc. 69. Rzut kamienicy – Bohomolca 4, Lwów (DALO, F2. op. 1. sygn. 124)

Są to wysokie, posiadające ponad pięć kondygnacji kamienice, przy budowie których wykorzystano nowoczesne materiały budowlane i nowości konstrukcyjne. Jedną z nich jest kamienica przy obecnym pl. Mickiewicza 8, druga zaś kamienica przy ul. Halickiej 21. Pierwsza z nich była jedną z najwyższych kamienic we Lwowie powstałych na początku XX wieku o konstrukcji szkieletowej, której poszczególne pomieszczenia zostały rozplanowane wokół dwóch niewielkich podwórz. Główne wejście znajdowało się od strony placu Mickiewicza (dawnej Plac Mariacki) i prowadziło do obszernego holu, przy którym znajdowała się reprezentacyjna klatka schodowa. Drugie wejście znajdowało się od strony ulicy Rutkowskiego i prowadziło do kolejnej klatki schodowej. Pomieszczenia parteru były zajmowane przez sklepy, pierwsze piętro było zajmowane przez duże pomieszczenia o nieregularnym kształcie, z możliwością dowolnego łączenia. Kolejne, wyższe kondygnacje były przeznaczane na mieszkania do wynajęcia. Na każdej z kondygnacji znajdowały się osobne pomieszczenia sanitarne mieszczące łazienkę i ubikację. Poddasze kamienicy również było użytkowane, przeznaczone na mieszkania do wynajęcia o niższym standardzie oraz pralnie i inne pomieszczenia pomocnicze ¹³⁷.

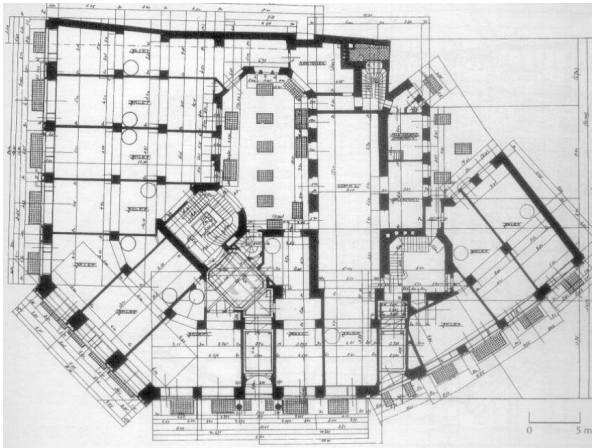
¹³⁷ Lewicki J. *Między tradycją a nowoczesnością*, wyd. Neriton, Warszawa 2005, ss. 353-354.

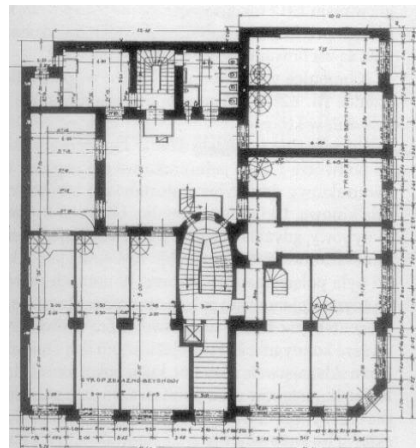
Ryc. 70. Rzut kamienicy – Prospekt Szewczeni 21, Lwów (DALO, F2. op. 1. sygn. 60)

Ryc. 71. Rzut kamienicy – Franka 33, Lwów (DALO, F2. op. 3. sygn. 880)

Ryc. 72. Rzut kamienicy – Plac Mickiewicza 8, Lwów (Przerys wg DALO, F2. op. 1. sygn. 1258)

Ryc. 73. Rzut kamienicy – Halicka 21, Lwów (Przerys wg DALO, F2. op. 4, sygn. 41)

Drugą kamienicą przedstawioną na ryc. 73 jest jedna z najwyższych kamienic Lwowa, wzniesiona na narożnej działce ul. Halickiej 21 i Wałowej 7. Kamienica ta składa się z narożnego, dwutraktowego budynku frontowego i jednoraktowych oficyn skupiających się wokół niewielkiego podwórza. Rozplanowanie pomieszczeń miała podobne do kamienicy na placu Mickiewicza, tzn. parter zajmowały pomieszczenia usługowe, na piętrze i wyż-

szych kondygnacjach były pomieszczenia przeznaczone na biura i usługi, które można było dowolnie łączyć. Wewnątrz budynku znajdowała się reprezentacyjna owalna klatka schodowa. Kamienica ta nie pełniła funkcji mieszkalnych. Jednakże charakteryzowała się ona podobnie jak poprzednia kamienica, szkieletową konstrukcją budynku. Interesującym elementem kamienicy stała się narożna wieżyczka przekryta hełmem zwieńczonym iglicą. Wszystkie pomieszczenia wnętrza miały dobre oświetlenie (duże okna) i funkcjonalnie były powiązane ze sobą. Kamienica ta niemal całkowicie wypełniała kwadratową działkę, na której powstała.

Podsumowując układy funkcjonalne kamienic czynszowych powstających na przełomie XIX/XX wieku w Wilnie, Lwowie i Łodzi, można stwierdzić, iż wykazują one znaczne podobieństwa. Typowa kamienica czynszowa pochodząca z końca XIX wieku zazwyczaj była budynkiem trzy lub czteropiętrowym i składała się z budynku frontowego zakładanego na planie zbliżonym do prostokąta i jednego lub dwóch skrzydeł bocznych. Budynek frontowy miał układ dwutraktowy, zaś oficyny były jednotraktowe. Sień przejazdowa była sytuowana najczęściej na osi, rzadziej z boku budynku. Zazwyczaj w tylnych traktach znajdowały się klatki schodowe sytuowane przy ścianach sieni. Rozplanowanie pomieszczeń na każdej z kondygnacji zazwyczaj się powtarzało. Pomieszczenia w pierwszym trakcie budynku frontowego były większe od pomieszczeń w drugim trakcie budynku. Partery budynków najczęściej były przeznaczone na sklepy, pozostałe pomieszczenia wyższych kondygnacji na mieszkania. W Wilnie i we Lwowie znaczna liczba działek posiadała nieregularny kształt, co miało wpływ na kształt planu kamienicy. Odmienna forma planu kamienicy wiązała się z nieregularnym kształtem działki lub wynikała z nietypowej lokalizacji kamienicy. Wówczas również typowy układ pomieszczeń ulegał zmianie. W Łodzi dość częstym zjawiskiem było stawianie dodatkowej, trzeciej oficyny sytuowanej równolegle do budynku frontowego. We Lwowie i w Wilnie takie przypadki występowały sporadycznie. Charakterystyczną cechą kamienic lwowskich były zewnętrzne galerie, które obiegały niemal całe podwórze i były lokalizowane w tylnych elewacjach budynku frontowego i oficyn. Zaplecza sanitarne zarówno we lwowskich, jak i wileńskich kamienicach były lokalizowane w oficynach i nierzadko już w budynku frontowym, natomiast w kamienicach łódzkich do początku XX wieku urządzenia sanitarne znajdowały się w strefie zabudowy gospodarczej, w głębi działki lub ewentualnie w oficynach bocznych. Zarówno w Łodzi jak i w Wilnie i we Lwowie ściany kamienic były budowane z cegły, natomiast schody, stropy i konstrukcje dachowe zazwyczaj były drewniane. W tabeli 1 zostały zestawione i przedstawione charakterystyczne cechy układu funkcjonalnego typowej kamienicy czynszowej powstałej na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi, Wilnie i we Lwowie. Tabela ta stanowi opracowanie własne

autorki na podstawie wnikliwej analizy planów archiwalnych pozyskanych w miejscowych archiwach oraz dostępnej literatury i obserwacji własnych.

Tabela 1. Charakterystyczne cechy układu funkcjonalnego typowej kamienicy czynszowej

Kamienice czynszowe	Łódź	Wilno	Lwów
<p>Lata 80. i 90. XIX wieku</p>	<p>Kamienice czynszowe lat 80. XIX wieku były budynkami zazwyczaj dwupiętrowymi i składały się z budynku frontowego, dwutraktowego i zazwyczaj jednego skrzydła bocznego, jednotraktowego. Poszczególne pomieszczenia na każdej kondygnacji były przeznaczone na mieszkania. Sień wejściowa zazwyczaj sytuowana z boku budynku. Klatka schodowa znajdowała się w tylnym trakcie i była lokowana przy ścianach sieni. Rozplanowanie pomieszczeń powtarza się na każdej z kondygnacji. Kamienice powstające w latach 90. XIX wieku były zazwyczaj trzy piętrowe i posiadały wykształcony układ mieszkań. Parter budynku przeznaczany na usługi, zaś pierwsze piętro stanowi mieszkanie właściciela, na wyższych kondygnacjach były mieszkania do wynajęcia. Kamienica składała się z budynku frontowego oraz jednego lub dwóch skrzydeł bocznych. W części centralnej budynku frontowego dość często pojawiał się trakt korytarzowy lub wyprowadzono korytarze wzdłuż ślepych ścian oficyn. Klatki schodowe najczęściej sytuowano nadal w+ tylnym trakcie budynku frontowego. Zapleczka sanitarne znajdowały się w budynkach gospodarczych, w głębi podwórza lub sytuowane były w bocznych oficynach, w których również znajdowały się niekiedy małe mieszkania o niskim standardzie.</p>	<p>Kamienice czynszowe powstające w latach 80. i 90. XIX wieku składały się z budynku frontowego i zazwyczaj jednego skrzydła bocznego. Sień przejściowa była sytuowana zazwyczaj na osi, czasem z boku budynku. Budynek frontowy był dwutraktowy, zaś oficyny jednotraktowe. Kamienice zazwyczaj miały wysokość dwóch lub trzech kondygnacji. Klatka schodowa sytuowana była w tylnym trakcie budynku frontowego. Rozkład pomieszczeń na każdej z kondygnacji był zazwyczaj podobny. Podobnie jak w Łodzi czy we Lwowie pomieszczenia w przednim trakcie budynku frontowego były większe od pomieszczeń w tylnym trakcie, gdzie zazwyczaj znajdowały się urządzenia sanitarne, przedpokoje, pomieszczenia gospodarcze. Początkowo wszystkie pomieszczenia w kamienicy były przeznaczone na mieszkania, później pomieszczenia w parterze budynku przeznaczano na usługi. W przyległych oficynach zazwyczaj znajdowały się pomieszczenia gospodarcze obsługujące pomieszczenia budynku frontowego. Ściany budowane były z cegły, zaś konstrukcja dachów, stropy i klatki schodowe zazwyczaj były drewniane.</p>	<p>Typowa kamienica lwowska z końca XIX wieku była budynkiem trzy piętrowym, założonym na planie prostokąta z bocznymi oficynami i galeriami ciągnącymi się wzdłuż całej elewacji tylnej. Z galerii był bezpośredni dostęp do poszczególnych pomieszczeń kamienicy. Sień wejściowa zazwyczaj znajdowała się na osi budynku i prowadziła do klatki schodowej znajdującej się w tylnym trakcie. Układ budynku frontowego był dwutraktowy, zaś oficyn jednotraktowy. W przednim trakcie budynku frontowego znajdowały się pomieszczenia reprezentacyjne pokoje mieszkalne, w tylnym zaś pomieszczenia pomocnicze takie jak kuchnie, łazienki, przedpokoje. Początkowo zapleczka sanitarne były ogólnodostępne i obsługiwały poszczególne kondygnacje. Później każde z mieszkań miało dostęp do własnej łazienki. Układ pomieszczeń powtarzał się na każdej kondygnacji. Pomieszczenia parteru częściowo przeznaczano na sklepy lub na mieszkania. Pomieszczenia pięter na mieszkania do wynajęcia. Zapleczka sanitarne sytuowano w tylnych traktach budynku frontowego oraz w przyległych oficynach, w których niejednokrotnie znajdowały się również mieszkania o niższym standardzie.</p>

<p>Początek XX wieku</p>	<p>Wykorzystanie pojawiających się na początku XX wieku nowości konstrukcyjnych i nowych materiałów budowlanych miało wpływ na dalszy rozwój kamienic. Kamienice z początku XX wieku mają wysokość pięciu i więcej kondygnacji, i posiadają zazwyczaj użytkowe poddasze. Składają się podobnie jak wcześniej z budynku frontowego, zazwyczaj dwutraktowego i skrzydeł bocznych, jednotraktowych. Sień wejściowa dość często pojawia się na osi budynku, klatka schodowa jest sytuowana w tylnym trakcie. Rozplanowanie pomieszczeń było podobne na każdej kondygnacji. Pomieszczenia parteru zajmowały sklepy, na wyższych kondygnacjach były mieszkania, które dość często były już wyposażone w urządzenia sanitarne. Wiele z tych kamienic posiadało więcej niż jedną klatkę schodową, a niekiedy i windę.</p>	<p>Z początkiem XX wieku zaczynają się pojawiać kamienice wyższe, sięgające pięciu kondygnacji. Wyższe niż pięć kondygnacji kamienice występowały sporadycznie. Charakteryzowały się one nowoczesnym planem funkcjonalnym i bogatą dekoracją wewnątrz i elewacji, zachowując nadal wymogi dochodowego domu czynszowego. Składały się z budynku frontowego i jednego lub dwóch skrzydeł bocznych. Partery tych kamienic były zajmowane przez sklepy, natomiast wyższe kondygnacje zajmowały pomieszczenia przeznaczone na mieszkania do wynajęcia. Zazwyczaj każde z nich posiadało własne zaplecze sanitarne. Podobnie jak w Łodzi wiele z tych kamienic posiadało więcej niż jedną klatkę schodową a niekiedy i windę.</p>	<p>Na początku XX wieku pojawiają się budynki cztero-, pięciopiętrowe i wyższe. Te wysokie kamienice często posiadały już szkieletową konstrukcję budynku, której podstawą były żelbetonowe słupy, żelbetonowe stropy oparte na ścianach obwodowych i wydzielających poszczególne trakty. Sień przejściowa była sytuowana na osi lub z boku budynku i zazwyczaj prowadziła do klatki schodowej. Klatek w budynku było więcej niż jedna. Układ pomieszczeń był powtarzalny na każdej z kondygnacji. Typowa kamienica z początku XX wieku zazwyczaj w planie przyjmowała literę L lub U i składała się z budynku frontowego i skrzydeł bocznych. Partery kamienic były przeznaczone na sklepy, wyższe kondygnacje na mieszkania, a czasami na biura.</p>
---------------------------------	---	---	--

Źródło: *opracowanie własne.*

4.3. Analiza porównawcza form architektonicznych.

Łódź, Wilno, Lwów

Na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi, Wilnie i Lwowie wygląd miast, a w szczególności ich śródmieść określały kamienice czynszowe, których fasady przedstawiały różnorodność stylową i stanowiły ważny czynnik kompozycji urbanistycznej kształtujący pierzeje ulic i nadawały im szczególnego charakteru. Najciekawszym elementem kamienicy, decydującym o jej charakterze stylowym jest fasada. Dla Łodzi przełom XIX/XX wieku to czas przede wszystkim historyzmu, czyli nurtu w architekturze, który polegał na nawiązywaniu do wcześniejszych epok. Powstające w tym czasie budynki przyjmowały formy o cechach neorenesansu, neobaroku czy też neogotyku. Zarówno w kamienicach łódzkich, jak i wileńskich oraz lwowskich, charakterystycznym zjawiskiem było łączenie kilku stylów w obrębie jednego budynku, które w ten sposób otrzymywały miano budynków eklektycznych. W Łodzi i we Lwowie również pojawiło się wiele obiektów nawiązujących do secesji. W Wilnie natomiast niewiele powstało takich budynków i były

to raczej obiekty eklektyczne, które wykazywały podobieństwo detalu do stylu secesyjnego poprzez użycie w elewacjach, czy we wnętrzach, dekoracji w postaci ornamentyki symbolizującej stylizowane formy roślinne lub formy krzywolinijne. Początek XX wieku to czas powstawania obiektów w stylu modernistycznym, których w Łodzi, jak i w Wilnie i Lwowie powstało wiele. Wnikliwa analiza materiałów archiwalnych oraz wywiady terenowe, a także dokumentacja fotograficzna pozwoliła autorce na opracowanie i przedstawienie różnorodności form architektonicznych występujących w średniowiejskiej zabudowie oraz pokazanie ich charakterystycznych cech w poszczególnych miastach. Dopełnieniem informacji stała się dostępna literatura.

Łódź

Zabudowa mieszkaniowa Łodzi pochodząca z przełomu XIX/XX wieku była bardzo zróżnicowana. Najczęściej spotykaną formą domów w tym okresie były budynki z fasadami eklektycznymi, z elementami renesansu, empire`u, baroku, rzadziej gotyku i secesji. Charakterystykę stylową śródmieścia Łodzi można ująć w dwa zasadnicze nurty: historyzm i secesja¹³⁸. Rozmiary i kształty budynków w Łodzi były uwarunkowane w szczególności przez kształt i wielkość dawnej działki tkackiej. To właśnie jej powtarzalna szerokość i znaczna głębokość wpłynęła na kształtowanie się charakterystycznych form zabudowy czynszowej. Poczynając od lat siedemdziesiątych XIX wieku, widać w fasadach nowo wznoszonych domów, narastające dążenie do mnożenia motywów dekoracyjnych i efektów plastycznych oraz do indywidualnego ich kształtowania.

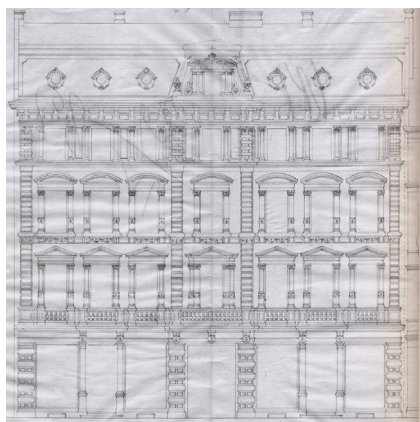
Domy i kamienice lat siedemdziesiątych XIX wieku zazwyczaj były jedno i dwupiętrowe o symetrycznym układzie, którego pion jak i poziom, podkreślały zazwyczaj proste gzymsy, pilastry lub rzędy okien w prostych obramowaniach. Oś budynku najczęściej podkreślały trójkątne frontony albo balkon pierwszego piętra zaś dekoracja fasady była bardzo oszczędna. W latach osiemdziesiątych XIX wieku można zauważyć wyraźną zmianę w kształtowaniu się fasad domów i kamienic czynszowych powstających w tym czasie. Przede wszystkim elewacje stają się bardziej plastyczne, a ich dekoracja jest znacznie bogatsza i bardziej urozmaicona. Dotychczasowa akcentowana oś fasady zostaje często zastępowana symetrycznie występującymi ryzalitami bocznymi, a brama wejściowa ulega przesunięciu z osi i zazwyczaj pojawia się z boku budynku. Na elewacjach kamienic można zobaczyć nowe elementy w postaci wykuszy, ozdobnych szczytów, kopuły

¹³⁸ Historyzm dominował w architekturze drugiej połowy XIX wieku i charakteryzował się operowaniem formami stylowymi minionych epok takich jak neorenesans czy neobarok. Natomiast formy secesyjne pojawiły się około 1900 roku i największy rozkwit osiągnęły w pierwszych latach XX wieku.

i wieżyczek oraz pilastry i kolumny, które często biegną na wysokość dwóch kondygnacji. W latach dziewięćdziesiątych XIX wieku dekoracyjne formy fasad powierzchownie wiązały się ze strukturą budynku i układem funkcjonalnym, a akcenty dekoracyjne koncentrowały się zazwyczaj symetrycznie w skrajnych polach fasady. Natomiast horyzontalne podziały kondygnacji ustępowały bardziej zwartym kompozycjom wertykalnym. Dość często nawiązywano do form baroku i rokoka, choć formy te rzadko występowały w postaci czystej stylowo i zazwyczaj były mieszane ze sobą i innymi formami. W tym czasie pojawiają się również fasady asymetryczne. Wyraźne jest także dążenie do nadawania fasadom charakteru reprezentacyjnego, głównie przez urozmaicenie faktury i koloru ściany oraz poprzez bogaty detal architektoniczny. Zazwyczaj były to budynki trzy i czteropiętrowe, a niekiedy i wyższe. Pierwsze lata XX wieku to czas, kiedy fasady domów i wielu kamienic otrzymują formy secesyjne. Powstaje wiele kamienic, których elewacje komponują płaskorzeźby, fryzy o motywach roślinnych i organicznych. Budynki secesyjne często posiadały fasady asymetryczne, zdobione płaskorzeźbami w stiuku, ornamentami wstęgowymi, ornamentami roślinnymi lub zwierzęcymi. W fasadach tych kamienic niejednokrotnie występowały krzywolinijne motywy ukazujące się na przykład w balustradach balkonów, obramowaniu okien czy portali wejściowych i bram. Początek XX wieku to również czas pojawienia się architektury utrzymanej w stylu wczesnomodernistycznym. Powstają m.in. kamienice, w których zastosowano nową konstrukcję (żelazne słupy obłożone cegłą), co pozwalało m.in. na osiągnięcie dużych otworów okiennych. W wielu przypadkach widoczny jest w dekoracji fasad powrót do uproszczonych form klasycznych. Okna często otrzymują znacznie większe rozmiary niż dotychczas i są pozbawione dekoracyjnych obramowań. Do ciekawszych przykładów łódzkich kamienic czynszowych powstałych w latach osiemdziesiątych XIX wieku można zaliczyć m.in.: kamienice znajdujące się przy: Piotrkowskiej 6, Piotrkowskiej 11, Piotrkowskiej 53, Piotrkowskiej 80, Piotrkowskiej 102, Włókienniczej 11, Wschodniej 38 czy Narutowicza 18.

Kamienica przy ulicy Piotrkowskiej 6 (ryc. 74, zdj. 73) została wybudowana w 1881 roku wg projektu H. Majewskiego. Jest to trzypiętrowa kamienica z użytkowym poddaszem, której fasada posiada bramę przejazdową usytuowaną na osi. Fasada kamienicy jest symetryczna, siedmioosiowa. Według projektu, okna pierwszego piętra miały trójkątne a drugiego piętra półkolistę naczółki, jednakże nie zostało to zrealizowane. Dekoracja fasady otrzymała bardzo skromny wystrój. Podobnie jak w założeniu projektowym, została podkreślona oś budynku, jednak przyjęła ona odmienną formę, tzn. podkreślają ją dwa ciągnące się na wysokość dwóch kondygnacji pilastry jońskie oraz okno pierwszego piętra, które jako jedyne posiada trójkątny naczółek i flankowane jest parą

doryckich kolumn. W projekcie oś budynku podkreślał szczyt budynku i boniowane lizyny pojawiające się na każdej kondygnacji. Zrezygnowano również z szeregu pilastrów pojawiających się na każdej kondygnacji w odmiennych porządkach. W parterze znajdują się dwa wejścia i brama przejazdowa na osi oraz duże okna wystawowe, zaś na piętrach prostokątne okna różniące się jedynie wielkością. Kamienica posiada silnie wysunięty gzyms wydzielający trzecie piętro i wysoki, mansardowy dach z lukarnami. W realizacji projektu zachowano jedynie jego ogólną dyspozycję. Kolejnym przykładem jest kamienica przy ulicy Wschodniej 38 (ryc. 75, zdj. 74) wzniesiona w 1881 roku według projektu H. Majewskiego. Jest to kamienica trzypiętrowa, ośmioosiowa z bramą przejazdową na osi. Posiada dwa ryzality boczne. Według projektu powinna posiadać na pierwszym piętrze okna z naczółkami półkolistymi, a na drugim piętrze okna zwieńczone prostym gzymsem z ozdobnymi zwornikami na osiach. Według projektu również powinny się znajdować po dwa balkony na drugim piętrze z żeliwnymi balustradami oraz dwa balkony w środkowej części fasady z tralkowymi balustradami. Obecnie zachowały się pojedyncze balkony na drugim piętrze i dwa balkony w części środkowej fasady, lecz ich balustrady zostały zmienione. Również wszystkie okna pozbawione zostały ozdobnych naczółków i zworników. Jedyne co pozostało, to pilastry doryckie na trzecim piętrze, oddzielające poszczególne okna. Niestety obecnie elewacja jest pozbawiona detalu architektonicznego, zaniedbana, w bardzo złym stanie.

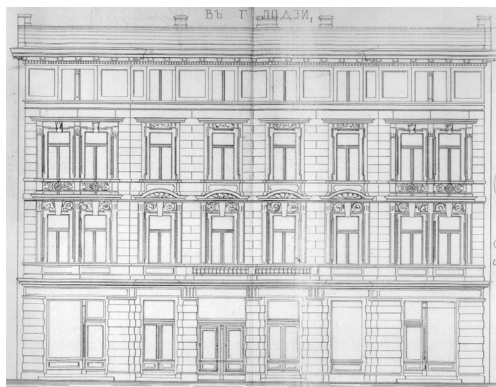

Ryc. 74. Projekt fasady –
Piotrkowska 6, Łódź
(WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3496)

Zdj. 73. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 6, Łódź
(archiwum autorki)

Kolejnym przykładem jest dwupiętrowa kamienica usytuowana przy ulicy Narutowicza 18 (dawniej Dzielna) (ryc. 76, zdj. 75) wzniesiona w 1882 roku według projektu H. Majewskiego. Jest to kamienica dziewięćosiowa z bramą przejazdową z boku budynku.

Ryc. 75. Projekt elewacji – Wschodnia 38, Łódź (WAPŁ RGP Wydż. Adm. sygn. 1527)

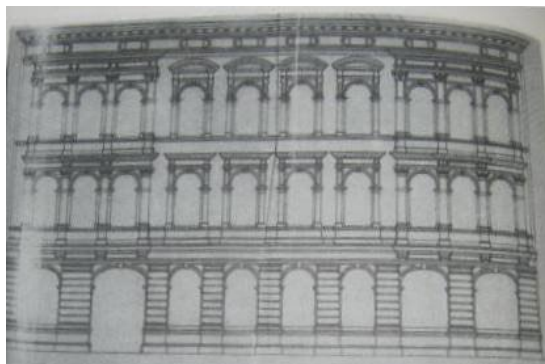
Zdj. 74. Elewacja Kamienicy – Wschodnia 38, Łódź (archiwum autorki)

Zarówno w projekcie, jak i w realizacji posiada ona symetrycznie usytuowane balkony na pierwszym i drugim piętrze, a otwory okienne zwieńczone są półkoliście. Drzwi i okna balkonowe zostały ujęte pilastrami i kolumnami oraz zwieńczone belkowaniem. Parter budynku jest boniowany, zaś wyższe piętra zostały obłożone cegłą licówką. Kamienica ta została odremontowana i jest w stanie bardzo dobrym. Omawiając kamienice lat osiemdziesiątych XIX wieku nie można pominąć pięknej kamienicy znajdującej się przy ulicy Włókienniczej 11 (d. Kamienna) (zdj. 76), która niegdyś stanowiła dom własny architekta Hilarego Majewskiego i została przez niego zaprojektowana w 1882 roku. Kamienica ta wyróżnia się spośród innych kamienic znajdujących się na tej ulicy bogato dekorowaną, plastycznie ukształtowaną fasadą. Fasada jest mocno rzeźbiona z lekko wysuniętymi ryzalitami bocznymi i reprezentuje styl neorenesansowy. Projekt zakładał budowę dużej kamienicy, wypełniającej całą szerokość parceli z sienią przejazdową na osi i dwoma bocznymi oficynami. Zrealizowano go jednak tylko w części.

Powstała jedynie lewa, wschodnia część budynku, z sienią usytuowaną z boku budynku i z jedną krótką oficyną. Druga część posesji została niezabudowana. Kamienica jest dwupiętrowa, posiada boniowany parter, a na pierwszym piętrze, w ryzalitach bocznych, pojawiają się dwa półkoliste wykusze z kolumnami jońskimi usytuowanymi pomiędzy prostokątnymi oknami. Okna pierwszego piętra kamienicy zostały ujęte kolumnami jońskimi zdobionymi w dolnej części motywami roślinnymi i zostały zwieńczone półkolistymi naczółkami. Okna parteru są natomiast flankowane przez pilastry doryckie i podobnie zwieńczone półkolistymi naczółkami, zaś okna drugiego piętra są ujęte parami kolumn jońskich i zwieńczone zostały trójkątnymi naczółkami.

Kolejny ciekawy przykład, tym razem z ulicy Piotrkowskiej 53 (zdj. 77), to eklektyczna kamienica wzniesiona w 1885 roku według projektu Juliusza Junga. Kamienica ta przyjmuje formy neorenesansu francuskiego z elementami „stylu Franciszka I”

Dominującym akcentem tejże budowli jest środkowy ryzalit z figurami atlantów i wieńczący go wysoki, cynkowy hełm¹³⁹. Kamienica jest budynkiem dwupiętrowym z użytkowym poddaszem, którego oś podkreśla wykusz biegnący przez dwie kondygnacje i dźwigany przez dwóch atlantów. W wykuszu pojawiają się hermy i kolumny jońskie. W fasadzie, na piętrach, znajdują się okna w zdobionych ornamentyką obramieniach, a pomiędzy nimi pilastry jońskie. Parter kamienicy jest boniowany z bramą przejazdową usytuowaną na osi budynku. Całość obiektu nakrywa dach mansardowy zwieńczony żeliwną balustradą.

Ryc. 76. Projekt elewacji – Narutowicza 18, Łódź (WAPŁ RGP Wydz.Bud. sygn. 1600)

Zdj. 75. Elewacja kamienicy – Narutowicza 18, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 76. Elewacja kamienicy – Włókienicza 11, Łódź (archiwum autorki)

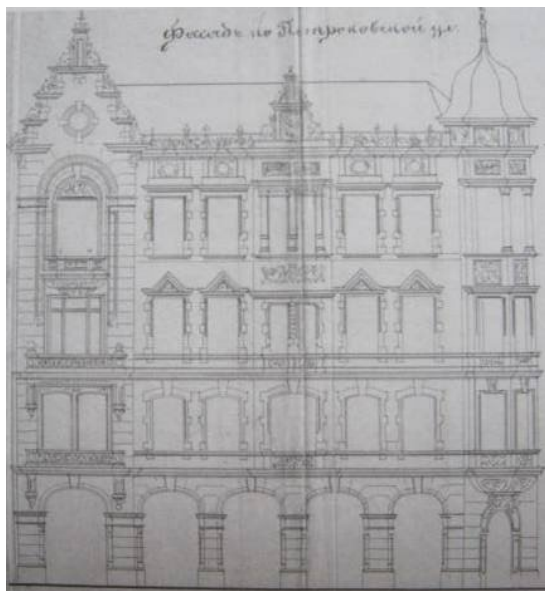
Zdj. 77. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 53, Łódź (archiwum autorki)

¹³⁹ Stefański K. *Atlas architektury dawnej Łodzi*, wyd. archidiecezjalne, Łódź 2008, s. 83.

Do ciekawszych przykładów kamienic usytuowanych w śródmieściu Łodzi i powstałych w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku można zaliczyć między innymi kamienice usytuowane przy ulicach: Piotrkowskiej 8, Piotrkowskiej 12, Piotrkowskiej 85, Piotrkowskiej 86, Piotrkowskiej 90, Piotrkowskiej 99, Piotrkowskiej 107, Piotrkowskiej 130, Piotrkowskiej 236, a także Sienkiewicza 4, Zielonej 3, al. Kościuszki 21, Nawrot 30 czy Narutowicza 32.

Trzypiętrowa narożna kamienica usytuowana przy ulicy Piotrkowskiej 12 (ryc. 77, zdj. 78) została zaprojektowana w 1898 roku przez Dawida Lande. Jest to narożna kamienica o niezwykle ciekawie rozwiązanych elewacjach eklektycznych, w których można odnaleźć motywy neoromańskie, neogotyckie i neorenesansowe. Na uwagę zasługuje półkolista wykusz ciągnący się na wysokości trzech pięter usytuowany w narożniku budynku, który został nakryty pięknym hełmem. Elewacje kamienicy, zarówno od strony ulicy Piotrkowskiej, jak i od strony ulicy Rewolucji, podkreślają dwa boczne ryzality ze zdobionymi szczytami. Okna każdej z kondygnacji różnią się od siebie zarówno kształtami, jak i wielkością. Ich zwieńczenia nawiązują do różnych stylów historycznych. Realizacja wykazuje niewielkie zmiany z projektem. Przede wszystkim różnią się okna ostatniej kondygnacji, które w założeniu projektowym miały być duże, prostokątne, a w realizacji stały się niewielkimi oknami zwieńczonymi półkoliście. Kamienicę przykrywa mansardowy dach z balustradą żeliwną w kalenicy. Kolejną ciekawą kamienicą powstałą w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku jest czterokondygnacyjna, z dodatkowym półpiętrzem, kamienica przy ulicy Piotrkowskiej 90 (ryc. 78, zdj. 79) zaprojektowana przez Franciszka Chełmińskiego. Jest to budynek neobarokowy o elewacji siedmioosiowej z bramą przejazdową usytuowaną na osi. Tu również nastąpiły pewne różnice w realizacji, które nie odpowiadają założeniom projektowym.

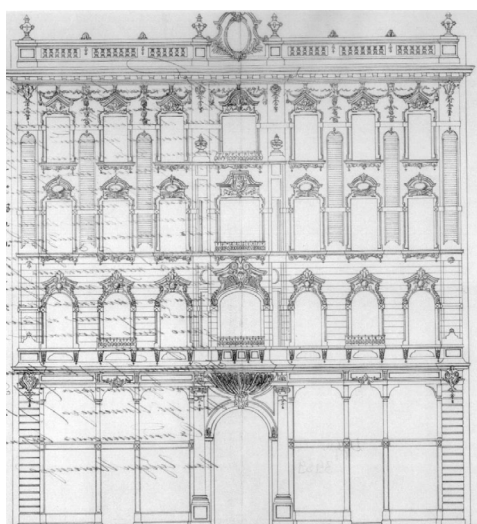
Została zrealizowana dekoracja górnych pięter kamienicy oraz wykusz ciągnący się na wysokości dwóch kondygnacji, usytuowany na osi budynku. Zmieniono natomiast nieco okna parteru i półpiętra oraz dekorację nad bramą przejazdową, ponad którą zostały umieszczone gipsowe postacie chimer, które podtrzymują wykusz. Oś budynku zarówno w realizacji, jak i w projekcie, podkreśla szczyt z inicjałami właściciela, a całość budynku wieńczy ażurowa attyka. Parter tej kamienicy jest wysoki z dużymi oknami witrynowymi. Na pierwszym piętrze znajdują się okna zwieńczone półkoliście, natomiast okna wyższych kondygnacji są prostokątne. Wszystkie okna pojawiające się w fasadzie frontowej kamienicy mają różne zdobienia i obramienia. Występują tu: dekoracje w postaci motywów muszli, zwiniętych liści i festonów roślinnych. Parter i pierwsze piętro są boniowane. Na wyższych kondygnacjach pasy różnokolorowego tynku podkreślają podziały pionowe budynku.

Ryc. 77. Projekt elewacji – Piotrkowska 12, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 6639)

Zdj. 78. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 12, Łódź (archiwum autorki)

Ryc. 78. Projekt elewacji – Piotrkowska 90, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3959)

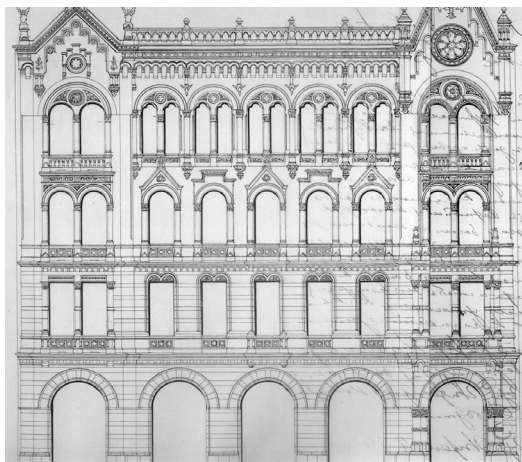
Zdj. 79. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 90, Łódź (archiwum autorki)

Niezwykle ciekawie rozwiązaną fasadę posiada kamienica znajdująca się przy ulicy Narutowicza 32 (ryc. 79, zdj. 80), która powstała w 1896 roku według projektu Gustawa Landau-Gutentegera. Jest to trzypiętrowa kamienica eklektyczna, która nosi cechy architektury neoromańskiej i neorenesansowej. Fasada tej kamienicy jest asymetryczna i posiada dwa boczne ryzality, które zostały zwieńczone różniącymi się od siebie

szczytami. W jednym z ryzalitów znajdują się balkony, zaś w drugim ryzalicie pojawiają się loggie. Środkowa część kamienicy została zwieńczona attyką złożoną z balustrady tralkowej i wyraźnego fryzu arkadowego. Na każdej kondygnacji znajdują się inaczej opracowane okna. Parter budynku jest wysoki z bramą przejazdową przesuniętą z osi. Plastykę elewacji wzbogacają detale w postaci nietoperzy z ludzkimi twarzami, znajdujące się w górnej części budynku. Budynek obecnie jest w bardzo złym stanie technicznym i wymaga remontu. Kolejnym przykładem jest kamienica usytuowana przy ulicy Piotrkowskiej 107 (zdz. 81) zaprojektowana przez Edwarda Crentzburga w 1881 roku jako budynek dwupiętrowy. Została ona przebudowana według projektu Davida Lande w 1897 roku i stała się budynkiem trzypiętrowym o eklektycznej fasadzie. Elewacja kamienicy jest symetryczna z bramą przejazdową usytuowaną na osi budynku. Oś budynku podkreśla pojawiający się na wysokości pierwszego piętra wykusz oraz balkon z żeliwną balustradą na drugim piętrze. Podobne dwa balkony znajdują się na wysokości pierwszego piętra w drugiej i szóstej osi elewacji. W przestrzeniach międzyokiennych oraz pionowych pasach muru, znajdują się liczne ornamenty dekoracyjne. Wśród nich znajdują się m.in. maski ludzkie i głowy lwów, czerepy baranie, festony roślinne, palmety, orły, płonące pochodnie i znicze. Elewacja jest silnie dekorowana, plastycznie ukształtowana. Kolejny przykład to trzypiętrowa kamienica usytuowana przy ulicy Piotrkowskiej 130 (zdz. 82), która powstała w 1896 roku według projektu Kazimierza Sokołowskiego.

Elewacja kamienicy jest sześćoosiowa z dwoma ryzalitami bocznymi. W parterze znajduje się brama przejazdowa przesunięta z osi budynku. W każdym z ryzalitów pojawiają się trzy balkony z betonowymi, tralkowymi balustradami. Balkony pierwszego piętra zostały założone na planie prostokąta, natomiast balkony na wyższych kondygnacjach posiadają plany półkoliste. Górna część elewacji, jak i naczółki wszystkich okien w środkowej części fasady, zostały dekoracyjnie opracowane ornamentami roślinnymi i zwierzęcymi. Całość budynku wieńczy murowana attyka.

Początek XX wieku to czas, kiedy w Łodzi zaczynają powstawać budynki secesyjne, a także utrzymane w stylu modernistycznym. Do ciekawszych kamienic nawiązujących do stylu secesyjnego w śródmieściu Łodzi można zaliczyć m.in. kamienice znajdujące się przy ulicach: Piotrkowska 29, Piotrkowska 37, Piotrkowska 43 czy Piotrkowska 128. Natomiast do kamienic wykazujących cechy wczesnomodernistyczne można zaliczyć m.in. kamienice znajdujące przy ulicach: Piotrkowska 52, Piotrkowska 113, Piotrkowska 211, Narutowicza 44, Jaracza 3, Jaracza 7 czy kamienica przy al. Kościuszki 53 i al. Kościuszki 69.

Ryc. 79. Projekt elewacji – Narutowicza 32, Łódź (WAPŁ RGP Wydz.Bud. sygn. 5535)

Zdj. 80. Elewacja kamienicy – Narutowicza 32, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 81. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 107, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 82. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 130, Łódź (archiwum autorki)

Narożna, trzypiętrowa kamienica usytuowana przy ulicy Piotrkowskiej 29 (zdj. 83) jest jednym z najbardziej efektownych, zwracających na siebie uwagę gmachów ulicy. Została ona zaprojektowana przez Gustawa Landau-Gutentegera w 1903 roku. Jest to eklektyczna kamienica nosząca cechy secesji oraz różnych form historyzujących, głównie neobarokowych. Kamienica ta posiada zaokrąglony narożnik spinający dwie elewacje frontowe, który został zwieńczony smukłą kopułą. W narożniku pojawiają się kolumny w wielkim porządku i portal wejściowy zwieńczony półkoliście. Secesyjne cechy widoczne są w wąskich i wysokich oknach bez obramień oraz dekoracji sztukatorskiej pojawiającej się w elewacjach budynku w postaci roślinno-geometrycznych ornamentów czy charakterystycznych maszkaronów. Kolejnym secesyjnym dziełem tego samego architekta Gustawa Landaua jest kamienica usytuowana przy ulicy Piotrkowskiej 37 (zdj. 84), któ-

ra powstała w 1904 roku. Kamienica ta posiada mieszkania pięcio i sześciopokojowe z wszelkimi wygodami i kuchniami. Jest ona budynkiem czteropiętrowym o elewacji ośmioosiowej z bramą przejazdową na osi budynku. Charakterystycznym elementem kamienicy jest wykusz ciągnący się na wysokości trzech kondygnacji, usytuowany na osi budynku, dźwigany przez ozdobne konsole. W elewacji zostały podkreślone podziały pionowe i poziome, a okna pojawiające się w budynku są wąskie i wysokie bez obramowań, zdobione ornamentem roślinnym. Elewacje zdobią motywy zgeometryzowane i delikatna dekoracja roślinna w postaci plecionek i motywów kwiatowych. Pojawiają się również maski kobiece i głowy lwów. W parterze kamienicy znajdują się duże, wystawowe okna. Omawiając secesyjną architekturę Łodzi, nie można pominąć dwupiętrowej kamienicy znajdującej się przy Piotrkowskiej 43 (ryc. 80, zdj. 85), która secesyjną fasadę otrzymała w 1902 roku dzięki projektowi Gustawa Landau-Gutentegera. O charakterze tej kamienicy decyduje secesyjna fasada. Kamienica jest budynkiem symetrycznym, siedmioosiowym z bramą przejazdową na osi. Fasada frontowa budynku posiada ryzalit środkowy zwieńczony małą kopułą zakończoną liściastą kulą. Większość detalu pojawiającego się w kamienicy jest skupiona w części środkowej budynku. Głównym motywem ornamentacyjnym jest konar drzewa z gałęziami i liśćmi koloru złotego. Stanowi on obramowanie oraz elementy podziału otworu okiennego w górnej części ryzalitu. W elewacji są widoczne motywy stylizowanych pni i gałęzi drzew, pęki liści oraz stylizowanych kwiatów i wijących się todyg.

Również żeliwne balustrady balkonów znajdujące się na wysokości drugiego piętra, przedstawiają krzywolinijne motywy charakterystyczne dla secesji. Fasada tej kamienicy jest symetryczna, boniowana o jasnej, pastelowej kolorystyce.

Natomiast przykładem kamienicy wykazującej cechy wczesnomodernistyczne może być kamienica usytuowana przy Piotrkowskiej 52 (zdj. 86). Jest to dawna kamienica Szai Eiznera, która powstała w 1912-1913 roku¹⁴⁰. Ten narożny, sześciokondygnacyjny budynek posiada skromną dekorację fasady. Kamienicę tę charakteryzują duże przeszklone-prostokątne, wielkie okna na wysokości pierwszego piętra i nieco mniejsze na wyższych kondygnacjach. Podział pionowy fasady kamienicy od strony ulicy Piotrkowskiej podkreślają pilastry jońskie ciągnące się na wysokość dwóch kondygnacji. Skromny detal architektoniczny w postaci festonów, waz z owocami i masek, pojawia się w przestrzeniach nad i podokiennych. Innym przykładem modernistycznej zabudowy jest pięciokondygnacyjna kamienica usytuowana przy ulicy Piotrkowskiej 113 (zdj. 87), która została wybudowana w 1913 roku.

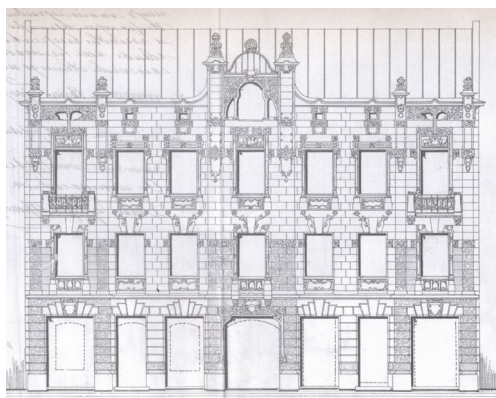
¹⁴⁰ *Stefański K. Atlas architektury dawnej Łodzi*, wyd. archidiecezjalne, Łódź 2008, s. 91.

Zdj. 83. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 29, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 84. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 37, Łódź
(archiwum autorki)

Ryc. 80. Projekt elewacji – Piotrkowska 43,
Łódź (WAPŁ, RGP, Wydz. Bud. sygn. 2334)

Zdj. 85. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 43,
Łódź (archiwum autorki)

Kamienica ta posiada parter i pierwsze piętro przeznaczone pod usługi handlowe, natomiast wyższe kondygnacje były przeznaczone na mieszkania. Jej fasada jest dziesięcioosiowa z dwoma ryzalitami bocznymi zakończonymi trójkątnymi szczytami. Piętro zostało rozwiązane podobnie jak w kamienicy przy Piotrkowskiej 52, znajdują się tam duże przeszklenia wydzielające część handlową. Na wyższych kondygnacjach znajdują się mniejsze, prostokątne okna bez obramowań, oddzielone gładkimi pasami muru. Natomiast przestrzeń pod oknami wypełnia płaska, powtarzalna dekoracja. W ryzalitach, na wysokości drugiego i trzeciego piętra, biegną półkoliste w planie wykusze z prostokątnymi oknami, pomiędzy którymi pojawiają się motywy dekoracyjne puttów i delikatne motywy roślinne.

Powstała w 1913 roku kamienica przy ulicy Jaracza 7 (zdj. 88) jest budynkiem czterokondygnacyjnym z użytkowym poddaszem. Jej fasada jest symetryczna, której osi podkreślają żłobkowane pilastry ciągnące się na wysokość trzech kondygnacji oraz fronton z umieszczoną na nim datą budowy. Na osi budynku znajduje się brama przejazdowa zwieńczona łukiem koszowym. Podobnie jak poprzednie kamienice, fasada posiada skromny detal architektoniczny. Szerokim oknom drugiej kondygnacji odpowiadają szerokością podwójne i potrójne okna wyższych kondygnacji. W fasadzie pojawiają się niewielkie balkony na wysokości drugiego i trzeciego piętra oraz dwie wazy z kwiatami usytuowane przy balkonach drugiego piętra. Nieopodal, przy ulicy Jaracza 3, (zdj. 89) znajduje się podobna kamienica modernistyczna, która jest budynkiem pięciokondygnacyjnym z mieszkalnym poddaszem. Jej elewacja frontowa posiada dwa pseudoryzaloty boczne, których osie zostały podkreślone trójkątnymi szczytami oraz balkonami znajdującymi się na wysokości drugiego, trzeciego i czwartego piętra. W ryzalitach tych skupia się praktycznie cała dekoracja fasady w postaci pary kolumn jońskich w wielkim porządku oraz festonów z liści i owoców. Podział poziomy budynku podkreślają szerokie, horyzontalne gzymsy, pojawiające się nad pierwszym i trzecim piętrem. W 1912 roku przy obecnej alei Kościuszki 53 (zdj. 90), powstała wczesnomodernistyczna kamienica niosąca cechy również neoklasyczne. Jest to piękny, pięciokondygnacyjny budynek z wejściem przesuniętym z osi budynku.

Fasada kamienicy posiada dwa ryzaloty boczne, w których pojawiają się balkony wsparte na ozdobnych konsolach. Parter budynku jest silnie boniowany, a w środkowej części pojawiają się dwie kolumny doryckie dźwigające fragment muru elewacji. W górnej kondygnacji pojawiają się trzy pary kolumn jońskich. Elewację zdobią medaliony z wstęgami a także gryfy i wazy, maski kobiet i mężczyzn oraz motywy roślinne. Całość fasady wieńczy attyka z kartuszem herbowym na osi. Ostatnim przykładem kamienicy wielkomiejskiej o cechach modernistycznych będzie kamienica narożna przy ulicy Narutowicza 44 (zdj. 91). Kamienica ta była dawną kamienicą Rachmila Lipschitza i została zaprojektowana przez Gustawa Landau-Gutentegera w 1910 roku¹⁴¹. Stanowi ona jeden z najciekawszych przykładów obiektów tego typu. Jest ona kamienicą pięciokondygnacyjną z mieszkalnym poddaszem i zaokrąglonym narożnikiem. Obie elewacje zostały rozwiązane podobnie, w których piony i poziomy podkreślają rzędy wąskich okien i pasy muru z delikatną dekoracją roślinną. W fasadach pojawiają się ryzaloty zakończone ozdobnymi szczytami. Kamienica posiada nowoczesną konstrukcję z zastosowaniem elementów żeliwnych. Parter i piętro kamienicy są boniowane, natomiast na wyższych kondygnacjach można dostrzec różne opracowania w fakturze tynku.

¹⁴¹ Stefański K. *Atlas architektury dawnej Łodzi*, wyd. archidiecezjalne, Łódź 2008, s. 69.

Zdj. 86. Fasada kamienicy –
Piotrkowska 52, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 87. Fasada kamienicy – Piotrkowska 113,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 88. Fasada kamienicy – Jaracza 7,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 89. Fasada kamienicy – Jaracza 3, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 90. Fasada kamienicy – al. Kościuszki 53, Łódź (archiwum autorki)

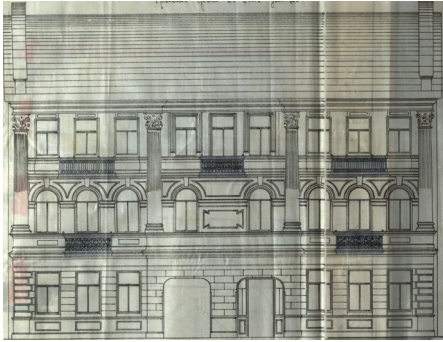
Zdj. 91. Fasada kamienicy – Narutowicza 44, Łódź (archiwum autorki)

Wilno

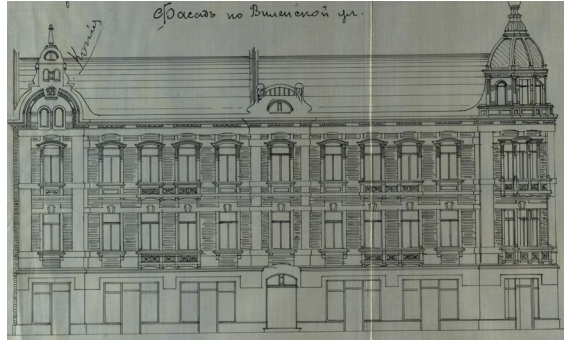
Wilno należy do miast o przepięknej architekturze, w którym można odnaleźć niemal wszystkie style europejskiej architektury. W latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku w mieście zaczęto budować budynki eklektryczne, których powstało w Wilnie bardzo dużo. Przełom XIX/XX wieku przyczynił się również do powstania wielu obiektów w stylu modernistycznym. W okresie tym powstawały także obiekty budowane z cegły, wzorowane na architekturze garnizonowej.

Natomiast niewiele budowano w Wilnie budynków secesyjnych, zazwyczaj były to budynki eklektryczne, które wykazywały podobieństwo detalu do secesji, poprzez użycie w elewacjach dużej ilości dekoracji w postaci ornamentyki przedstawiającej motywy roślinne lub zwierzęce oraz formy krzywolinijne i zgeometryzowane kształty. Oprócz nowo powstających obiektów, przełom XIX/XX wieku był również okresem, kiedy przebudowywano istniejącą zabudowę, nadając jej inny charakter. Dotyczyło to zwłaszcza zabudowy, m.in. domów i kamienic stojących w najstarszej części miasta, gdzie brakowało miejsca na nową zabudowę. Jednakże i w tej części miasta powstawały nowe obiekty.

Duży wpływ na wygląd nowopowstającej zabudowy w omawianym okresie miał bardziej zróżnicowany wybór materiałów budowlanych. Pod koniec XIX i na początku XX wieku zaczęto stosować w budownictwie żeliwo, betonowe i ceramiczne płytki dekoracyjne, polerowany kamień czy strukturalny tynk. W śródmieściu Wilna na przełomie XIX/XX wieku powstało wiele pięknych, głównie eklektycznych kamienic czynszowych i wiele budynków użyteczności publicznej. Najwięcej powstało ich przy alei Giedymina wytyczonej w 1837 roku, która stanowiła na początku XX wieku główną oś miasta. Już przed I wojną światową przy tejże alei stały piękne neorenesansowe i neogotyckie kamienice. Pod koniec XIX wieku zaczęły powstawać przy niej kolejne, kilkupiętrowe kamienice i liczne gmachy użyteczności publicznej utrzymane głównie w stylu eklektycznym, czyli stylu, który łączył w sobie wiele stylów architektonicznych minionych czasów. Podobne zabudowania zaczęły powstawać przy innych większych ulicach miasta m.in. przy ulicy Wileńskiej, Mostowej (ob. Tیلto) czy ul. Zygmuntowskiej (dawniej Nadbrzeżna). Typowa kamienica czynszowa w Wilnie, która powstała na przełomie XIX/XX wieku zazwyczaj posiadała trzy kondygnacje. Budowano również kamienice czterokondygnacyjne i wyższe, których partery, a niekiedy i pierwsze piętro, przeznaczano na usługi, zaś wyższe kondygnacje były przeznaczane na mieszkania. Były to zazwyczaj budynki czterokondygnacyjne, choć zdarzały się i wyższe. Przy bocznych, mniejszych ulicach domy frontowe przebudowywano, nadbudowywano lub budowano w ich miejscu nowe, zazwyczaj jedno lub dwupiętrowe. Niewiele się zachowało materiałów archiwalnych dotyczących wileńskiej zabudowy mieszkaniowej z przełomu XIX/XX wieku, również mało jest literatury dotyczącej tejże zabudowy, jednakże na podstawie uzyskanych materiałów archiwalnych, a przede wszystkim na podstawie wywiadu terenowego i dokumentacji fotograficznej, można przedstawić ogólną charakterystykę zabudowy śródmiejskiej pochodzącej z przełomu XIX/XX wieku. Na rycinach 81 i 82 pokazano przykładowe, dwupiętrowe kamienice czynszowe powstałe w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku. Pierwsza z nich, dziś nie istnieje, a znajdowała się przy ulicy Bakszta 1, druga zaś jest kamienicą narożną i znajduje się na rogu obecnych ulic: Wileńskiej i Tیلto (d. Mostowa). Na rycinach 83, 84, 85 i 86 pokazano kamienice powstałe na początku XX wieku. Są to kamienice trzypiętrowe. Pierwsza z nich znajduje się przy ulicy Pylimo 5 i powstała w 1910 roku, zaś kolejne dwie kamienice powstały w 1912 roku i znajdują się przy ulicy Pamenkalnio 22 i 24, ostatnia kamienica przedstawiona na ryc. 86 jest kamienicą czterokondygnacyjną, powstałą w 1907 roku i znajduje się przy ulicy Sadowej 2.

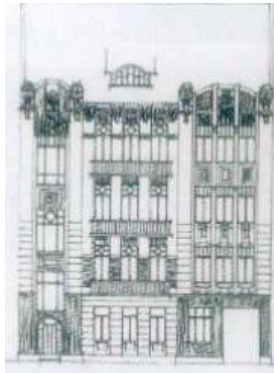
Ryc. 81. Projekt fasady – Bakszta 1 (1882), Wilno (LPAH, Wyd. Bud. sygn. 938-4-2463)

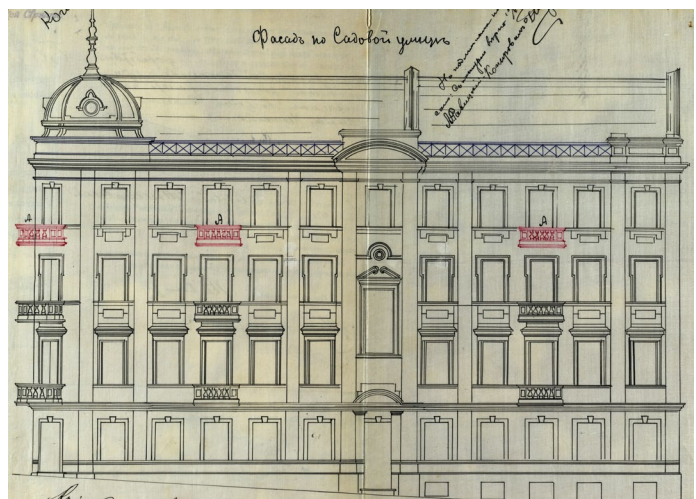
Ryc. 82. Projekt fasady – Wileńska 4 (1893), Wilno (LPAH, Wyd. Bud. sygn. 938-4-4318)

Ryc. 83. Projekt fasady – Pylimo 5 (1910), Wilno (przerys wg LCPA, sygn. 344)

Ryc. 84 i 85. Projekt fasady – Pamenkalnio 22 i 24, Wilno (przerys wg LCPA, sygn. 435 i 436)

Ryc. 86. Projekt fasady – Sadowa 2 (1907), Wilno (LPAH, Wyd. Bud. sygn. 938-4-4342)

Na przełomie XIX/XX wieku liczba mieszkańców Wilna wzrosła niemal trzykrotnie w porównaniu z pierwszą połową XIX wieku i wynosiła ok. 200 tysięcy osób. Ogromne zapotrzebowanie na mieszkania spowodowało potrzebę budowy nowych domów i dlatego miasto zaczęło się wypełniać kamienicami czynszowymi, które wznoszono w miejscu poprzedniej zabudowy lub budowano na wolnych jeszcze działkach. W najstarszej części miasta zazwyczaj przebudowywano istniejącą zabudowę, powstawała też i nowa. Do ciekawszych przykładów wileńskich kamienic powstałych pod koniec XIX wieku można zaliczyć m.in. kamienice znajdujące się przy ulicach: Žemaitijos 5, Žemaitijos 9 (d. Straszuna), Vokieciu 6 (d. Niemieckiej), Tilito 35 (d. Mostowej), Boksto 1 (d. Bakszta), Pylimo 12 (d. Zawalna) i Pilies 36 (d. Zamkowa).

Przy ulicy Žemaitijos 9 (d. Straszuna) została usytuowana dwupiętrowa kamienica o asymetrycznej fasadzie (zdj. 92), która powstała w 1882 roku, o czym informuje data umieszczona w górnej części budynku pomiędzy oknami balkonowymi drugiego piętra. Elewacja tej kamienicy jest dziewięcioosiowa ze środkowym ryzalitem przesuniętym z osi budynku. Dość skromna dekoracja tego budynku właściwie została skupiona w ryzalicie. W parterze znajduje się brama przejazdowa, zaś na pierwszym i drugim piętrze są balkony. Całość budynku wieńczy wydatny gzyms. Horyzontalne, szerokie gzymsy dzielą budynek wyraźnie na kondygnacje. Okna w kamienicy są bez zdobień, opatrzone kamiennymi opaskami. Nieopodal, przy ulicy Žemaitijos 5 (zdj. 93), powstała w 1892 roku kamienica o symetrycznej fasadzie. Data budowy kamienicy została umieszczona w elewacji kamienicy, na wysokości pierwszego piętra, pomiędzy oknami balkonowymi. Kamienica ta jest symetryczna, o elewacji ośmioosiowej. Posiada środkowy ryzalit z bramą przejazdową w parterze, nad którą pojawia się balkon z żeliwną balustradą. Pozostałe dwa balkony zostały usytuowane na drugim piętrze w drugiej i siódmej osi elewacji. Okna pierwszego i drugiego piętra zwieńczone są łukowo, zaś okna parteru są prostokątne. Parter kamienicy jest boniowany. Kolejnym przykładem wileńskiej kamienicy powstałej w latach osiemdziesiątych XIX wieku jest narożna kamienica znajdująca się przy ulicy Vokieciu 6 (dawniej Niemiecka) (zdj. 94). Jest to eklektyczny, dwupiętrowy budynek ze ściętym płasko narożnikiem. Dwie elewacje frontowe tego budynku zostały nieco inaczej opracowane. W elewacji od strony ulicy Niemieckiej w parterze budynku znajduje się wejście z boku budynku, zaś na wyższych kondygnacjach są prostokątne okna, pomiędzy którymi na pierwszym piętrze pojawiają się półkolumny i pilastry doryckie, a nad oknami drugiego piętra pojawiają się zworniki w osiach. Elewacja od strony ulicy Mesiniu (d. Jatkowej) nie posiada kolumn ani pilastrów na pierwszym piętrze, natomiast okna drugiego piętra zostały

zwieńczone prostym gzymsem. Szerokie gzymsy horyzontalne wyraźnie dzielą elewację na poszczególne kondygnacje. Wyróżniającą się kamienicą powstałą pod koniec XIX wieku jest kamienica narożna, znajdująca się przy ulicy Wileńskiej 4 (Vilniaus) (zdj. 95). Jest to kamienica dwupiętrowa z charakterystycznym narożnikiem wiążącym dwie elewacje, zwieńczonym kopułą. W narożniku tym znajduje się wejście do budynku, nad którym pojawia się jednopiętrowy wykusz zakończony loggią, wsparty na ozdobnych konsolach. Elewacje różnią się od siebie długością i opracowaniem architektonicznym. Fasada kamienicy od strony ulicy Wileńskiej jest jedenastoosiowa z ryzalitem bocznym i środkowym, które zostały zwieńczone ozdobnymi szczytami.

Zdj. 92. Fasada kamienicy –
Żemaitijos 9, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 93. Fasada kamienicy – Žemaitijos 5, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 94. Fasada kamienicy – Vokieciu 6,
Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 95. Fasada kamienicy – Vilniaus 4, Wilno
(archiwum autorki)

Natomiast fasada kamienicy od strony ulicy Tیلto jest dziesięcioosiowa i posiada jeden ryzalit boczny, również zwieńczony ozdobnym szczytem. W ryzalicy tym, w parterze, pojawia się brama przejazdowa, zaś na piętrach zostały usytuowane balkony z żeliwnymi balustradami. Każdy ze szczytów w budynku jest inaczej opracowany. Parter budynku jest wysoki, boniowany z dużymi, witrażowymi oknami.

Początek XX wieku to czas, kiedy w Wilnie zaczynają powstawać również kamienice wyższe. Zazwyczaj są one trzy i czteropiętrowe. Widoczna jest zmiana w dekoracji fasady, która jest bardziej urozmaicona i bogatsza. Nadal powstają głównie budynki utrzymane w stylu eklektycznym, ale pojawiają się też liczne budynki nawiązujące do architektury modernistycznej. Do najciekawszych budynków powstałych na początku XX wieku można zaliczyć m.in. wileńskie kamienice znajdujące się przy ulicach: Giedymina 13, Giedymina 30, Giedymina 39 (d. Mickiewicza), Vilniaus 21, Vilniaus 23, Islandzka 4, Pylimo 5, Pylimo 29 (d. Zawalna), Didzioji 33 (d. Wielka) oraz Kauno 2. Istnieje także wiele domów, które na przełomie XIX/XX wieku zostały przebudowanych, i w ten sposób zmieniło swoje oblicze otrzymując nową fasadę. Do najciekawszych przykładów tego typu domów można zaliczyć między innymi kamienice znajdujące się przy ulicy: Pilies 26, Pilies 28, Pilies 30 i Pilies 34 (d. Zamkowa). Przebudowie podlegały najczęściej kamienice znajdujące się w najstarszej części miasta.

Interesujący przykład budynku eklektycznego stanowi kamienica usytuowana przy ulicy Wileńskiej 39 (zdj. 96), która powstała na przełomie XIX/XX wieku i jest obiektem cztero-kondygnacyjnym zwieńczonym mansardowym dachem. Jest to monumentalna budowla mieszcząca w parterze usługi, zaś na piętrach mieszkania. Jest to kamienica narożna, w której elewacjach pojawiają się 3 ryzality, dwa boczne i jeden środkowy podkreślony trójkątnym szczytem. W fasadach budynku znajdują się prostokątne okna, które posiadają różne zwieńczenia, od tych najprostszych, zwieńczonych prostym gzymsem poprzez trójkątne oraz zwieńczenia półkoliste. Pionowe podziały elewacji podkreślają pojawiające się tam pilasty i kolumny korynckie. Parter jest boniowany. Kolejnym przykładem jest eklektyczna kamienica znajdująca się przy alei Giedymina 30 (zdj. 97). To kolejna eklektyczna, dwupiętrowa kamienica narożna, w której każda z fasad posiada po dwa ryzality zwieńczone ozdobnymi szczytami. W ryzalitach tych na wysokości pierwszego piętra pojawiają się pary doryckich kolumn i pilastrów, zaś na drugim piętrze znajdują się pary kolumn i pilastrów jońskich. Narożnik kamienicy został podkreślony przez ozdobny szczyt, na którym została ustawiona waza. W każdej z elewacji i w narożniku na wysokości pierwszego i drugiego piętra, pojawiają się balkony o tralkowych balustradach. Natomiast okna piętra pierwszego zostały opatrzone trójkątnymi

naczółkami, w osiach których pojawiają się maszkarony. Okna wyższego piętra mają ozdobne obramienia. Elewacje są boniowane, a w parterze portal wejściowy został usytuowany z boku budynku. Ciekawym przykładem jest kamienica usytuowana przy alei Giedymina 39 (zdj. 98), która powstała w 1911 roku według projektu arch. N. Soboko. Stanowi ona również przykład eklektycznej kamienicy tym razem o ceglanych, nieotynkowanych elewacjach z charakterystycznym narożnikiem w kształcie cylindrycznego, trójkondygnacyjnego wykusa.

Elewacje tej czterokondygnacyjnej kamienicy posiadają ciekawe detale w postaci masek ludzkich głów, posągów sów i orła (pojawiają się one nad wejściem) a także niebieskich, ceramicznych płytek ułożonych w geometryczne wzory znajdujących się na wysokości ostatniej kondygnacji pod gzymsem dachu. Kolejną eklektyczną kamienicą, która powstała na początku XX wieku jest kamienica usytuowana przy ulicy Vilniaus 21 (Wileńska) (zdj. 99). Jest to czterokondygnacyjna kamienica o symetrycznej fasadzie z wejściem na osi budynku, podkreślonym trójkątnym naczółkiem. W parterze i pierwszym piętrze pojawiają się duże okna pomieszczeń o charakterze usługowym, natomiast okna wyższych kondygnacji są mniejsze, ujęte w dekoracyjnie opracowane ramy. Okna drugiego piętra mają naprzemiennie półkoliste i trójkątne naczółki, a w ich osiach pojawiają się maski kobiece w otoczeniu pęku liści. Natomiast na ostatniej, czwartej kondygnacji występują podwójne, niewielkie okna oddzielone od siebie pilastrami. W bocznych osiach kamienicy, na wysokości trzeciej i czwartej kondygnacji, pojawiają się balkony o dekorowanych balustradach. Balkony na drugim piętrze posiadają betonowe balustrady zdobione parami gryfów, zaś na trzecim piętrze balustrady są żeliwne o krzywoliniowych wzorach. Motyw gryfów powtarza się również w gzymsie podokiennym drugiego piętra. Pasy murów między oknami na wysokości parteru i pierwszego piętra są boniowane, natomiast w wyższych kondygnacjach pojawiają się w tym miejscu kolumny korynckie w wielkim porządku. Całość budynku wieńczy dekorowana, murowana attyka.

Zdj. 96. Fasada kamienicy – Wileńska 39, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 97. Fasada kamienicy – Al. Giedymina 30, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 98. Fasada kamienicy – Al. Giedymina 39, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 99. Fasada kamienicy – Vilnius 21, Wilno (archiwum autorki)

Niezwykle ciekawą kamienicą jest budynek znajdujący się przy ulicy Islandijos 4 (Islandzka) (zdj. 100). Kamienica ta nosi cechy modernistyczne pomieszane z innymi stylami historyzującymi. Jest ona budynkiem czterokondygnacyjnym, który powstał według projektu arch. T. Rostowskiego w 1911 roku. Elewacja tej kamienicy wyróżnia się niezwykle ciekawymi kształtami głęboko osadzonych loggi, które nadają dynamikę bryle budynku. Prostokątne, duże okna, pojawiają się na każdej kondygnacji, i nie posiadają one żadnych zdobień. Brama wjazdowa została usytuowana z boku budynku, natomiast wejście, zwieńczone trójkątnym tympanonem, znajduje się na osi i jest flankowane przez dwie kolumny doryckie. Pary kolumn doryckich usytuowane zostały jeszcze w loggiach drugiego piętra. Oś wejścia podkreśla ozdobny szczyt, w którym został usytuowany niewielki, jednopiętrowy wykusz, zaś pozostałe dwa trójkątne szczyty pojawiają się po bokach budynku. Styl wczesnomodernistyczny reprezentuje również czterokondygnacyjna kamienica znajdująca się przy ulicy Pylimo 5 (d. Zawalna) (zdj. 101). Powstała ona w 1900 roku według projektu arch. W. Michniewicza i stanowi monumentalną, narożną kamienicę z dwoma klatkami schodowymi, której elewacje wypełniają pasy rytmicznie rozstawionych, dużych okien. Balkony pojawiające się w budynku mają żeliwne balustrady a całość budynku wieńczy żeliwna attyka. Okna ostatniej kondygnacji są zdobione pasami ceramicznych, niebieskich płytek. W granicach Starego Miasta, na ulicy Didzioji 33 (d. Wielka) (zdj. 102) stanęła modernistyczna kamienica, której dwie pierwsze kondygnacje przeznaczono na usługi, zaś kolejne na mieszkania. Funkcja budynku została uwidoczniła w elewacji w postaci pasów rytmicznie rozstawionych wielkich okien pojawiających się na parterze i na pierwszym piętrze. Bryłę budynku dynamizują dwukondygnacyjne wykusze pojawiające się na wysokości drugiego i trzeciego piętra. Do jednej z najwyższych kamienic Wilna, powstałych na początku XX wieku, należy narożna kamienica usytuowana przy ulicy Kauno 2 (zdj. 103).

Zdj. 100. Fasda kamienicy – Islandijos 4, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 101. Fasda kamienicy – Pylimo 5, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 102. Fasada kamienicy – Didzioji 33, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 103. Fasada kamienicy – Kauno 2, Wilno (archiwum autorki)

Powstała ona w 1911 roku według projektu arch. A. Filipowicza-Dubrownika. Kamienica ta posiada sześć pięter, dwie klatki schodowe oraz dwie windy. Charakterystycznym elementem tej kamienicy jest cebulasta kopuła wieńcząca narożnik budynku, w którym również znajduje się czterokondygnacyjny wykusz zakończony balkonem z żeliwną balustradą. Rzędy rytmicznie rozstawionych prostokątnych, a na pierwszym piętrze łukowo zwieńczonych okien dzielą elewacje na kondygnacje. W każdej z elewacji w jednej z osi pojawiają się balkony z żeliwnymi balustradami oraz ryzality zwieńczone ozdobnymi szczytami. Kolejne przykłady kamienic czynszowych powstałych na początku XX wieku stanowią kamienice zaprojektowane przez arch. Eduarda Rouby, które powstały w 1912 roku i stanowią przykład kamienic niosących cechy wczesnomodernistyczne z elementami secesyjnymi.

Zdj. 104. Fasada kamienicy – Pamenkalnio 22, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 104a. Fasada kamienicy – Pamienklnio 24, Wilno (archiwum autorki)

Usytuowane zostały przy ulicy Pamenklnio 22 i 24, dawnej ulicy Portowej (ich projekty elewacji zostały przedstawione wcześniej na ryc. 84 i 85). Realizacje tych kamienic różnią się nieco od założeń projektowych, jednakże większość cech została zachowana, zostały tylko przebudowane partery budynków (zdj. 104, 104a). Są to kamienice czterokondygnacyjne o dużych prostokątnych oknach i bramach usytuowanych z boku budynku. Ich elewacje zdobią dekoracyjne opracowania w przestrzeniach międzyokiennych oraz balkony o betonowych balustradach. Dodatkową dekoracją w kamienicy przy ulicy Pamienklnio 24 są półkolumny doryckie o żłobkowanych trzonach, pojawiające się w środkowej części budynku, pomiędzy oknami, na wysokości pierwszego, drugiego i trzeciego piętra.

Przełom XIX/XX wieku to czas, kiedy dość często przebudowywano budynki już istniejące. Nową fasadę otrzymał w 1897 roku dawny dom kupca Szwarca, który w połowie XVII wieku nabył ten dom, a po dokonaniu remontu sprzedał go Akademii, która urządziła w nim mieszkania dla studentów. Dom ten znajduje się przy ulicy Pilies 28 (d. Zamkowa) (zdj. 105). Przebudową domu oraz zmianą jego fasady zajął się kolejny właściciel Andrzej Wiszniewski¹⁴². Elewacja tego dwupiętrowego domu otrzymała cechy eklektyczne i łączy w sobie cechy neobaroku oraz formy klasyczne.

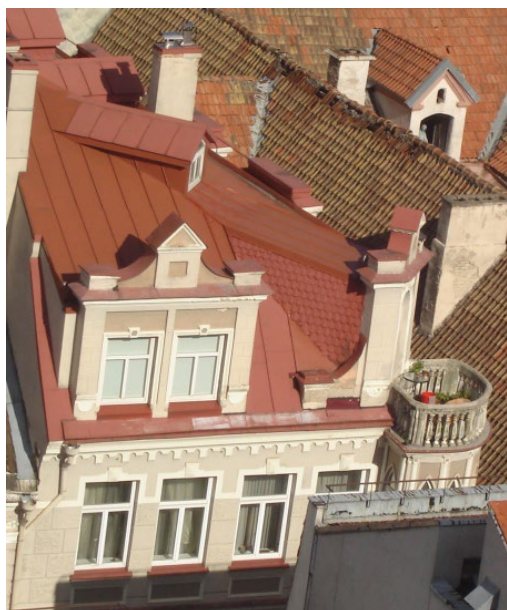
¹⁴² Venclowa T. *Wilno*, wyd. Briedis, Wilno 2003, s. 93.

Zdj. 105. Fasada domu – Pilies 28, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 106. Fasada domu – Pilies 30, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 106a. Balkon wieńczący wykusz –
Pilies 30, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 107. Fasada domu – Pilies 34, Wilno
(archiwum autorki)

Fasada tej kamienicy jest trójosiowa z bramą przejazdową usytuowaną z boku budynku. Pionowy podział elewacji podkreślają jońskie pilastry w wielkim porządku ciągnące się na wysokości pierwszego i drugiego piętra. Prostokątne okna pierwszego piętra zdobią medaliony z ludzkimi głowami. W górnej części elewacji, pod gzymsem dachu, pojawiają się festony z liści i owoców. Takie same festony pojawiają się pod medalionami i ujęte są wolutami. Innym przykładem przebudowy istniejącego tu wcześniej domu cechu fryzjerskiego jest kamienica znajdująca się przy ulicy Pilies 30 (zdj. 106, zdj. 106a). Na początku XX wieku istniejący w tym miejscu XVII-wieczny dom został przebudowany przez ówczesnego właściciela Abrahama Icikowicza, który sfinansował jego przebudowę¹⁴³. Wówczas to jednopiętrowy dom został nadbudowany o kolejną kondygnację i otrzymał mansardowy dach. Elewacje tej kamienicy przejawiają cechy eklektyczne, z wyróżniającym się narożnikiem, w którym został usytuowany na wysokości drugiego piętra cylindryczny, jednopiętrowy wykusz zwieńczony balkonem, posiadający ostrołukowe, wąskie okna nawiązujące do gotyku. Nieopodal, na ulicy Pilies 34 (zdj. 107) została usytuowana kolejna kamienica zwana „Domem Feliksa Zawadzkiego”, która została przebudowana w 1907 roku według projektu Władysława Stypułkowskiego¹⁴⁴. Po przebudowie elewacja kamienicy otrzymała cechy wczesnomodernistyczne z dużą ilością detalu nawiązującego do secesji. Jest to dwupiętrowy budynek o pięcioosiowej elewacji podkreślonej asymetrycznie usytuowanym wykuszem zwieńczonym stożkowym hełmem wspartym na rzeźbionych konsolach o krzywoliniowych wzorach. Dekoracja w pasach międzyokiennych oraz we wsporniku wykusza nawiązuje do form roślinnych. Również dwa posągi sów, stojące w narożnikach dachu nawiązują do stylu secesyjnego. Pasy rytmicznie rozstawionych dużych, prostokątnych okien na drugiej i trzeciej kondygnacji nadają fasadzie podziały poziome.

Lwów

Lata osiemdziesiąte i dziewięćdziesiąte XIX wieku stały się okresem przełomowym w twórczości wielu architektów lwowskich, którzy poszukiwali nowych rozwiązań architektonicznych. Przede wszystkim miało to odbicie w potężnych gmachach użyteczności publicznej, ale również było zauważalne w zabudowie mieszkaniowej miasta. Przełom XIX/XX wieku był okresem, kiedy zaczęto zwracać większą uwagę na konstrukcję oraz racjonalne planowanie, a także na wizualne odbieranie architektury. Druga połowa XIX wieku przyniosła rozbudowę miasta w okolicach śródmieścia i głównych ulic miasta. Większą uwagę przywiązywano do architektonicznego opracowania elewacji stawianych

¹⁴³ Venclowa T, *Wilno*, wyd. Briedis, Wilno 2003, s. 93

¹⁴⁴ Reklaitė J, Leitanaite R. *Architekturführer Vilnius*, wyd. DOM Publisher, Berlin 2015, s. 32.

budynków przy głównych ulicach miasta. Boczne ulice były zabudowywane kamienicami o skromnym detalu i wystroju elewacji i zazwyczaj były bardzo podobne. W końcu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku zaczęły powstawać kamienice niosące cechy historyzmu. Natomiast początek XX wieku przyniósł rozwój architektury nowoczesnej, niosącej cechy modernistyczne i eklektyczne. Również w tym okresie powstawało wiele obiektów noszących cechy secesyjne. We Lwowie, w końcu XIX wieku wzrosło zainteresowanie neobarokiem i neorokokiem, nurtami które stanowiły zaprzeczenie dotychczasowej łagodności renesansowo-klasycyznej formy. Zaczęły powstawać budynki o efektownych, bardziej dynamicznych elewacjach, z dużą ilością detalu architektonicznego, z wykuszami i balkonami, które dźwigały ozdobne konsole lub sylwety atlantów. Najbardziej znaczącą budowlą neobaroku Lwowa stał się Gmach Narodowego Kasyna przy ul. Czynu Listopadowego 6 (d. Mickiewicza). Został on wzniesiony w miejscu wcześniej istniejącej tu jednopiętrowej kamienicy, w latach 1897-1898 według projektu pochodzącego z wiedeńskiej pracowni Ferdynanda Fellnera i Hermana Helmera¹⁴⁵ (ryc. 87, zdj. 108). Przykładem neobarokowej kamienicy powstałej w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku może być kamienica usytuowana przy ulicy Drukarskiej 3 (d. Grodzkich) (zdj. 109 i zdj. 109a). Pierwotnie, w tym miejscu znajdowała się szesnastowieczna kamienica, nosząca cechy włoskiego renesansu, będąca wówczas własnością lwowskiego kupca Stancla Szolca. W podwórzu zaś znajdowały się zabudowania gospodarskie i magazyny towarów. W XVIII wieku, nad bramą wjazdową została umieszczona w niszy pierwszego piętra figura Matki Boskiej, a kamienicę zaczęto nazywać Kamienicą pod Bogurodzicą¹⁴⁶. W miejscu starej, renesansowej kamienicy powstała w końcu XIX wieku nowa kamienica o cechach neobarokowych. Najprawdopodobniej autorem projektu był Alfred Zacharewicz, a zbudowana została przez firmę J. Lewińskiego¹⁴⁷. Jest to kamienica czterokondygnacyjna o prostokątnych oknach i portalem wejściowym usytuowanym z boku budynku. Pionowe podziały budynku podkreślają żłobkowane lizeny na trzeciej i czwartej kondygnacji, a na dolnych kondygnacjach boniowane pasy muru.

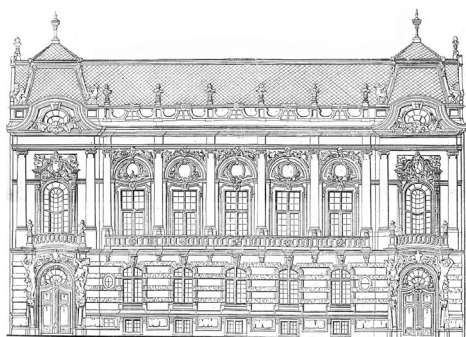
Przestrzenie nad oknami drugiego i trzeciego piętra wypełnia dekoracyjny ornament. Nad portalem wejściowym pojawia się ozdobny kartusz dźwigający koronę. Fasada kamienicy jest ośmioosiowa. W pierwszych trzech osiach kamienicy, na wysokości drugiego i trzeciego piętra, znajdują się balkony o żeliwnych, zdobionych balustradach,

¹⁴⁵ Praca zbiorowa; pod red. Purchla J. *Architektura Lwowa XIX wieku*, wyd. Antykwa, Kraków 1997, (Biriulow J. *Wiatr przemian. Nowe tendencje w architekturze Lwowa 1890-1914*), s. 60.

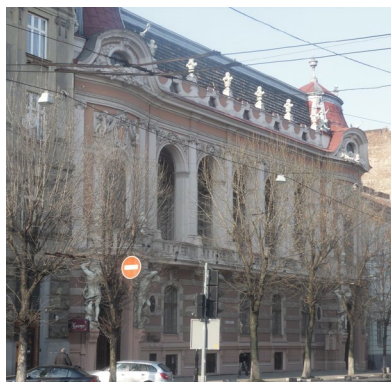
¹⁴⁶ Ігор Мельник, Львівське середмістя, вид. Апріорі, Львів, 2011, с. 246.

¹⁴⁷ Praca zbiorowa: Purchla J. *Architektura Lwowa XIX wieku*, wyd. Antykwa, Kraków, 1997, s. 60.

nawiązujących do motywów roślinnych. Między piątą a szóstą osią budynku, na wysokości pierwszego piętra, znajduje się nisza wsparta na ozdobnym wsporniku, w której ustawiono posąg Matki Boskiej. Kamienica została cofnięta z pierzei zabudowy w głąb ulicy. Parter kamienicy był wykorzystywany na usługi, o czym świadczą pozostałości napisów reklamujących towary, które do dziś we fragmentach zachowały się na murach budynku. Piętra były wykorzystywane na mieszkania. Kolejną ciekawą kamienicą powstałą w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku jest eklektyczna kamienica usytuowana przy ulicy Doroszenki 11 (d. Sykstuska) (zdz. 110). Kamienica ta powstała w 1898 roku według projektu K. Boubika. Jest to niewielka o asymetrycznej elewacji kamienica dwupiętrowa z bocznym ryzalitem, w którym na wysokości pierwszego piętra pojawia się jednopiętrowy wykusz z oknem zwieńczonym łukowo, zakończony balkonem z żeliwną balustradą. Ryzalit wieńczy ozdobny szczyt, a w parterze znajduje się wejście, nad którym widnieje kartusz. Pozostała część elewacji posiada na wysokości pierwszego piętra szeroki balkon również z żeliwną balustradą. Zaś na drugim piętrze pojawiają się dwa prostokątne okna, ujęte łagodnym łukiem muru, w przestrzeni którego znajduje się owalna nisza z popiersiem Fryderyka Chopina, po bokach której widnieje dekoracja rzeźbiarska, przypominająca dwa fortepiany. Popiersie ma znaczenie symboliczne, gdyż pierwotnie parter kamienicy zajmował sklep z fortepianami, górne pomieszczenia pełniły funkcje mieszkalne. Parter budynku jest boniowany, boczne pasy muru na wysokości pierwszego i drugiego piętra są dekorowane ornamentyką, i użyta została tu inna struktura tynku. We Lwowie dość częstym zjawiskiem było umieszczanie w elewacjach kamienic popiersi zasłużonych postaci historycznych, które umieszczano w niszy lub w medalionie. Przykładem takiej kamienicy może być, należąca niegdyś do rodziny księgarzy Gubrynowiczów, kamienica narożna usytuowana przy ulicy Teatralnej 9 (zdz. 111), która została wybudowana w 1892 roku według projektu J.K. Jankowskiego. Fasady kamienicy wykazują cechy neoromańskie z elementami klasycyzującymi. Jest to kamienica dwupiętrowa, której narożnik wieńczy stożkowy, metalowy hełm, a parter budynku jest boniowany. Na piętrach pojawiają się prostokątne okna, które na wysokości drugiego piętra otrzymały trójkątne naczółki bądź łukowe zwieńczenia wykreślone w murze. Pomiędzy tymi oknami, w górnej kondygnacji, znajdują się jońskie pilastry podkreślające pionowy podział fasady. Pomiędzy oknami pierwszego piętra pojawiają się owalne nisze, a w nich wsparte na ozdobnych konsolach ustawione zostały popiersia znanych poetów i pisarzy polskich, takich jak: A. Mickiewicza, Z. Krasickiego, J. Słowackiego, J. Kochanowskiego i A. Asnyka. Korowód tych zasłużonych ludzi rozpoczyna płaskorzeźba w kształcie sowy z otwartą księgą, symbolizującą mądrość, w której widoczna jest data budowy kamienicy.

Ryc. 87. Projekt fasady Kasyna – Czynu Listopadowego 6 Lwów (DALO, Fl. op. 2. sygn. 1334)

Zdj. 108. Fasada Kasyna – ul. Czynu Listopadowego 6, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 109. Fasada kamienicy – Drukarska 3, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 109a. Fasada kamienicy – Grodzkich 3 (XVIIIw.) Lwów (zdjęcie archiwalne, LMH, Fm. 613)

Zdj. 110. Fasada kamienicy – Doroszenki 11, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 111. Fasada kamienicy – Teatralna 9, Lwów (archiwum autorki)

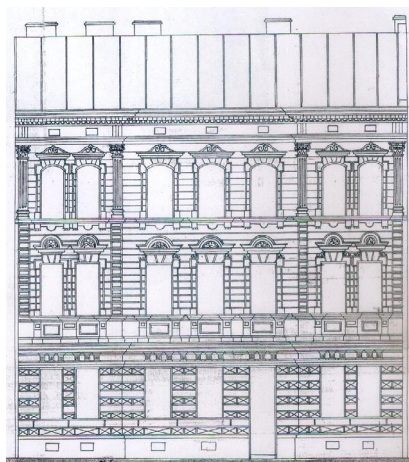
Przy ulicy Szewczenki 26 (d. Akademickiej) (zdj. 112) powstała w 1898 roku według projektu J. Cybulskiego okazała kamienica utrzymana w stylu eklektycznym. Posiada ona ciekawie opracowaną fasadę frontową. Jest to kamienica trzypiętrowa, której część środkowa została podkreślona dwukondygnacyjnym wykuszem i ozdobnym szczytem. Okna każdej z kondygnacji różnią się od siebie wielkością i kształtem, i posiadają dekoracyjne zwieńczenia. W osiach okien pierwszego piętra pojawiają się zworniki z głowami ludzkimi. Dwukondygnacyjny wykusz, pojawiający się w środkowej części fasady, jest podtrzymywany przez czterech atlantów i zwieńczony został balkonem z żeliwną balustradą o krzywolinijskich wzorach. pojawia się dekoracyjny fryz. Oś fasady podkreśla ozdobny szczyt. Przykładem przebudowanej kamienicy w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku może być kamienica stojąca przy ulicy Lesi Ukrainki 35 (zdj. 113). Dekoracja fasady skupia się głównie w elewacji wykusza oraz na ostatniej kondygnacji, gdzie powstała ona w latach siedemdziesiątych XIX wieku jako kamienica jednopiętrowa. W roku 1890 została przebudowana, a mianowicie otrzymała dodatkowe piętro. Jest ona kamienicą dwupiętrową z centralnie usytuowaną bramą przejazdową na osi budynku. Elewacja kamienicy jest eklektyczna, pięcioosiowa. W boniowanym parterze, nad bramą znajduje się balkon z żeliwną balustradą wspierany przez ozdobne, również żeliwne konsole. Prostokątne okna pierwszego i drugiego piętra, ujęte zostały w dekoracyjne, kamienne opaski. Okna parteru w osiach posiadają ozdobne zworniki nawiązujące do motywów roślinnych. Pomiędzy oknami pierwszego piętra pojawiają się ludzkie głowy w otoczeniu wstąg i skrzydeł. Natomiast pomiędzy oknami drugiego piętra pojawiają się pilastry jońskie. Elewacja jest symetryczna. Podobną kamienicą o symetrycznie rozwiązanej fasadzie jest kamienica usytuowana przy ulicy Piekarskiej 6 (ryc. 88, zdj. 114). Kamienica ta powstała pod koniec XIX wieku jako budynek dwupiętrowy o siedmioosiowej fasadzie. Realizacja tej kamienicy wykazuje duże zmiany w stosunku do projektu. Obecna fasada ma podkreśloną oś budynku dwoma balkonami znajdującymi się na pierwszym i drugim piętrze o ciekawie rozwiązanych balustradach. Balkon pierwszego piętra jest betonowy o tralkowej balustradzie wsparty na ozdobnych konsolach, natomiast balkon drugiego piętra przyjmuje półkolisty kształt i zdobi go żeliwna balustrada. Zmieniona została również dekoracja okien, w projekcie wszystkie okna pierwszego i drugiego piętra miały ozdobne naczółki, w zrealizowanej fasadzie tylko trzy okna, w środkowej części elewacji, posiadają ozdobną dekorację, reszta okien jest prostokątna, przy czym między oknami ostatniej kondygnacji pojawiają się pilastry jońskie. Dodatkową dekorację fasady stanowią hermy pojawiające się na wysokości pierwszego piętra flankujące okna znajdującego się tam balkonu. Również parter budynku wykazuje znaczne zmiany z założeniem projektowym. W projekcie okna parteru i wejście były zwieńczone prosto, natomiast w realizacji dwa wejścia i okno w środkowej części budynku zostały zwieńczone półkoliście. Parter budynku jest boniowany.

Zdj. 112. Fasada kamienicy – Szewczeni 26, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 113. Fasada kamienicy – Lesi Ukrainki 35, Lwów (archiwum autorki)

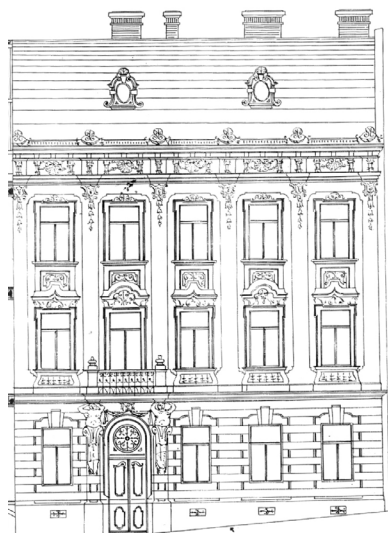

Ryc. 88. Projekt fasady – Piekarska 6, Lwów (DALO, F2. sygn. 2275)

Zdj. 114. Fasada kamienicy – Piekarska 6, Lwów (archiwum autorki)

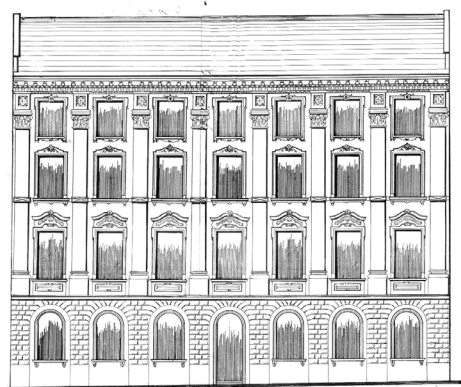
Jedną z ciekawszych kamienic eklektycznych powstałych pod koniec XIX wieku jest kamienica znajdująca się przy ulicy Kruszelnickiej 19a (ryc. 89, zdj. 115), która powstała w 1892 roku, według projektu Alfreda Kamienobrodzkiego. Projekt kamienicy przewidywał budynek pięciosiowy z wejściem przesuniętym z osi, jednakże został on zmieniony. Powstała kamienica dwupiętrowa, siedmioosiowa z bramą wejściową na osi. Zostały zachowane dekoracje prostokątnych okien, w postaci dekoracyjnych, kamiennych opasek. Pionowe, gładkie pasy muru między rzędami okien zostały zakończone dekoracją nawiązującą do form roślinnych i masek ludzkich. Oś budynku podkreślają balkony, na pierwszym piętrze murowany z ażurową balustradą dźwigany przez parę atlantów, zaś na drugim piętrze balkon owalny o żelaznej balustradzie.

Rys. 89. Projekt niezrealizowany –
Kruszelnicka 19a, Lwów
(DALO, F2. op. 1, sygn. 6463)

Zdj. 115. Fasada kamienicy – Kruszelnicka 19a, Lwów
(archiwum autorki)

Ryc. 90. Projekt fasady – Łyczakowska 47,
Lwów (DALO, F2, op. 2, sygn. 26)

Zdj. 116. Fasada kamienicy – Łyczakowska 47,
Lwów (archiwum autorki)

Parter budynku jest boniowany z wejściem na osi zwieńczonym półkoliście. Kolejna kamienica powstała pod koniec XIX wieku, w 1897 roku, według projektu A. Gołębia i znajduje się przy ulicy Łyczakowskiej 47 (ryc. 90, zdj. 116). Jest to kamienica eklektyczna, trzypiętrowa z wejściem usytuowanym na osi budynku. Projekt zakładał w parterze okna zwieńczone łukowo, jednakże realizacja jest odmienna i w parterze znajdują się duże, prostokątne okna. Elewacja kamienicy jest symetryczna, siedmioosiowa. Parter jest boniowany, na piętrach występują prostokątne okna, które posiadają dekoracyjne obramienia i odmienne naczółki na każdej z kondygnacji. Pionowy podział elewacji podkreślają pilastry jońskie w wielkim porządku. Dodatkowo w drugiej i szóstej osi fasady

pojawiają się balkony, które na pierwszym piętrze mają betonowe, tralkowe balustrady, zaś na drugim i trzecim piętrze żeliwne balustrady. Gzyms przydachowy kamienicy zdobią festony utworzone z pęku owoców i liści.

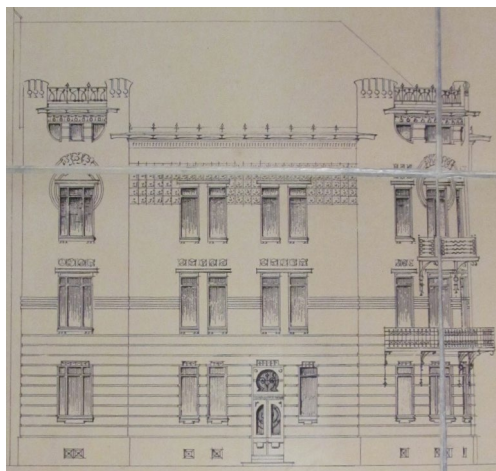
Na początku XX wieku zaczęło powstawać we Lwowie wiele budynków niosących cechy secesyjne i modernistyczne. Secesja znalazła szerokie zastosowanie wśród zabudowy kamienic i prywatnych willi, których we Lwowie powstało bardzo dużo. Jednym z najwspanialszych architektonicznych zespołów secesyjnego Lwowa, w którym znajdowało się wiele ciekawych kamienic czynszowych wykazujących cechy secesyjne to kamienice usytuowane przy ulicy Bohomolca (d. Asnyka). Cała zabudowa ulicy składa się z piętnastu kamienic, które powstały niemal w tym samym okresie, w latach 1903-1906. Nad zespołem zabudowy przy ulicy Asnyka pracowali: J. Lewiński, T. Obmiński, J. Schulz, K. Rzczycki, K. Teodorowicz, J. Cybulski oraz H. Sawyer i S. Riemer¹⁴⁸. Jedną z kamienic powstałych przy tej ulicy jest narożna kamienica przy ulicy Bohomolca 3 (ryc. 91, zdj. 117), która powstała w 1906 roku. Jest to kamienica trzykondygnacyjna o ciekawym, zaokrąglonym narożniku zwieńczonym po części mурowaną, po części żeliwną attyką. Parter budynku jest boniowany, zaś na wyższych kondygnacjach pojawia się ciekawa dekoracja w postaci prostych odcinków, łuków i figur geometrycznych. Fasady posiadają po jednym ryzalicie bocznym, w których, na wysokości drugiego piętra, znajdują się balkony z żeliwnymi balustradami. Okna balkonowe, jak i okno drugiego piętra w narożniku, zdobią eliptyczne kształty wyrysowane na murze z dekoracją kwiatową. W połowie trzeciej kondygnacji pojawia się szeroki fryz zrobiony z ceramicznych płytek, podkreślający podział poziomy budynku. Nieopodal znajduje się kolejna kamienica usytuowana przy ul. Bohomolca 5 (ryc. 92, zdj. 118), która należała do Jana Lewińskiego. Powstała ona w 1906 roku i była budynkiem czterokondygnacyjnym o fasadzie czteroosiowej z portalem wejściowym usytuowanym z boku. Fasada kamienicy wykazuje niewielkie zmiany z założeniami projektowymi. Zmiany te dotyczą balustrady balkonu pierwszego piętra oraz szczytu budynku. Oś budynku zgodnie z projektem wyznaczają dwa balkony znajdujące się na pierwszym i drugim piętrze.

Balkon pierwszego piętra został wsparty na ozdobnych konsolach i posiada betonową balustradę wypełnioną roślinnymi motywami, zaś balkon drugiego piętra został założony na planie półkola i posiada żeliwną, krzywoliniową balustradę. Na wysokości drugiego i trzeciego piętra dwa pasy muru między oknami otrzymały żłobienia i dekoracyjne zwieńczenia, nawiązujące do kokard i wstęg. Elewację zdo bi fryz pojawiający się pod gzymsem dachu z ceramicznymi, kwadratowymi płytkami. Motywy roślinne nawiązujące do

¹⁴⁸ Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków, 2014, s. 62.

secesji pojawiają się również w górnej dekoracji okien parteru oraz w kratkach okiennych, ciekawie rozwiązanego okna o nieregularnym kształcie, znajdującego się nad portalem wejściowym. Niezwykle bogato rozwiązana dekorację fasady przedstawia kamienica usytuowana przy ulicy Bohomolca 6 (ryc. 93, zdj. 119), której projekt opracował T. Obmiński w 1906 roku. Jest to trzykondygnacyjna, symetryczna kamienica z wejściem usytuowanym na osi budynku. Elewacja jest siedmioosiowa z dwoma pseudo ryzalitami bocznymi, dekoracyjnie zwieńczonymi szczytami. W ryzalitach tych znajdują się balkony, na wysokości pierwszego piętra, wsparte na ozdobnych konsolach. Posiadają one betonowe balustrady, które wypełniają wzory liści i kwiatów. Okna w ryzalitach są duże, zwieńczone łukowo, po bokach dekorowane maskaronami i dekoracją roślinną. Dekoracja nawiązująca do ornamentyki roślinnej, pojawia się również przy portalu wejściowym i w przestrzeniach podokiennych. W trzeciej i piątej osi elewacji, na wysokości drugiego piętra, znajdują się kolejne dwa balkony, wsparte na masywnych, ozdobnych konsolach, o żeliwnych balustradach. Dopełnieniem dekoracji jest często powtarzany w secesyjnych kamienicach fryz na ostatniej kondygnacji, w którym znajdują się ceramiczne, kwadratowe płytki. Cała elewacja kamienicy jest boniowana.

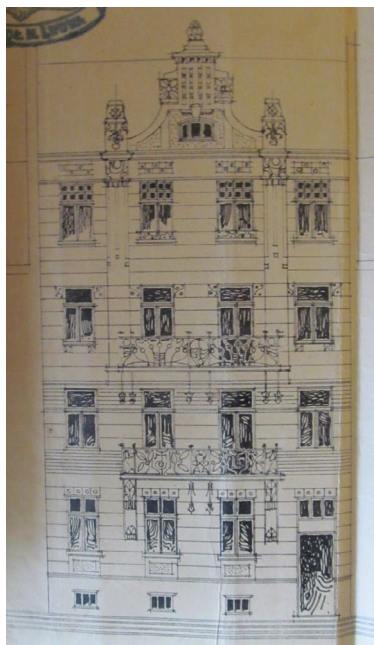
Secesję reprezentuje również budynek znajdujący się ulicy Łyczakowskiej 70 (zdj. 120). Tym razem jest to niewielka, asymetryczna kamienica o ciekawie ukształtowanej bryle. Fasada frontowa kamienicy jest siedmioosiowa z dwukondygnacyjnym wykuszem umieszczonym na drugiej osi elewacji. Wykusz wsparty został na ozdobnych konsolach i zwieńczony uskokowym szczytem, który zdobią gałązki i liście kasztanowca. W elewacji pojawiają się liczne ornamenty rzeźbiarskie przedstawiające wstęgi, liście i kwiaty.

Ryc. 91. Projekt fasady – Asnyka 3, Lwów (DALO, F2. sygn. 123)

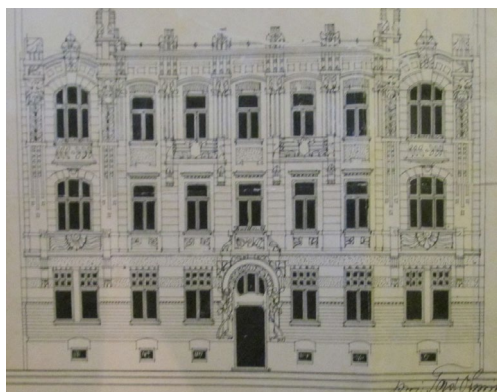
Zdj. 117. Fasada kamienicy – Bohomolca 3, Lwów (archiwum autorki)

Ryc. 92. Projekt fasady –
Asnyka 5, Lwów
(DALO. F2. op. 2. sygn. 125)

Zdj. 118. Fasada kamienicy
– Bohomolca 5, Lwów
(archiwum autorki)

Ryc. 93. Projekt fasady – Asnyka 6, Lwów
(DALO, F2. op. 2. sygn. 126.)

Zdj. 119. Fasada kamienicy – Bohomolca 6,
Lwów (archiwum autorki)

Niezwykle ciekawym elementem dekorującym fasadę są ceramiczne, utrzymane w pastelowych kolorach, płytki z rysunkami kwiatów i owoców, pojawiające się w przestrzeniach międzyokiennych. Parter budynku jest boniowany, a w nim znajduje się przesunięte z osi wejście z portalem o ciekawej, linearnej stolarce drewnianej. Kolejną ciekawą kamienicą, niosącą cechy secesyjne, jest narożna kamienica stojąca przy ulicy Doroszenki 15 (d. Sykstuska)

(zdz. 121), która powstała w 1907 roku. Została ona wzniesiona w miejscu dawnej kamienicy wybudowanej w 1873 roku. Najprawdopodobniej wybudowana i zaprojektowana została przez firmę Michała Ulama i Zygmunta Kędzierskiego, gdzie głównym projektantem był T. Obmiński¹⁴⁹. Bryła budynku została plastycznie ukształtowana i składa się z dwóch elewacji frontowych (jedna od strony ul. Doroszenki, druga od strony ul. Bankiwska) i wklęsło wypukłego narożnika zwieńczonego otwartą loggią. Budynek jest trzypiętrowy. Fasady kamienicy są pełne dynamizmu i zwieńczone zostały wysokimi sterczynami attyki, której poszczególne elementy zostały zakończone stylizowaną ceramiczną broszką w palmercie bądź dźwigają klasycyzujące wazony. Na każdej z elewacji frontowych pojawiają się w środkowej części fasady trzy balkony. Na pierwszym piętrze balkony posiadają betonowe balustrady wypełnione żeliwnymi prętami powyginanymi w geometryczne wzory, zaś balkony drugiego i trzeciego piętra przyjmują optywowe kształty i posiadają żeliwne, ażurowe balustrady o powtarzającym się geometrycznym wzorze. W górnej części elewacji, tuż pod okapem dachu, znajdują się motywy liści kasztanowca, pomiędzy którymi widoczne są odcinki gzymsu jońskiego z wolimi oczkami. Okna wszystkich kondygnacji są prostokątne, przy czym okna pierwszego i drugiego piętra posiadają ceramiczne, okrągłe nakładki w kolorze żółtym. Dekoracja kamienicy łączy się z najnowszymi zdobyczami konstrukcyjnymi pojawiającymi się od początku XX wieku. Konstrukcję stanowiły ściany nośne z opartymi na nich żelbetnowymi stropami i dowolnie komponowanymi ściankami działowymi¹⁵⁰. Ściany elewacji tej kamienicy posiadały różnorodne opracowanie fakturalne tynku, które uzupełniały rzeźbione wstawki i ceramiczne dekoracje. Omawiając kamienice secesyjne, nie można pominąć przepięknej, narożnej kamienicy znajdującej się przy ulicy Czajkowskiego 6 (d. Chorążczyzny) (ryc. 94, zdj. 122). Jest to jedna z najbardziej znanych secesyjnych budowli Lwowa. Niegdyś stanowiła własność małżeństwa Adolfa i Minny Segal, dlatego nazywana jest kamienicą Adolfa Segala. Została ona wybudowana jako dom dochodowy, jednakże większą jej część zajmowały przestrzenie handlowe i biurowe¹⁵¹. Kamienica powstała w 1904 roku jako budynek trzypiętrowy z użytkowym poddaszem. Główną oś kompozycyjną kamienicy tworzy narożny ryzalit zwieńczony kopułą. Szczyt ryzalitu przepełnia tynkowa dekoracja roślinna. Typowy secesyjny wystrój otrzymało okno ryzalitu na pierwszym piętrze i wieńczące elewacje dekoracyjne attyki. Pozostałe okna pojawiające się w ryzalicie, jak i w elewacjach, otrzymały stylizowane obramienia. Przestrzenie międzyokienne zostały wypełnione tynkiem o zmiennej fakturze.

¹⁴⁹ Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki zamek, Kraków, 2014, s. 116.

¹⁵⁰ Lewicki J. *Między tradycją a nowoczesnością- Architektura Lwowa lat 1893-1918*, wyd. Neriton, Warszawa 2005, s. 255.

¹⁵¹ Komar Ż., Bohdanova J. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki zamek, Kraków, 2014, ss. 107-109.

Formy ornamentalnej secesji widoczne są również w żeliwnych, kutyh kratownicach zewnętrznych klatek schodowych, znajdujących się od strony podwórza, które stanowią jeden z najciekawszych elementów wystroju tej kamienicy.

Zdj. 120. Fasada kamienicy – Łyczakowska 70, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 121. Fasada kamienicy – Doroszenki 15, Lwów (archiwum autorki)

Ryc. 94. Projekt kamienicy – Chorążczyzny 6, Lwów (DALO. F2.op. 1, sygn. 38)

Zdj. 122. Fasada kamienicy – Czajkowskiego 6, Lwów (archiwum autorki)

Początek XX wieku to również czas powstawania licznych modernistycznych kamienic czynszowych, które budowano na terenie całego miasta, również w śródmieściu Lwowa. Pierwsze kamienice wykazujące cechy modernistyczne zaczęły powstawać w 1906 roku. Zdarzało się dość często, że ich fasady oprócz cech modernistycznych, wykazywały jeszcze elementy innych stylów. Jedną z pierwszych kamienic czynszowych wykazujących

cechy wczesnomodernistyczne jest kamienica Kuczyńskiego powstała w 1909 roku na ulicy Kotlarewskiego 25 (d. Nabelaka) (zdj. 123). Jest to kamienica dwupiętrowa o zaokrąglonym narożniku, w którym pojawiają się dwa półkoliste balkony o żeliwnych balustradach. Narożnik kamienicy wieńczy metalowy hełm. Elewacje są pozbawione podziałów tektonicznych i posiadają skromną dekorację architektoniczną. Na pierwszym i drugim piętrze pojawiają się duże, prostokątne okna, a w przestrzeni międzyokiennej widoczne są ceramiczne, zielone pasy podkreślające podział pionowy elewacji. Takie same, zielone pasy, pojawiają się również pod gzymsem dachu w układzie horyzontalnym. Duże okna parteru nawiązują swym kształtem jeszcze do okien secesyjnych i przyjmują kształty omegi otoczonej w górnej części kamienną opaską. Secesyjne cechy wykazują również żeliwne okratowania okien balkonowych pojawiających się w narożniku budynku, nawiązujące do motywów roślinnych. Ciekawy przykład kamienicy, której elewacja nosi cechy modernistyczne, stanowi kamienica usytuowana przy ulicy Bohomolca 2 (d. Asnyka) (zdj. 124). Była ona jedną z ostatnich kamienic wybudowanych przy tejże ulicy i wyróżniała się wysokością oraz odmiennym stylem opracowania elewacji niż pozostałe kamienice stojące przy tejże ulicy, których elewacje w większości nawiązywały do stylu secesyjnego. Budynek ten powstał w 1908 roku jako narożna kamienica czterokondygnacyjna o mansardowym dachu. Elewacje kamienicy są boniowane o skromnym detalu architektonicznym. Dwa wykusze ciągnące się na wysokości pierwszego, drugiego i trzeciego piętra nadają dynamizmu prostej bryle budynku. W ścietym narożniku, który został zwieńczony ozdobnym szczytem, pojawiają się trzy balkony. Jeden balkon na wysokości pierwszego piętra o tralkowej balustradzie wsparty na ozdobnych konsolach, wyżej zaś na drugim i trzecim piętrze znajdują się balkony o żeliwnych, ażurowych balustradach. Pasy rytmicznie rozstawionych prostokątnych okien bez obramień i dekoracji, nadają kamienicy poziome podziały elewacji. W 1912 roku powstała czterokondygnacyjna kamienica przy ulicy Franka 33 (ryc. 95, zdj. 125). Została ona zaprojektowana przez A. Opolskiego jako kamienica modernistyczna łącząca w sobie również cechy historyzujące. Poziome pasy dużych, prostokątnych okien podkreślają układ poziomy elewacji, natomiast gładkie pasy muru zakończone parami atlantów dźwigającymi fragmenty gzymsu nadają fasadzie podziały pionowe. Wejście do budynku flankują dwie kolumny doryckie dźwigające półkolisty balkon pierwszego piętra o betonowej balustradzie. Powyżej, na drugim i trzecim piętrze, znajdują się balkony o betonowo-żeliwnych balustradach, wsparte na konsolach. Założenia projektowe różnią się od realizacji. Projekt zakładał usytuowanie balkonów w pierwszej osi budynku, a nie jak to zostało zrealizowane, w czwartej osi, nad wejściem. Również dekoracja okna

na trzeciej kondygnacji nie została zrealizowana i zmieniono dekorację szczytu oraz zwieńczenie portalu wejściowego. Oś wejścia została podkreślona przez trójkątny szczyt, w którym pojawia się niewielkie okno zwieńczone łukiem, flankowane dwoma wazami, zaś nad oknem umieszczono maskaron. W realizacji zrezygnowano także z ozdobnego fryzu pod gzymsem dachu, a prostokątne duże okna i wejścia parteru, które według projektu miały być zwieńczone prostym gzymsem, zastąpiono zwieńczeniami półkolistymi.

Zdj. 123. Fasada kamienicy – Kotlarewskiego 25, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 124. Fasada kamienicy – Bohomolca 2, Lwów (archiwum autorki)

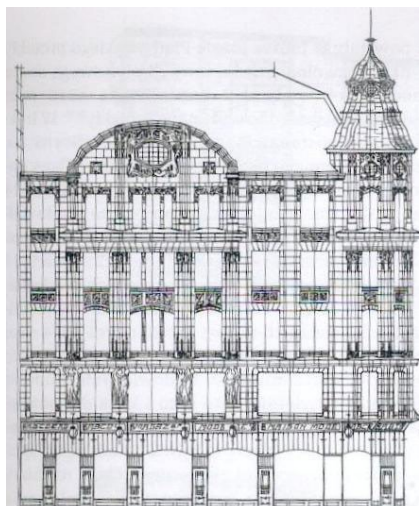
Ryc. 95. Projekt fasady – Franka 33, Lwów (DALO, F2, op. 1. sygn. 880)

Zdj. 125. Fasada kamienicy – Franka 33, Lwów (archiwum autorki)

Na przełomie XIX/XX wieku dość częstym zjawiskiem była przebudowa gmachów w centrum miasta w stylu eklektycznym czy stylu wczesnego modernizmu. W śródmieściu miasta zazwyczaj wielopiętrowe budynki zastępowano zabudową niższą, choć nie było to regułą. Bo nowoczesne, wielopiętrowe kamienice wznoszone były w różnych częściach Lwowa, również na terenie historycznego Starego Miasta i śródmieścia. Na terenie Placu Halickiego, w początkach XX wieku, zaczęły powstawać wyższe budynki w miejscu dawnej, piętrowej zabudowy. Jednym z najwyższych budynków zbudowanych na tym terenie była narożna kamienica wzniesiona na rogu ulic: Halickiej 21 i Wałowej 7, zwana kamienicą Bałfabana (ryc. 96, zdj. 126). Zaprojektowana została przez wybitnych lwowskich architektów Alfreda Zachariewicza i Oskara Sosnowskiego. Ta pięciokondygnacyjna kamienica z użytkowym poddaszem o cechach wczesnomodernistycznych połączonych z motywami uproszczonego klasycyzmu powstała w latach 1908-1910. Posiada ona wysoki parter z wielkimi oknami, który był akcentowany przez wydatny cokół. Charakterystycznym elementem kamienicy jest narożna, półkolistą wieża przekryta hełmem zwieńczonym iglicą. Zarówno elewacja od strony ulicy Halickiej, jak i od strony ulicy Wałowej, została zwieńczona stylizowanym szczytem o miękkich liniach nawiązujących do secesji. Elewacje pokrywa okładzina kamienna oraz dekoracja rzeźbiarska w postaci maszkaronów pojawiających się w szczytach oraz ośmiu płaskorzeźb wypełniających pola międzyokienne pierwszego piętra. Płaskorzeźby te zostały wykonane ze sztucznego kamienia. Lizeny i wydłużone otwory okienne tworzą pionowe podziały elewacji, a podziały poziome zostały uzyskane dzięki pasom muru i gzymsów. Kolejny przykład stanowi budynek usytuowany przy Placu Mickiewicza 8 (d. Plac Mariacki) (zdj. 127) zwany kamienicą Sprecherów. Budowę obiektu rozpoczęto w 1911 roku, a zakończono w 1921 roku. Ta wysoka, mająca sześć kondygnacji kamienica, była utrzymana w duchu klasycznego modernizmu. Kamienicę tę zaprojektował Ferdynand Kassler, który, chcąc ominąć przepisy budowlane ograniczające wysokość budynków do czterech pięter, ukrył dwa piętra nad wysokim przyziemiem, projektując antresolę oraz najwyższe piętro w łamanym dachu. Elewacje kamienicy pokrywa kamienna dekoracja nawiązująca do różnych stylów. Występują tu jońskie i doryckie kolumny, gierowane gzymsy, masywne tympanony a także stylizowane woluty i kamienne obramienia okien¹⁵². Wysoki parter jest boniowany i posiada wyraźnie zaznaczoną strefą cokołową, którą tworzą wielkie witryny sklepowe. Kamienne detale, pojawiające się w elewacjach, zostały odkute w piaskowcu i nadają budowli cech monumentalnych.

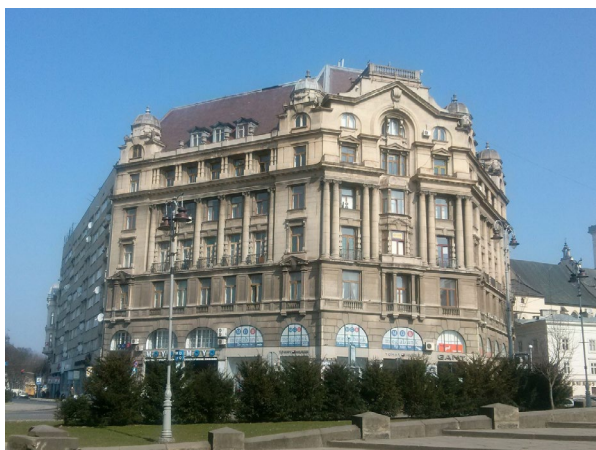
¹⁵² Lewicki J. *Między tradycją a nowoczesnością, Architektura Lwowa lat 1863-1918*, wyd. Neriton, Warszawa 2005, ss. 352-353.

Ryc. 96 Projekt fasady –
Halicka 21/Wałowa 7, Lwów
(Przerys wg DALO, F2. op. 4, sygn 41)

Zdj. 126. Fasada kamienicy – Halicka 21, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 127. Fasada kamienicy – Piłsudskiego 8, Lwów
(archiwum autorki)

Na podstawie pokazanych w tym rozdziale wybranych przykładów można powiedzieć, iż fasady łódzkich, wileńskich i lwowskich kamienic czynszowych powstających na przełomie XIX/XX wieku w śródmieściach tych miast kształtowały się podobnie. Elewacje kamienic budowanych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku przyjmowały formy neoklasyczne, neoromańskie, neobarokowe i neogotyckie. Przy czym w Łodzi niewielki procent, w zabudowie śródmieścia, stanowiły kamienice neoklasyczne, za to w Wilnie i we Lwowie powstawało ich dość dużo. We wszystkich miastach najczęściej powstało kamienic, w fasadach których łączono elementy różnych stylów, nadając im miano budynku eklektycznego.

Początek XX wieku to czas, kiedy zaczęły powstawać kamienice secesyjne i wczesnomodernistyczne. Raczej rzadko powstawały kamienice czysto stylowe. Zarówno kamienice o fasadach secesyjnych, jak i o fasadach wczesnomodernistycznych, najczęściej łączyły w sobie dodatkowe elementy innych stylów. W Łodzi i we Lwowie powstało wiele kamienic wykazujących cechy stylu secesyjnego, natomiast w Wilnie było ich niewiele. Jeśli się pojawiały, to zazwyczaj były to kamienice eklektyczne, w których pojawiał się również detal secesyjny oraz inny detal architektoniczny nawiązujący do różnych form stylowych. Kamienic utrzymanych w duchu wczesnomodernistycznym powstało zarówno w Łodzi, jak i w Wilnie i Lwowie bardzo wiele. Jedną z podstawowych różnic między kamienicami łódzkimi a kamienicami wileńskimi czy lwowskimi jest ich wysokość. W Łodzi powstawały kamienice znacznie wyższe niż w Wilnie czy we Lwowie, zwłaszcza jeśli chodzi o budynki powstające na początku XX wieku. Typowa łódzka kamienica wielkomiejska miała wysokość pięciu czy nawet sześciu kondygnacji, natomiast wileńskie i lwowskie kamienice zazwyczaj były czterokondygnacyjne, choć oczywiście zdarzały się wyjątki. We wszystkich omawianych miastach kamienice czynszowe budowane przy głównych ulicach miasta miały staranniej opracowaną elewację, zazwyczaj przepełnioną detałami architektonicznym. Natomiast kamienice powstające przy mniej ważnych, bocznych ulicach, posiadały elewacje skromne z oszczędnym detałem architektonicznym, a czasami całkowicie jego pozbawionym. Cechą wspólną było to, że wszystkie kamienice, zarówno te przy głównych ulicach w centrum miasta, jak i te przy bocznych ulicach posiadały skromnie opracowane elewacje tylne. Formy architektoniczne elewacji podwórzowych ograniczały się zazwyczaj do podziałów międzypiętrowych i prostych obramień okiennych, a zasadniczy akcent w ścianach tych elewacji stanowił zazwyczaj tylko pion klatki schodowej zamknięty w ryzalicie ściany. W tabeli 2 zostały przedstawione charakterystyczne cechy form architektonicznych kamienic powstałych na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi, Wilnie i we Lwowie. Tabela ta stanowi opracowanie własne autorki na podstawie wnikliwej analizy materiałów archiwalnych, obszernej dokumentacji fotograficznej oraz dostępnej literatury i informacji uzyskanych podczas wywiadu w terenie.

Tabela 2. Charakterystyczne cechy form architektonicznych kamienicy czynszowej

	Łódź	Wilno	Lwów
Kamienice czynszowe powstałe pod koniec XIX wieku	Fasady kamienic powstających w latach osiemdziesiątych XIX wieku przyjmowały najczęściej formy neoromańskie, neobarokowe lub neogotyckie. Elewacje najczęściej były siedmioosiowe z sienią przejazdową z boku budynku, rzadziej na osi. Elewacje najczęściej są trzypiętrowe. Kamienice powstałe w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku otrzymują bogatszy detal architektoniczny, a ich forma nawiązuje do stylu eklektycznego. Elewacje często akcentują boczne ryzality. Pojawiają się dość często w fasadach takie elementy jak wykusze, ozdobne szczyty, wieżyczki a także kolumny i pilastry często w wielkim porządku. Pojawiają się fasady asymetryczne. Zazwyczaj były to budynki trzy i czteropiętrowe.	Kamienice powstałe pod koniec XIX wieku były budynkami murowanymi, zazwyczaj dwupiętrowymi. Elewacje tych kamienic nawiązywały najczęściej do eklektyzmu, czyli łączono kilka stylów w jednej elewacji budynku. W fasadach często pojawiały się takie elementy jak wykusze, wieżyczki czy kopuły bądź ozdobne szczyty i attyki. Przy głównych ulicach budowano kamienice o bogatszym wystroju dekoracyjnym. Zazwyczaj były to budynki siedmioosiowe, dziewięćosiowe lub jedenastoosiowe z bramą przejazdową sytuowaną na osi, rzadziej z boku budynku. Tylne elewacje kamienic były skromne, bez detalu architektonicznego.	Koniec XIX wieku we Lwowie to czas poszukiwania nowych rozwiązań architektonicznych. Powstające w tym czasie kamienice posiadały starannie opracowane elewacje nawiązujące do stylu historyzmu. Pod koniec XIX wieku wzrosło we Lwowie zainteresowanie neobarokiem. Elewacje nowopowstających kamienic otrzymują efektowne, dynamiczne elewacje z dużą ilością detalu architektonicznego, z wykusami, balkonami, które często były dźwigane przez ozdobne konsole lub sylwety atlantów. Kamienice powstające w tym czasie najczęściej miały wysokość czterech kondygnacji. W tylnych elewacjach kamienic zazwyczaj pojawiały się charakterystyczne galerie pełniące funkcje komunikacyjne.
Kamienice czynszowe powstałe na początku XX wieku	Na początku XX wieku fasady kamienic zaczynają nawiązywać stylowo do modernizmu i secesji. W wielu przypadkach widoczny jest w dekoracji fasad powrót do uproszczonych form klasycznych. Okres ten jest czasem kiedy powstają również wielkomiejskie, luksusowe kamienice, których wysokość często przekracza pięć, sześć pięter. Elewacje tych kamienic cechuje bogaty wystrój architektoniczny.	Na początku XX wieku oprócz kamienic o eklektycznych fasadach zaczynają powstawać również kamienice wczesnomodernistyczne. Były to kamienice zazwyczaj wyższe i posiadały trzy, cztery piętra. Dekoracja fasady jest bardziej urozmaicona i bogatsza. Brama przejazdowa zazwyczaj przesunięta jest z osi budynku. Kamienic wykazujących cechy secesyjne powstaje niewiele.	Początek XX wieku podobnie jak w Łodzi to czas, kiedy powstaje dużo kamienic wykazujących cechy secesyjne. Powstają również kamienice eklektyczne i wczesnomodernistyczne. Nowe rozwiązania konstrukcyjne i nowy materiał budowlany ma istotny wpływ na formy kamienic. Kamienice są wyższe, a ich elewacje często zdobią ceramiczne płytki, żeliwne balkony i dekoracje.

Źródło: opracowanie własne.

4.4. Elementy identyfikujące zabudowę mieszkaniową w Łodzi, Wilnie i Lwowie

Zabudowa mieszkaniowa stanowi jeden z najbardziej trwałych i najliczniejszych składników pejzażu miasta. Składa się na nią wiele elementów, które nadają fasadzie budynku określony charakter i są świadectwem kultury mieszczańskiej okresu, w którym powstały. Do podstawowych elementów nadających elewacji domu określonego stylu należy: opracowanie otworów w ścianach (portale, bramy, okna), specjalne elementy plastyczne (balkony, wykusze, loggie, wieże). Elementy te zwykle stanowią osobne, wyodrębnione komponenty obiektu. Niezwykle ważnym elementem fasady często decydującym o charakterze stylowym kamienicy jest detal architektoniczny. Forma może wskazywać na ważność lub nieważność, otwarcie lub zamknięcie, charakter publiczny lub kameralny itp. „Forma silna jest to forma łatwo dostrzegalna, (...), są formy małoznaczne i skromne oraz dobitne i atrakcyjne, a wśród nich takie, które siłą swoją przytłaczają całe otoczenie i stanowią silne dominanty”¹⁵³. Każdy obiekt architektoniczny ma swoje wytyczne funkcjonalne, konstrukcyjne i formalne. To, w jaki sposób będziemy go postrzegać i rozpoznawać zależy w dużej mierze od zgodności tych wszystkich wytycznych. Najbardziej wyodrębnionym elementem architektonicznym domów są **portale i bramy**. Stanowią one silny, charakterystyczny element w kompozycji fasady. Pełnią one rolę praktyczną jako otwór wprowadzający światło i powietrze do wnętrza budynku, jak i rolę estetyczną, gdyż często wykazują ciekawą formę i opracowanie dekoracyjne. Drzwi w portalach czy bramach najczęściej wykonywano z drewna, ale można spotkać również drzwi kute z żelaza. Materiał z jakiego wykonywano drzwi miał znaczenie funkcjonalne i estetyczne. Znaczenie funkcjonalne jest zrozumiałe, gdyż drzwi stanowią element zamknięcia, zatem muszą być wykonane z trwałych i mocnych materiałów. Znaczenie estetyczne też jest ważne, ponieważ staranne, dekoracyjne opracowanie portalu wejściowego, dodaje uroku i określonego charakteru budynkowi, w którym się znajduje. Bogata oprawa portalu czy bramy lub też jej brak stanowi sygnał dla odbiorcy, np. może informować o prestiżu obiektu, jego randze czy też dostępności.

¹⁵³ Żórawski J., *O budowie formy architektonicznej*, wyd. Arkady, Warszawa 1973, s. 56.

W łódzkich kamienicach czynszowych powstających na przełomie XIX/XX wieku bramy i portale najczęściej przyjmowały prostą formę o zwieńczeniach półkolistych bądź zwieńczone były łukiem odcinkowym albo koszowym. Jediną ich dekorację niejednokrotnie stanowiły pojawiające się w osiach dekoracyjne zworniki bądź boniowane lico ściany, w której się znajdowały. W zależności od stylu architektonicznego, w jakim była utrzymana kamienica, portale i bramy niekiedy otrzymywały dodatkowe zdobienia w postaci rzeźbiarskiej ornamentyki albo dekoracyjnego naczółku lub były flankowane np. przez pary kolumn bądź pilastrów. W toku dalszego rozwoju kamienic, fasady przyjmowały bogatsze dekoracje, a co za tym idzie, również ich portale i bramy były staranniej opracowane i otrzymywały bogatszy detal architektoniczny.

Na zdjęciach 128, 129, 130, 131, 132 i 133 zostały przedstawione typowe, najczęściej spotykane bramy i portale łódzkich kamienic, których forma jest prosta, a ich dekorację stanowią ozdobne zworniki, maskarony bądź boniowane lico ściany. W kamienicach powstających na początku XX wieku, zwłaszcza w kamienicach wielkomiejskich, widoczna jest zmiana w dekoracji fasad – zazwyczaj zdoobi je bogatszy i różnorodny detal architektoniczny. Również bramy czy portale znajdujące się w tych kamienicach dostają ciekawszą oprawę. Na zdjęciach 134, 135, 136, 137, 138 i 139 zostały pokazane portale i bramy znajdujące się w domach i kamienicach łódzkich, przedstawiające zróżnicowany wystrój dekoracji w postaci ornamentyki, płaskorzeźb czy innego detalu architektonicznego.

Przedstawiona na zdjęciu 134 brama usytuowana w kamienicy przy ulicy Piotrkowskiej 43 wykazuje stylowe powiązanie z całą fasadą, która jest utrzymana w stylu secesyjnym. Brama jest zdobiona motywami stylizowanych, płynnie wijących się pni i złotych liści kasztanowca. Zdjęcie 135 przedstawia portal w kamienicy usytuowanej przy ulicy Dowborczyków 22, który został zwieńczony bogatym ornamentem roślinnym, a jego oś podkreśla rzeźba przedstawiająca ludzką głowę również w otoczeniu dekoracji roślinnej. Kolejne dwa przykłady przedstawione na zdjęciach 136 i 137 to łódzkie portale zdobione rzeźbiarskimi motywami przedstawiającymi postaci ludzkie i fantazyjne stwory.

Zdj. 128. Brama –
Kilińskiego 86, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 129. Portal –
al. Kościuszki 1, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 130. Brama –
Dowborczyków 22, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 131. Portal –
Piotrkowska 80, Łódź
(archiwum autorki)

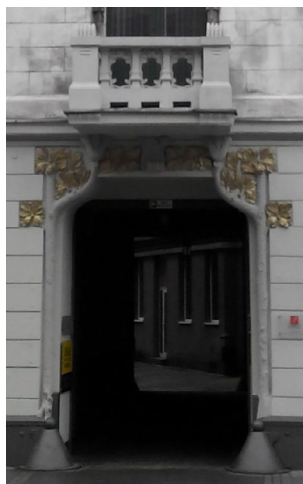

Zdj. 132. Brama –
Zielona 3, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 133. Brama –
Piotrkowska 78, Łódź
(archiwum autorki)

Na jednym z nich, nad półkolistym zwieńczeniem, pojawiają się dwie siedzące postacie kobiece podtrzymujące wykusz, a pomiędzy nimi pojawia się ozdobny kartusz. Natomiast nad drugą bramą zostały umieszczone dwa fantastyczne stwory o głowach smoków i tułowiach kobiecych zakończonych ornamentem wstęgowym, pomiędzy którymi pojawia się kartusz. Zdjęcie 138 przedstawia bramę w kamienicy usytuowanej przy Piotrkowskiej 86. Brama została usytuowana w głębi budynku, a poprzedzają ją dwie masywne, marmurowe kolumny korynckie, dźwigające łuk arkady.

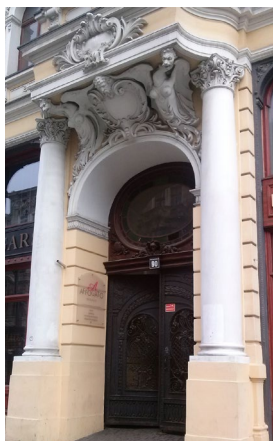
Zdj. 134. Brama –
Piotrkowska 43, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 135. Portal –
Dowborczyków 22, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 136. Portal –
Piotrkowska 236, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 137. Portal –
Piotrkowska 90, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 138. Brama –
Piotrkowska 86, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 139. Brama –
Piotrkowska 53, Łódź
(archiwum autorki)

Ostatnie zdjęcie nr 139 przedstawia bramę flankowaną przez parę atlantów dźwigających wykusz przy ulicy Piotrkowskiej 53. Kamienice wileńskie z przełomu XIX/XX wieku zazwyczaj posiadają skromne bramy i portale, które dość często są zwieńczone trójkątnym szczytem bądź podkreślone balkonem, który pojawia się nad nimi. Przejazdy bramne i portale zazwyczaj posiadają zwieńczenia łukowe, koszowe bądź zwieńczone są prostym gzymsem.

W Wilnie można napotkać również dużą ilość portali i bram mających zwieńczenia ostrołukowe, nawiązujące stylistycznie do gotyku. Bardzo często nawet jeśli kamienica jest okazała, a jej fasadę przepięknie detale architektoniczne, portal czy brama opracowana jest zazwyczaj skromnie i posiada oszczędną dekorację. W zwieńczeniach portali i bram pojawiają się ozdobne zworniki lub drobny ornament rzeźbiarski. Dość często można napotkać portal nawiązujący do form klasycznych, wówczas jest on zwieńczony trójkątnym tympanonem lub flankują go dwie kolumny bądź pilastry wtopione w fasadę kamienicy.

Zdj. 140. Portl i brama – al. Giedymina 29, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 141. Portal – Didzoji 40 (Wielka), Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 142. Brama – Wileńska 47, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 143. Portal – Kauno 61, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 144. Brama – Wileńska 25, Wilno (archiwum autorki)

Na zdjęciach 140, 141, 142, 143 i 144 zostały przedstawione typy najczęściej spotykanych wileńskich bram i portali pojawiających się w kamienicach wybudowanych na przelocie XIX/XX wieku. Portale i bramy lwowskich kamienic wykazują podobieństwo do łódzkich. Są one zazwyczaj zwieńczone półkoliście, prostym gzymsem lub łukiem koszowym. Oś bram i portali zazwyczaj podkreślają zworniki (często dekorowane), motywy masek ludzkich lub zwierzęcych, niekiedy maskarony lub drobna rzeźbiarska ornamentyka. Wiele kamienic, zwłaszcza tych usytuowanych przy głównych ulicach śródmiejskich, ma starannie opracowany detal otworu bramnego czy portalu i nad ich zwieńczeniami pojawia się bogata dekoracja rzeźbiarska, ozdobny kartusz lub elementy dekoracyjne nawiązujące do stylu, w którym utrzymana jest kamienica. Niejednokrotnie uroku portalom czy bramom dodaje stolarka drzwiowa, która niekiedy reprezentuje wspaniałą sztukę wyrobu i ciężkiej pracy rzemieślnika, który ją wykonał. Na zdjęciach 145, 146, 147, 148 i 149 zostały przedstawione przykładowe portale i bramy spotykane w kamienicach lwowskich z końca XIX i początku XX wieku. Zdjęcia 145 i 146 przedstawiają przykłady portali nawiązujących swoją formą do secesji. Na zdjęciu 147 została przedstawiona brama o ciekawym rozwiązaniu drzwi i krat. Natomiast ostatnie dwa zdjęcia 148 i 149 to przykłady bram, których osie podkreślają dekoracyjne zworniki a łukowe zwieńczenia zdobi dekoracja rzeźbiarska.

Zdj. 145. Portal –
Doroszenki 11, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 146. Portal –
Franka 126, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 147. Brama –
Łyczakowska 36, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 148. Brama – Doroszenki 14, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 149. Brama- Doroszenki 19, Lwów
(archiwum autorki)

Niemniej ważny element każdego budynku, zarówno pod względem funkcjonalnym jak również w dużym stopniu pod względem estetycznym, stanowią **okna**. Często kształt okna, jego wielkość i opracowanie, informuje nas o cechach stylowych budynku, w którym się znajduje, a jego dekoracja nadaje danemu obiektowi ciekawszego, często oryginalnego wyglądu.

Okna łódzkich kamienic wykazują dużą różnorodność. Najczęściej przyjmują one kształt prostokątny i są zwieńczone prostym gzymsem. Niejednokrotnie można spotkać również okna zwieńczone półkoliście, łukiem zaostrzonym lub odcinkowym. Każdemu z wymienionych typów okien odpowiada znaczna ilość stosowanych sposobów ujęcia ich w plastyczne ramy. Można spotkać okna prostokątne, zwieńczone prostym gzymsem, poszerzane lizenami bądź pilastrami. Niejednokrotnie napotkać można okna o bogato profilowanych ościeżach lub zwieńczonych trójkątnym lub półkolistym naczółkiem. W górnym obramieniu okien nierzadko pojawia się dekoracja rzeźbiarska, ozdobny zwornik czy dekoracyjny ornament. Pod ławami okiennymi spotyka się dość często wnęki lub płaszczyzny ścian wypełnione płaskorzeźbą o motywach geometrycznych lub roślinnych, a czasami motywach symbolicznych. Dość często można spotkać okna flankowane przez kolumnienki, pilastry bądź hermy.

Na zdjęciach 150, 151, 152, 153, 154 i 155 zostały przedstawione różne przykłady najczęściej spotykanych typów okien w łódzkich kamienicach, które powstały na przełomie XIX/XX wieku. Przedstawione przykłady okien posiadają ozdobne ramy, charakterystyczne zwieńczenia i dekorację rzeźbiarską, która nadaje im specyficznego charakteru.

Zdj. 150. Okna –
Piotrkowska 78, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 151. Okna –
Piotrkowska 83, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 152. Okna –
Piotrkowska 99, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 153. Okno –
Tuwima 6, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 154. Okno –
Nawrot 30, Łódź
(archiwum autorki)

Kształty oraz dekoracja okien pojawiająca się w wileńskich i lwowskich kamienicach pochodzących z przełomu XIX/XX wieku wykazuje znaczne podobieństwo do okien kamienic w Łodzi. Najczęściej spotykanym oknem w tych miastach jest okno prostokątne ujęte w kamienne obramienia. Nad oknami zazwyczaj pojawiają się ozdobne naczółki przyjmujące formy trójkątne, łuku pełnego lub odcinkowego. Przestrzeń wewnętrzna naczółków dość często jest wypełniona dekoracją rzeźbiarską, albo konkretnymi elementami architektonicznymi świadczącymi o przynależności stylowej, np. muszle, ludzkie lub zwierzęce głowy czy ornamentyka roślinna. Można też napotkać w eklektycznych lub neogotyckich kamienicach okna zwieńczone ostrym łukiem lub łukiem zwanym „oślim grzbietem”. Na zdjęciach: 155, 156, 157, 158 i 159 zostały przedstawione przykładowe okna znajdujące się w kamienicach wileńskich. Na zdjęciach 160, 161, 162, 163, 164 i 165 znajdują się wybrane przykłady okien lwowskich kamienic powstałych na przełomie XIX/XX wieku. Rozmiary i kształty okien we wszystkich miastach są różnorodne i wykazują podobieństwa. Najwięcej jest okien prostokątnych, zwieńczonych prostym gzymsem lub łagodnym łukiem. Nie brakuje również okien zwieńczonych trójkątnym tympanonem lub krzywolinijnym naczółkiem często wypełnionym dekoracją rzeźbiarską. W bardziej reprezentacyjnych kamienicach detal architektoniczny i oprawa okien jest bogatsza. Nie tylko naczółki są dekorowane, ale również ramy okna i przestrzeń pod oknami.

Zdj. 155. Okna –
Trocka 18, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 156. Okna –
Pr. Giedymina 21, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 157. Okna –
Pilies 30, Wilno
(archiwum autorki)

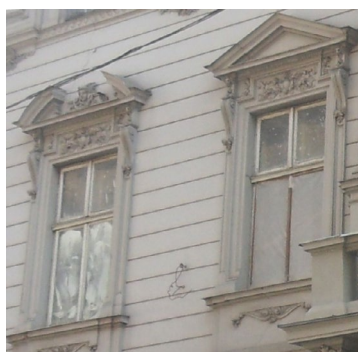
Zdj. 158. Okna – Islandzka 1, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 159. Okna – Wileńska 21,
Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 160. Okna –
Kopernika 26. Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 161. Okna –
Kopernika 1, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 162. Okna –
Zamarctinowska 26, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 163. Okno –
Szewczenki 13, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 164. Okna –
Szaloma Aleicheima 17
(archiwum autorki)

Zdj. 165. Okno –
Czajkowskiego 6, Lwów
(archiwum autorki)

Niezwykle ważnym elementem budynku są **balkony**, które zarówno pod względem praktycznym, jak i estetycznym odgrywają szczególną rolę w zabudowie mieszkaniowej. Dzięki balkonom możliwy jest bezpośredni kontakt użytkownika z otoczeniem przez zwiększenie pola widzenia, dzięki wysunięciu go przed lico ściany budynku. Estetyczna rola balkonu polega na rzucaniu cienia na ścianę fasady, zróżnicowanego zależnie od plastycznego ukształtowania części składowych balkonu. Specyficzny charakter balkonom nadaje materiał, z jakiego są wykonane, rodzaj podparcia, a także rodzaj zabezpieczenia, czyli balustrady¹⁵⁴. Balustrada balkonu stanowi swoisty rodzaj ogrodzenia z pełnej lub ślepej albo ażurowej ścianki, mającej za zadanie osłonę balkonu, i jednocześnie bardzo często stanowi ich ozdobę.

W Łodzi, w Wilnie a także we Lwowie można wyróżnić dwa podstawowe typy balkonów występujących w elewacjach kamienic czynszowych. Są to balkony żeliwne, z żeliwną, ażurową balustradą oraz balkony murowane z betonową balustradą, w Łodzi zazwyczaj tralkową, zaś w Wilnie czy w we Lwowie przedstawiającą geometryczne wzory lub wypełnione płaskorzeźbą. Zdarzają się także balkony o balustradach betonowo-żeliwnych, jednak jest ich stosunkowo mało. Istotny wpływ w XIX wieku na kształtowanie się wyglądu balkonów miało wejście w użycie żeliwa jako tworzywa konstrukcyjnego. Wykonywało się z niego zarówno balustrady, jak również wsporniki i płyty balkonowe. Balkony tego typu zyskiwały na lekkości, ale traciły na monumentalności, którą wyróżniały się balkony murowane. Typowy kształt płyty balkonowej przybiera plan prostokąta, ale występuje też znaczna ilość balkonów o podstawie półkolistej. Sporadyczna ilość balkonów przyjmuje inne, nieregularne formy podstawy. Opracowanie balustrad jest różnorodne, jedne są skromne, inne zaś wykazują niezwykle ciekawe opracowania nawiązujące do geometrycznych, krzywoliniwnych form oraz motywów roślinnych lub zwierzęcych. Balustrady betonowe najczęściej przyjmują formę tralkową, ale jest również dużo balustrad wypełnionych ciekawą dekoracją rzeźbiarską o formach zgeometryzowanych. Dodatkowym elementem nadającym balkonowi szczególny wygląd jest jego podpora, która może być w kształcie interesującego wspornika, np. w postaci dekoracyjnej, rzeźbionej konsoli, kariatydy lub atlanta. Konsola lub inny wspornik może być wykonany z różnego typu materiału, może być drewniany, żeliwny lub murowany. Na zdjęciach 166, 167, 168, 169, 170 i 171 zostały przedstawione przykładowe balkony łódzkich kamienic. Na zdjęciach 172, 173, 174, 175 i 176 pokazano kilka przykładów balkonów pojawiających się w kamienicach wileńskich.

¹⁵⁴ Mączyński Z. *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, wyd. Arkady, Warszawa 1956, ss. 201-202.

Natomiast na zdjęciach 177, 178, 179, 180 i 181 zostały przedstawione balkony spotykane w lwowskich kamienicach z przełomu XIX/XX wieku.

Zdj. 166. Balkony –
Piotrkowska 181, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 167. Balkony –
Piotrkowska 130
(archiwum autorki)

Zdj. 168. Balkony –
Kilińskiego 86, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 169. Balkony –
Piotrkowska 99, Łódź
(archiwum autorki)

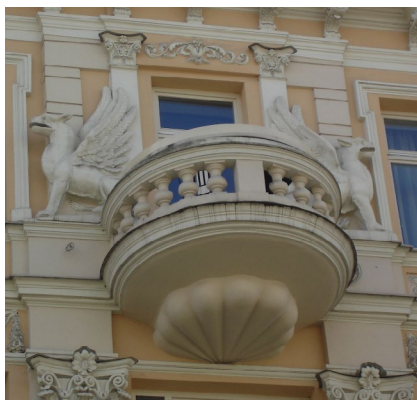
Zdj. 170. Balkon –
Sienkiewicza 63, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 171. Balkon –
Piotrkowska 107, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 172. Balkony –
Jagłos 10, Wilno
(archiwum autora)

Zdj. 173. Balkon –
Al. Giedymina 24, Wilno
(archiwum autora)

Zdj. 174. Balkon –
Al. Giedymina 41, Wilno
(archiwum autora)

Zdj. 175. Balkon –
Didzoji 18, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 176. Balkon –
Wileńska 21, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 177. Balkony –
Bohomolca 6,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 178. Balkony –
Fredry 3, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 179. Balkony –
Kopernika 1, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 180. Balkon – Kruszelnicka 5, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 181. Balkon – Franka 124, Lwów
(archiwum autorki)

Kolejnym ważnym elementem pojawiającym się w fasadach kamienic czynszowych z przełomu XIX/XX wieku jest **wykus**. Stanowi on fragment budynku występujący przed lico ściany zewnętrznej i nadwieszony powyżej parteru, na wysokości jednej lub kilku kondygnacji. Na przełomie XIX/XX wieku wykusze stosowano w celu powiększenia pomieszczeń bądź doświetlenia wewnątrz budynków stojących w zwartej zabudowie. Czasami wykusze budowano po to, aby wzbogacić bryłę budynku i nadać jej plastyczności¹⁵⁵. Podobnie jak w przypadku balkonów, wykuszom nadają charakteru czynniki, do których należą: materiał z jakiego zostały wykonane, rodzaj podparcia, ilość kondygnacji i forma przekrycia¹⁵⁶. Wykusze podobnie jak balkon może być wsparty na ozdobnych wspornikach, a w jego ścianach zazwyczaj pojawiają się okna często w towarzystwie kolumniek czy pilastrów. Ta charakterystyczna część budynku nazywana wykuszem, zazwyczaj jest zwieńczona balkonem, loggią lub dachem, rzadziej hełmem czy kopułą. Ściany wykuszy często zdoła ozdobić rzeźbiarska.

¹⁵⁵ Calloway S. *The element of style*, New York, 1998, s. 274.

¹⁵⁶ Mączyński Z. *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, wyd. Arkady, Warszawa 1956, s. 230.

Zarówno w łódzkich, jak i wileńskich oraz lwowskich kamienicach, wykusz jest elementem dość często spotykanym. W Łodzi i we Lwowie wykusze zazwyczaj pojawiają się w elewacjach frontowych, często akcentując oś budynku lub wejście. Natomiast w Wilnie wykusze najczęściej pojawiają się w narożnikach budynku, choć można również je spotkać w elewacjach frontowych. We wszystkich omawianych miastach najczęściej spotykany jest wykusz jedno lub dwupiętrowy, natomiast wykusze trzypiętrowe stanowią wyjątki i występują sporadycznie.

Zdj. 182. Wykusz –
Włókiennicza 11, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 183. Wykusz –
Piotrkowska 107, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 184. Wykusz –
Jaracza 47, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 185. Wykusz –
Piotrkowska 11, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 186. Wykusz –
Piotrkowska 90
(archiwum autorki)

Zdj. 187. Wykusz –
Piotrkowska 37, Łódź
(archiwum autorki)

W ścianach wykuszy pojawiają się bardzo często okna, zazwyczaj w otoczeniu dekoracji rzeźbiarskiej lub też kolumn i pilastrów. Kształty wykuszy są podobne do form balkonów i najczęściej w planie przypominają prostokąt lub półkole. Na zdjęciach 182, 183, 184, 185, 186 i 187 zostały przedstawione wykusze występujące w łódzkich kamienicach. Na zdjęciach 188, 189, 190, 191 i 192 pokazano przykładowe wykusze występujące w wileńskich kamienicach. Natomiast na zdjęciach 193, 194, 195, 196 i 197 zostały pokazane przykłady lwowskich wykuszy, które znajdują się w kamienicach pochodzących z przełomu XIX/XX wieku.

Zdj. 188. Wykusz –
Pilies 30, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 189. Wykusz –
Al. Giedymina 19, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 190. Wykusz –
Wileńska 25, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 191. Wykusz –
Pilies 34, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 192. Wykusz –
Kauno 2, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 193. Wykusz –
Bandery 5a, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 194. Wykusz –
Franka 126, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 195. Wykusz –
gen. Czuprynki 28, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 196. Wykusz –
Teatralna 3, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 197. Wykusz –
Wynyczenki 3, Lwów
(archiwum autorki)

Ciekawymi elementami małej architektury spotykanej przy kamienicach czynszowych są **odboje i studnie**, które mogą być powiązane z budynkiem lub stanowić element wolnostojący. Najwięcej odboi i studni zachowało się w Łodzi, natomiast w Wilnie i we Lwowie są to sporadyczne przypadki, a ich forma nie jest tak interesująca i zróżnicowana jak w Łodzi. Zapewne występowanie tak znaczącej ilości studzienek w Łodzi było związane z narastającą uciążliwością powodowaną przez brak kanalizacji, która w Łodzi znacznie później się rozwinęła niż w Wilnie i we Lwowie. Pod koniec XIX wieku na terenie Łodzi było 11 studzien głębinowych. Ścieki i wody opadowe były odprowadzane systemem rynsztoków i otwartych rowów do rzeczek płynących przez miasto¹⁵⁷. Niedogodność związana z uzyskaniem czystej, zdatnej do picia wody, zmuszała mieszkańców do szczególnej dbałości o studnie publiczne i prywatne. Początkowo było to studnie drewniane, później murowane i wykonywane z żelaza. Na podwórkach, w śródmieściu Łodzi zachowało się do dzisiejszych czasów kilkanaście studzienek o charakterystycznym kształcie. Przypominają one zazwyczaj formę niszy zwieńczonej półkoliście, często dekorowanej ornamentem roślinnym lub motywami zwierzęcymi i flankowanej niewielkimi kolumnkami lub pilastrami po bokach. Najczęściej wkomponowane są one w elewacje podwórzowe oficyn bądź kamienic, ale również istnieją studnie wolnostojące. Na zdjęciach 198, 199 i 200 pokazano zachowane studzienki w podwórzach łódzkich.

Zdj. 198. Studzienka –
Narutowicza 56, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 199. Studzienka –
Piotrkowska 78
(archiwum autorki)

Zdj. 200. Studzienka –
Rewolucji 28, Łódź
(archiwum autorki)

¹⁵⁷ Praca zbiorowa, Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, Miesięcznik historyczny „Piotrkowska 104”, z. VII, wyd. UMŁ, Łódź 2010, ss. 189-190.

Kolejne dwie studzienki przedstawione na zdjęciach 201 i 202, to jedyne studnie napotkane w podwórzach wileńskich i lwowskich kamienic. Natomiast na zdjęciu 203 została pokazana studzienka miejska, która stanowi obiekt wolnostojący i znajduje się na Placu Wolności w Łodzi. Została ona wykonana przez uczniów Szkoły Rzemiosł w latach trzydziestych XX wieku o czym przypomina pamiątkowa tabliczka zawieszona na studziencie.

Zdj. 201. Studzienka –
Pilies 6, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 202. Studzienka –
Ruska 20, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 203. Miejska studzienka –
Łódź, Plac Wolności
(archiwum autorki)

Również **odboje** są elementem, który niezwykle często pojawia się przy bramach łódzkich kamienic. Odboje stanowiły słupki osadzone w posadce sieni przy bramie i pełniły rolę zabezpieczenia ściany przez ograniczenie możliwości odchylenia się skrzydła bramy. Odboje zazwyczaj były wykonywane z kamienia lub z żelaza i stanowiły element wtopiony w ścianę kamienicy lub mogły stanowić element wolnostojący, do którego przywiązywano niegdyś konia lub łańcuch ograniczający wejście na posesję. W Wilnie i we Lwowie odboje można spotkać sporadycznie i jeśli się pojawiają to mają proste, nieskomplikowane formy. Natomiast w Łodzi zachowało się ich bardzo wiele. Przyjmują one różnorodne kształty od najprostszych do bardziej skomplikowanych, takich jak: odboje nawiązujące do form owalnych, stożkowych, walcowych lub prostokątnych¹⁵⁸. Powstało też wiele odboi o ciekawszych kształtach, które niejednokrotnie odbiegały od standardowych form i były wykonywane na zamówienie. Najatrakcyjniejsze z nich przypominały krasnale, które często trzymały w rękach tarczę. Być może miały te odboje również znaczenie symboliczne i pełniły funkcję strażnika domu przy którym stały... Na zdjęciach 204, 205, 206, 207, 208 i 209 pokazano przykładowe odboje spotykane przy łódzkich bramach. Na 210, 211 i 212 zdjęciu pokazano napotkane odboje w przy wileńskich i lwowskich bramach. Odboi w Wilnie i we Lwowie jest niewiele, a jeśli się pojawiają, to nie wykazują ciekawych kształtów, raczej przypominają porzucony gład lub rurę wystającą

¹⁵⁸ Przewłocka- Sionek R., Praca doktorska: *Specyfika śródmiejskiej zabudowy mieszkaniowej przełomu XIX/XX wieku. Brzeziny i Pabianice a wzorce łódzkie*, Łódź 2003, ss. 107-108.

z muru. Podczas wielu długich wędrówek po mieście, mijając setki bram autorka napotkała tylko jeden ciekawy odbój w Wilnie, odbój w kształcie krasnala trzymającego tarczę, na której widnieje data budowy kamienicy, która znajduje się przy ul. Wileńskiej 31. We Lwowie nieliczne, spotkane przez autorkę odboje, przyjmowały zazwyczaj proste formy, odboi w formie krasnala nie odnaleziono.

Zdj. 204. Odbój –
Nowomiejska 10, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 205. Odbój –
Piotrkowska 39, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 206. Odbój –
Nowomiejska 9, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 207. Odbój –
Piotrkowska 17, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 208. Odbój –
Tuwima 36, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 209. Odbój –
Piotrkowska 282, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 210. Odbój –
Wileńska 31, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 211. Odbój –
Wielka 11, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 212. Odbój –
Szpitalna 23, Lwów
(archiwum autorki)

Odboje są dość częstym elementem spotykanym przy łódzkich bramach. Jedne są skromne, drugie mają bardziej wyszukane kształty. Natomiast we Lwowie i w Wilnie do dzisiejszych czasów zachowało się ich niewiele. Czy było ich kiedyś więcej? Czy zostały zniszczone? Być może powstało ich znacznie mniej niż w Łodzi. Przejazdy bramne na przełomie XIX/XX wieku, prowadzące na podwórka, posiadały konieczne do spełnienia techniczne warunki budowy. Ustawienie odboju w bramie wiązało się ze zmniejszeniem szerokości bramy o jakieś 10 do 40 cm z każdej strony. Zatem może bramy łódzkie były szersze od wileńskich czy lwowskich.... Można śmiało powiedzieć, że ta mała architektura w postaci odboi czy studzienek pojawiająca się przy XIX-wiecznych kamienicach, nadaje im swoistego charakteru i uroku. Odboje, które się zachowały do dzisiejszych czasów, nawet te o najprostszyc formach, oraz studzienki, które już dawno przestały spełniać swoją funkcję, stanowią niepowtarzalną pamiątkę w architekturze miasta, na co warto zwrócić uwagę spacerując ulicami.

5. Wielokulturowość miasta na przełomie XIX/XX wieku.

Łódź, Wilno, Lwów

W istnieniu i rozwój niemal wszystkich miast wpisana jest tendencja do różnorodności społecznej, majątkowej, etnicznej czy zawodowej. Określenie „wielokulturowość” wyrasta z klasycznego ujęcia koncentrującego uwagę na wymiarze etniczności i utożsamiania wielokulturowości z zetknięciem się ze sobą przedstawicieli przynajmniej dwóch narodowości¹⁵⁹. Zatem o wielokulturowości można mówić wówczas, kiedy na jednej przestrzeni lub w bezpośrednim sąsiedztwie występują co najmniej dwie lub więcej grup społecznych o odmiennych cechach, takich jak np: wygląd zewnętrzny, język, wyznanie, pochodzenie itp. Przemieszczanie się ludzi jest nieodłącznym procesem powiązaniem z pojęciem wielokulturowości. Dotyczy to zarówno ruchów migracyjnych o podłożu polityczno-społecznym, jak i zmiany miejsca w celach turystycznych czy edukacyjnych. Społeczeństwo wielokulturowe wzbogaca kulturową przestrzeń w mieście, ale również wywołuje konflikty. Jest to proces nieunikniony, gdyż każda kultura posiada zdolności scalania, ale także różnorodność sprzyja napięciom oraz nieporozumieniom. Istniejące bariery ekonomiczne, kulturowe czy choćby językowe stanowią dość znaczny przyczynek do pojawienia się konfliktu. Na przełomie XIX/XX wieku zarówno Łódź, jak i Wilno oraz Lwów były miastami zamieszkiwanymi przez wiele narodowości, były miastami wielokulturowymi, wielowyznaniowymi o głębokich tradycjach historycznych. Na wielokulturowość tych miast początkowo miały wpływ procesy migracyjne, później natomiast wszelkie ruchy ludności były spowodowane działaniami cywilizacyjnymi, militarnymi czy gospodarczymi. Marian Golka w jednej ze swoich publikacji napisał: „Każde społeczeństwo zajmujące obszar, gdzie przecinały się różne szlaki komunikacyjne i wędrówki ludów, gdzie przeplatały się ze sobą drogi kupców, gdzie kierowały się przymusowe lub dobrowolne migracje i przymusowe deportacje, gdzie ścierały się ze sobą interesy polityczne imperiów – jest z natury rzeczy, społeczeństwem wielokulturowym”¹⁶⁰. Historycznie nawarstwione elementy urbanistyki, elementy zabudowy i małej architektury można odczytywać w miastach jako pamiątki po dawnych mieszkańcach i ich kulturze. Do niemal każdego polskiego miasta w okresie późnego średniowiecza

¹⁵⁹ Mamzer H. *Wielokulturowość czy wyzwolenie z więzów etnocentryzmu*, Przegląd Bydgoski, nr XII, 2001, s. 33.

¹⁶⁰ Golka M. *Imiona wielokulturowości*, wyd. Muza, Warszawa 2010, s. 75.

przybywali nowi mieszkańcy, którymi byli między innymi: Żydzi, Niemcy, Rusini, Czesi, Węgrzy czy Ormianie. W wiekach późniejszych zjawiska te narastały i przybywali kolejni mieszkańcy, tacy jak Włosi, Anglicy, Szkoci, Tatarzy czy Grecy¹⁶¹. Zatem struktura społeczna i etniczna większości miast już od średniowiecza w mniejszym lub większym stopniu była zróżnicowana. Łódź, Wilno i Lwów również należała do miast, które na przełomie XIX/XX wieku były miastami wielonarodowymi, wielowyznaniowymi, jednym słowem wielokulturowymi.

5.1. Wpływ wielu kultur na kształtowanie się architektury miasta na przełomie XIX/XX wieku. Łódź, Wilno, Lwów

Na przełomie XIX/XX wieku wielonarodowym pochodzeniem legitymowali się nie tylko mieszkańcy Łodzi, Wilna i Lwowa, ale także ich inwestorzy, architekci i budowniczowie, o czym świadczy obecność elementów międzynarodowej myśli twórczej w sztuce i architekturze kreowanej w czasach burzliwego rozwoju tych miast¹⁶². Łódź stanowiła środowisko miejskie, które było wyraźnie wyodrębnione z obszaru całego Królestwa. Było to miasto, gdzie istniały specyficzne warunki bytowania, określona produkcja włókiennicza, określona struktura społeczna oraz charakterystyczny rozwój gospodarczy i kultury¹⁶³. Łódź była miastem przemysłowym, miastem wielkich przedsiębiorstw, których właścicielami byli głównie Niemcy i Żydzi, w mniejszym zaś stopniu Polacy i Rosjanie.

Łódź

O wyjątkowości Łodzi na przełomie XIX/XX wieku decydował nie tylko gwałtowny rozwój urbanistyczny i przemysłowy, ale również skład etniczny jego obywateli. Polacy, Żydzi i Niemcy mieli bezpośredni wpływ na jego przemiany w strefach materialnej, kulturowej a także architektonicznej czy religijnej. Niewielki procent w społeczeństwie stanowili Rosjanie, którzy do Łodzi przybywali głównie po to, aby realizować zalecenia administracji carskiej, a nie tworzyć i kształtować miasto. Było to wynikiem procesu antypolskiej i rusyfikacyjnej polityki Petersburga wobec Królestwa Polskiego oraz represyjnego postępowania aparatu carskiego wobec ludności polskiej. Po wejściu w życie w 1821 roku

¹⁶¹ Golka M. *Imiona wielokulturowości*, wyd. Muza, Warszawa 2010, s. 144.

¹⁶² Olenderek J. *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa*, tom 1, obiekty użyteczności publicznej, wyd. Księży Młyn, Łódź 2011, s. 7.

¹⁶³ Praca zbiorowa, *Kronika miasta Łodzi*, z. 3, wyd. UMŁ, Łódź 2003 (Szram A. *Zaprzepaszczona tradycja*, s. 27).

aktu zezwalającego na utworzenie osady przemysłowej, Łódź stawała się miastem wielu narodowości, a co za tym idzie również miastem wielu kultur. W Łodzi zaczęli mieszkać Niemcy i Żydzi. Rusyfikacja administracyjna po powstaniu listopadowym i styczniowym spowodowała także napływ Rosjan. W związku z gwałtownym uprzemysłowieniem, mozaikę kultur i tradycji uzupełniali również osadnicy innych nacji, ale w znacznie mniejszym stopniu, byli to m.in.: Czesi, Ukraińcy czy Białorusini i inni. Struktura narodowościowa populacji łódzkiej była ściśle powiązana z dziejami historycznymi ziem polskich, przede wszystkim zaś z polityką zaborców, a następnie okupantów. Okres największego przyrostu liczby mieszkańców Łodzi przypada na koniec XIX i pierwszą dekadę XX wieku.

W 1870 roku liczba ludności wynosiła około 50 tysięcy, w 1901 roku sięgała 300 tysięcy, zaś w 1914 roku Łódź liczyła niemal 600 tysięcy mieszkańców. Fabryczne, a później przemysłowe miasto Łódź, tworzyli przede wszystkim przybysze spoza Łodzi, a także spoza granic Królestwa Polskiego. Warunki prawne i ekonomiczne na przełomie XIX/XX wieku sprzyjały ruchom migracyjnym, a co za tym idzie osiedlaniu się wykwalifikowanych rzemieślników z Saksonii, Czech, Brandenburgii, Nadrenii czy Anglii¹⁶⁴. W tym czasie Niemcy w 70% utrzymywali się głównie z przemysłu i rzemiosła, Polacy przybývający z pobliskich wsi i miasteczek stanowili najczęściej siłę roboczą, Żydzi natomiast byli przede wszystkim związani z handlem, zaś Rosjanie byli grypą zajmującą się administracją publiczną, gdyż wówczas wszystkie stanowiska w administracji cywilnej, a zwłaszcza policyjnej w Łodzi, przejęli Rosjanie. Przemysłowy i demograficzny rozwój Łodzi był powiązany z urbanistyczną rozbudową miasta. Wielokulturowy charakter Łodzi miał wpływ na jego kształtowanie się i na powstającą w tym czasie architekturę. Na przełomie XIX/XX wieku inwestorami w Łodzi byli przede wszystkim Niemcy i Żydzi. Znaczący rozwój architektoniczny nastąpił w mieście pod koniec XIX wieku, kiedy to z zabudowanej drewnianymi domkami tkaczy i rękodzielników Łódź przekształca się w murowane, przemysłowe miasto z monumentalnymi gmachami użyteczności publicznej oraz pięknymi pałacami i kamienicami reprezentującymi różnorodne formy architektoniczne. Ich wzorce napływały przede wszystkim z Berlina i Wiednia. Ówcześni architekci podziwiali również budowle Sankt Petersburga i niedaleko położonej Warszawy, co miało odbicie w architekturze miasta, którego twórcami byli architekci pochodzenia polskiego, niemieckiego i żydowskiego. Bogactwo różnorodnej architektury a także cmentarzy wyznaniowych świadczy o wyjątkowej wielokulturowości łódzkiego społeczeństwa.

¹⁶⁴ Praca zbiorowa: pod red. Kaszuba K. Łódź – *miasto czterech kultur*, wyd. Takon, Łódź 1998 (Budziarek M. stanowili jedno), ss. 80-81.

Spółeczność żydowska, która na początku XX wieku liczyła ponad 32% mieszkańców Łodzi w dużym stopniu przyczyniła się do ukształtowania miasta oraz do rozwoju przemysłu włókienniczego. Kiedy na przełomie XIX/XX wieku liczba wszystkich mieszkańców Łodzi wzrosła ponad piętnastokrotnie (z 32.344 osób do ponad pół miliona), to liczba łódzkich Żydów zwiększyła się ponad trzydziestokrotnie (z 5.380 do 162.500 osób)¹⁶⁵. Biedniejsza ludność pochodzenia żydowskiego zajmowała tereny Starego Miasta i okolic, natomiast bogatsi obywatele tej społeczności osiedlali się na terenach znajdujących się w centrum miasta, gdzie budowali kamienice, fabryki a także szpitale, synagogi i inne obiekty użyteczności publicznej. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych powstają w Łodzi potężne fabryki i przepiękne pałace fabrykantów. Do największych przemysłowców pochodzenia żydowskiego należeli m.in. Izrael Poznański, Karol Poznański i Maurycy Poznański, Oszer Kon, bracia Rosebnblattowie a także Markus Sulberstein, Abraham Prussak i wielu innych.

Niezwykle ważnym elementem wielonarodowościowej społeczności miasta są budowle kultowe różnych wyznań i religii, które wpisane w krajobraz miasta stanowią świadectwo wielowyznaniowego oblicza mieszkańców dawnej Łodzi. Specyficzną grupę wśród tych budowli stanowią synagogi, z których do naszych czasów niestety przetrwała tylko jedna, niewielka synagoga, usytuowana w głębi posesji, przy ulicy Rewolucji 1905/28 (zdj. 213). Synagoga ta została wybudowana w 1895 roku według projektu architekta Gustawa Landau-Gutentegera na terenie posesji należącej wówczas do Wolfa Reichera. Ten niewielki budynek przetrwał wojnę dzięki temu, że w czasie okupacji mieścił się w niej magazyn soli¹⁶⁶. Polscy a także niemieccy i żydowscy architekci projektowali i budowali również przepiękne kamienice i pałace, które na trwałe wpisały się w pejzaż miasta. Między innymi pod koniec XIX wieku powstała kamienica braci Chaima Mordki i Gersza Auerbacha przy ulicy Narutowicza 32 (dawniej Dzielna). Została ona zaprojektowana przez tego samego architekta, który projektował synagogę na ul. Rewolucji 1905 – architekta pochodzenia żydowskiego Gustawa Landau-Gutentagera. Projekty tego architekta często nawiązywały do stylu neorenesansowego. W tym stylu powstała kamienica przy Narutowicza 30, i kolejna przy ul. Narutowicza 32, która należy do najpiękniejszych budynków tejże ulicy (zdj. 214). W tej eklektycznej kamienicy architekt nawiązał do architektury romańskiej, stosując wiele elementów dekoracyjnych takich jak: bliźniacze okna, fryz kolumnkowy czy rozety. Wygląd kamienicy podkreśla i wzbogaca barwa cegły licowej użytej w elewacji, będącej w dwóch kolorach: żółtym i terakota¹⁶⁷.

¹⁶⁵ Praca zbiorowa: red. Kowalska- Wajnkaïm B. Żydzi łódzcy, wyd. Hamal Andrzej Machejek, Łódź 2015 (Puś W. Okres wielkiego rozwoju gospodarczego 1862-1914), s. 21.

¹⁶⁶ Praca zbiorowa: red. Kowalska-Wajnkaïm B., Żydzi łódzcy, wyd. Hamal Andrzej Machejek, Łódź 2015 (Podolska J., *I nadal tu są...*) s. 134.

¹⁶⁷ Kędzierski D., *Ulice Łodzi*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, ss. 88-89.

Kolejna kamienica należąca do jednego z najbogatszych żydowskich fabrykantów Łodzi, Osze-
ra Kohna, powstała przy ulicy Piotrkowskiej 43 (zdj. 215). Na przelomie XIX/XX wieku
kamienica ta stała się własnością O. Kohna, który przebudował i unowocześnił ją według
projektu Gustawa Landau-Gutentegera, czyniąc z niej kamienicę czynszową. W wyniku prze-
budowy kamienica otrzymała wystrój secesyjny¹⁶⁸. Przy ulicy Jaracza 47 (dawniej Cegielniana)
usytuowany został przepiękny pałac wybudowany dla Edmunda Stefanusa, właściciela
Fabryki Aparatów Farbiarskich i Odlewni Żelaza (zdj. 216). Pałac ten zaprojektowany został
przez polskiego architekta Franciszka Chelmińskiego w 1900 roku, reprezentuje architekturę
eklektyczną z elementami neobaroku. Obecnie został odnowiony i podwyższony o jedną
kondygnację co sprawiło, że znacznie odbiega od pierwotnego wyglądu.

Zdj. 213. Synagoga – Rewolucji 1905 nr 28,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 214. Fasada kamienicy –
Narutowicza 32, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 215. Fasada kamienicy –
Piotrkowska 43, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 216. Fasada Pałacu E. Stefanusa –
Jaracza 47, Łódź (archiwum autorki)

¹⁶⁸ Łukawski S., Łódzka secesja, wyd. Zora, Łódź 1997, s. 37.

Na przełomie XIX/XX wieku zostało wybudowanych w Łodzi również wiele szkół dla młodzieży żydowskiej. Powstawały również szpitale, budowano banki, przytulki i teatry. W 1900 roku, przy ulicy Pomorskiej 48, powstała Szkoła Rzemioł przeznaczona dla ubogiej młodzieży żydowskiej uczącej się zawodu, która została zaprojektowana przez architekta pochodzenia żydowskiego, Gustawa Landau-Gutentegera, a obecnie budynek jest zajmowany przez studentów Uniwersytetu Łódzkiego (zdj. 217). Niedaleko, na tej samej ulicy, przy Pomorskiej 16 mieściło się Żeńskie Gimnazjum Szanieckiej – dziś budynek również pełni funkcje edukacyjne i znajduje się w nim IV Liceum Ogólnokształcące (zdj. 218). Kolejna żydowska szkoła im. Icchaka Lajba Pereca znajdowała się w kamienicy przy ulicy Kilińskiego 49 (d. Widzewska) (zdj. 219), obecnie budynek ten pełni funkcje mieszkalne.

Zdj. 217. Dawna Szkoła Rzemioł – Pomorska 48, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 218. Dawne Gimnazjum żeńskie – Pomorska 16, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 219. Dawna żydowska szkoła – Kilińskiego 49, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 220. Żeńska Szkoła Handlowa – Al. Kościuszki 29, Łódź (archiwum autorki)

W 1910 roku przy Alei Kościuszki 29 (d. Spacerowa) w czterokondygnacyjnej kamienicy mieściła się siedmioklasowa Żeńska Szkoła Handlowa, która trzy lata później, w 1913 roku została przeniesiona do budynku przy ulicy Zielonej 8. Szkoła ta nosiła nazwę Józefa Lajba Aba. W 1918 roku została przekształcona na Gimnazjum Żeńskie. Była to szkoła żydowska, polskojęzyczna, o wysokim poziomie nauczania literatury¹⁶⁹ (zdj. 220).

Pod koniec XIX wieku przy ulicy Piotrkowskiej 29 powstała okazała kamienica, która stała się w 1900 roku Siedzibą Banku warszawskiego bankiera Wilhelma Landau (zdj. 221). Projekt tej narożnej, trzypiętrowej kamienicy wykonał Gustwa Landau-Gutenteger, łącząc dwa skrzydła budynku zaokrąglonym narożnikiem, nad którym umieścić efektowną kopułę. Oprócz elementów historyzujących, w elewacji widoczne są nawiązania do sztuki baroku i secesji¹⁷⁰. W latach 1885-1890 przy ulicy Sterlinga 1/3 powstał żydowski szpital Izraela i Leony Poznańskich (zdj. 222). Szpital ten był przeznaczony wyłącznie dla chorych wyznania mojżeszowego i należał do najlepiej wyposażonych łódzkich szpitali, w którym również znajdowało się miejsce wydzielone na modlitwę oraz kuchnia z koszernym jedzeniem. Jako żydowski szpital funkcjonował do 1939 roku¹⁷¹. Ten dwukondygnacyjny budynek zaprojektowany został przez H. Majewskiego i Juliusza Junga i obecnie funkcjonuje jako szpital znany z Kliniki Kardiologicznej. Nosi nazwę Seweryna Sterlinga – lekarza, który niegdyś leczył i prowadził badania na gruźlicę w tym szpitalu¹⁷².

Jak przystało na wielonarodowościowe i wielokulturowe miasto, w każdej niemal profesji można było spotkać przedstawicieli wszystkich nacji, którzy swój los wiązali z Łodzią. Dla nich to Łódź była małą ojczyzną, w której planowali swoją przyszłość i podejmowali usilne starania, aby zmienić jej oblicze, usuwając zaborcze zaniedbania.

Zdj. 221. Dawna Siedziba Banku – Piotrkowska 29, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 222. Dawny szpital żydowski – Sterlinga 1/3, Łódź (archiwum autorki)

¹⁶⁹ Podolska J. *Spacerownik – Łódź żydowska*, wyd. Agora, Łódź 2009, s. 80.

¹⁷⁰ Podolska J. *Spacerownik – Łódź żydowska*, wyd. Agora, Łódź 2009, s. 72.

¹⁷¹ Podolska J. *Spacerownik – Łódź żydowska*, wyd. Agora, Łódź 2009, s. 60.

¹⁷² Kędzierski D. *Ulice Łodzi*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009, s. 130.

Do ludzi tych należeli m.in.: wcześniej wspomniani fabrykanci i przemysłowcy pochodzenia żydowskiego a także artyści, architekci, nieprzeciętni ludzie reprezentujący środowisko żydowskie, bez których wizerunek miasta byłby znacznie uboższy. Architektami pochodzenia żydowskiego, którzy działali na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi byli m.in. Gustaw Landau-Guteneteger, Dawid Lande czy Adolf Zeligson. Społeczność żydowska inwestowała też w innego typu przedsięwzięcia o charakterze kulturalnym takie jak księgarnie, teatry a także kina i wydawnictwa. Wybijającą się grupą wśród łódzkich Żydów byli artyści i twórcy kultury, do których należeli m.in.: pisarz amerykański pochodzenia żydowskiego Jerzy Kosiński, poeta, Polak żydowskiego pochodzenia Julian Tuwim, muzycy: Artur Rubinstein i Aleksander Tansman, a także malarze i graficy m.in.: Samuel Hiszberg, Artur Szyk, Jan-kiel Adler czy Leopold Pilichowski i wielu innych. Grupę lekarzy pochodzenia żydowskiego reprezentowali m.in. Seweryn Sterling, Emanuel Sonnenberg czy Aleksander Margolis.

Znaczącą grupę społeczności Łodzi na przełomie XIX/XX wieku, oprócz Polaków i Żydów, stanowili Niemcy. Oni również wnieśli znaczny wkład w kształtowanie się miasta. Przybywający do Łodzi fabrykanci niemieccy wraz z rozwojem przemysłu tekstylnego powiększali swoje majątki, co było zauważalne w architekturze miasta. Ówczesna elita miasta skupiała się przy trakcie piotrkowskim (obecnie ul. Piotrkowskiej), gdzie powstało wiele przepięknych pałaców, kamienic i fabryk. Jednym z takich pałaców, powstałych pod koniec XIX wieku był Pałac Juliusza Heinzla, będący obecnie siedzibą Urzędu Miasta Łodzi, który został wybudowany w 1882 roku przez budowniczego Otta Gehliga (zdj. 223). Pałac został usytuowany przy ulicy Piotrkowskiej 104 i stał przy fabryce wyrobów wełnianych, w linii regulacyjnej ulicy, tuż przed zabudowaniami fabrycznymi, rozciągającymi się w głąbi posesji. Jest to budynek eklektyczny z przewagą elementów nawiązujących do renesansu berlińskiego¹⁷³. Elewacja zachowała bogaty, pierwotny wystrój architektoniczny. Górna część frontowego budynku zdobi rzeźbiony fryz, a na szczycie fasady umieszczono rzeźby trzech postaci: alegorie wolności, przemysłu i handlu. W 1907 roku przy ulicy Piotrkowskiej 137/139 wybudowany został inny okazały pałac należący do Juliusza Roberta Kindermanna – przemysłowca pochodzenia niemieckiego (zdj. 224). Pałac ten powstał według projektu architekta Gustawa Landau- Gutenetegera jako rezydencja o funkcjach biurowo-mieszkalnych i magazynowych. Elewacja frontowa pałacu jest sześćoosiowa, z półkoliście zwieńczonymi oknami i wysokim, boniowanym

¹⁷³ Laurentowicz-Granias M., Manžentt-Kubiak J. *Pałace ziemi obiecanej*, wyd. Zora, Łódź 1997, s. 46.

parterem. Całość elewacji została zakończona gzymsem kordonowym, poniżej którego biegnie mozaikowy fryz z alegorycznym przedstawieniem, odnoszącym się do przemysłu i handlu¹⁷⁴. Kolejnym obiektem, należącym do rodziny Kindermanów, wyróżniającym się wyglądem i usytuowanym w centrum Łodzi jest pałac Gustawa Adolfa Kindermanna znajdujący się przy ulicy Piotrkowskiej 151 (zdj. 225), obecnie pełniący funkcje siedziby Prokuratury Apelacyjnej.

Elewacja frontowa tego pałacu posiada wysoki, granitowy cokół, zaś wyższe kondygnacje oblicowane zostały płytami z piaskowca. Pałac ten powstał w 1911 roku według projektu wiedeńskiego architekta, Karla Seidla. W środkowej części elewacji frontowej pałacu, na wysokości pierwszego piętra, znajduje się jednokondygnacyjny wykusz zakończony balustradą. Brama przejazdowa została usytuowana z boku budynku, a okna znajdujące się w elewacji są zwieńczone łagodnymi łukami. Przełom XIX/XX wieku to czas, kiedy w architekturze miasta zaczęły pojawiać się również wielkie zakłady przemysłowe, które na trwałe wtopiły się w krajobraz miasta, nadając Łodzi określonego charakteru. W latach 1835-1886 została wybudowana przez saksońskiego imigranta Ludwika Geyera tzw. „Biała Fabryka” – dziś siedziba Centralnego Muzeum Włókiennictwa, która stanowi przykład wspaniałej architektury przemysłowej powstałej w tamtych czasach (zdj. 226). Budynek ten usytuowany został przy ulicy Piotrkowskiej 282-284 i stanowił fabrykę wyrobów bawełnianych, gdzie w 1839 roku została uruchomiona przędzalnia mechaniczna, w której pracowało ponad 7,5 tysiąca wrzecion, poruszanych siłą pierwszej w Łodzi maszyny parowej o mocy 60 KM¹⁷⁵. Kolejna fabryka wyrobów bawełnianych mieszcząca przędzalnie i tkalnię powstała przy ulicy Tylnej 46 (zdj. 227 i 228). Właścicielem tych zakładów przemysłowych był Traugott Grohman, później zaś stał się jej właścicielem syn Ludwik Grohman. Pod koniec XIX wieku procentowy udział przemysłowców-włókienników niemieckich i żydowskich był porównywalny, przy czym największe fabryki były w rękach niemieckich. Oprócz wcześniej wymienionych przemysłowców, do czołowych fabrykantów pochodzenia niemieckiego, działających prężnie w Łodzi należeli także: Karol Scheibler, Robert Biedermann, Edward Herbst, Juliusz Heinzl, Ludwik Meyer i wielu innych.

¹⁷⁴ Laurentowicz-Granias M., Manžentt-Kubiak J. *Pałace ziemi obiecanej*, wyd. Zora, Łódź 1997, s. 72.

¹⁷⁵ Jaskulski M. *Stare fabryki Łodzi*, wyd. Zora, Łódź, 1995, s. 70.

Zdj. 223. Pałac J. Heinzla –
Piotrkowska 104, Łódź (archiwum autorki)

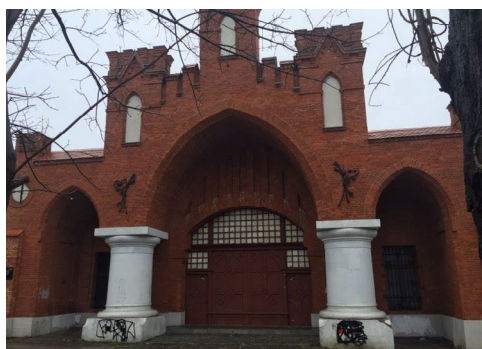
Zdj. 224. Pałac J. Kindermanna –
Piotrkowska 137, Łódź (archiwum autorki)

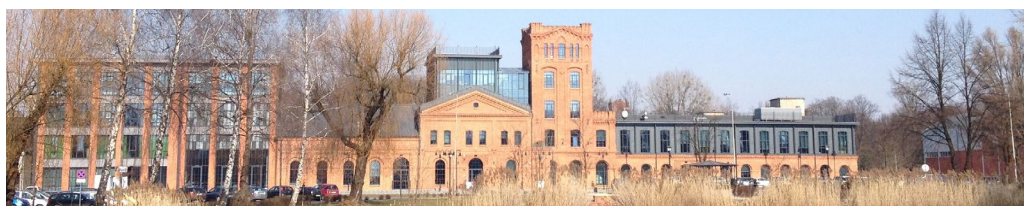
Zdj. 225. Pałac G. Kindermanna –
Piotrkowska 151, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 226. Biała Fabryka – Piotrkowska 282-284,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 227 i 228. Fabryka wyrobów bawełnianych
Grohmana, Łódź (archiwum autorki)

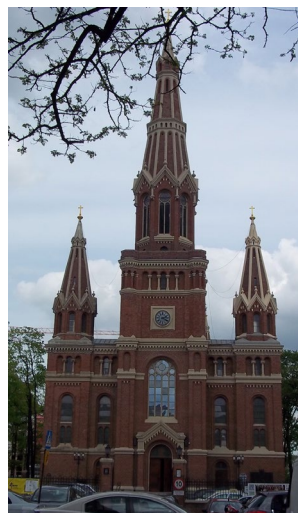

Oprócz dużych kompleksów fabrycznych, pięknych willi i pałaców oraz kamienic powstawały również budowle sakralne różnych wyznań. Wielonarodowy charakter miasta sprawiał, że jednocześnie wznoszono mury kościołów katolickich, ewangelickich, mury cerkwi i synagog. Pierwsza parafia ewangelicka pod wezwaniem św. Trójcy powstała w 1829 roku przy ulicy Piotrkowskiej 2 (zdj. 229).

Parafia św. Trójcy była pierwszą formą zorganizowanego życia zborowego, która najpierw należała do diecezji kaliskiej, później zaś do diecezji płockiej. W 1870 roku parafia liczyła 20 tys. wyznawców. W kościele, w każdą niedzielę odbywały się dwa nabożeństwa w języku niemieckim¹⁷⁶. Obecnie, dawny kościół ewangelicki jest kościołem katolickim pod wezwaniem Zesłania św. Ducha. Kolejnym kościołem ewangelicko-augsburskim był kościół św. Jana, stojący przy ulicy Sienkiewicza 60 (obecnie jest to kościół rzymskokatolicki pod wezwaniem Najświętszego Imienia Jezus) (zdj. 230). Na ulicy Piotrkowskiej 283 znajduje się jeden z największych budynków sakralnych w Łodzi – kościół św. Mateusza, który obecnie jest jedynym funkcjonującym kościołem ewangelicko-augsburskim (zdj. 231). Kolejnym przykładem tym razem świątyni ewangelicko-reformowanej powstałej w 1928 roku jest kościół usytuowany przy ulicy Radwańskiej 37 (daw. Radwańska 33) (zdj. 232). Kościół ten był wzorowany na wileńskim kościele ewangelicko-reformowanym pochodzącym z 1830 r. Ta niewielka świątynia założona na planie prostokąta, przekryta dwuspadowym dachem przyjmuje klasycystyczny wygląd, a jej wejście poprzedzone zostało kolumnowym portykiem ze schodami na wzór świątyń rzymskich.

Zdj. 229. Kościół św. Trójcy – Piotrkowska 2, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 230. Kościół św. Jana – Sienkiewicza 60, Łódź (archiwum autorki)

¹⁷⁶ Machejek A. *Niemcy łódzcy*, wyd. Hamal Andrzej Machejek, Łódź 2010, s. 55.

Zdj. 231. Kościół Św. Mateusza –
Piotrkowska 283, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 232. Kościół ewangelicko-reformowany –
Radwańska 37, Łódź
(archiwum autorki)

Niemieckie placówki oświatowe stanowiły nieodłączną część kulturalnego krajobrazu miasta. Potrzeby rozwijającego się przemysłu włókienniczego sprawiły, że w Łodzi rosło zapotrzebowanie na średnią kadrę techniczną. Wówczas to zdecydowano, że w miejscu dawnej Szkoły Realnej Niemiecko-Rosyjskiej przy dawnym Rynku Nowego Miasta 14 powstanie Wyższa Szkoła Rzemieślnicza¹⁷⁷ (ob. Plac Wolności 14) (zdj. 233). W latach 1924-25 budynek dawnej Szkoły Rzemioł, stanowiący od 1915 roku siedzibę władz miasta przebudowano na potrzeby magistratu według projektu Wiesława Lisowskiego.

Zdj. 233. Dawna Wyższa Szkoła Rzemioł –
Pl. Wolności 14, Łódź
(archiwum autorki)

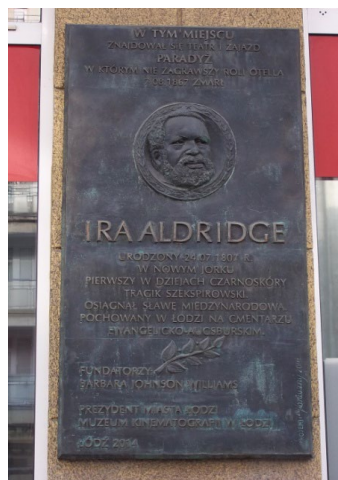
Zdj. 234. Dawne Gimnazjum Męskie –
Al. Kościuszki 65, Łódź
(obecnie Muzeum Archeologiczne)
(archiwum autorki)

¹⁷⁷ Stefański K. *Gmachy użyteczności publicznej*, wyd. Zora, Łódź 2000, s. 33.

Nadbudowano jedną kondygnację nad częścią środkową gmachu oraz dwie kondygnacje nad skrzydłami bocznymi, przebudowano również fasadę, nadając jej styl modernizmu historyzującego¹⁷⁸. Obecnie budynek zajmuje Muzeum Etnograficzne i Archeologiczne. W 1910 roku przy alei Kościuszki 65 (d. Spacerowa) powstało Niemieckie Gimnazjum Męskie (zdj. 234). Projekt budynku wykonał berliński architekt Karol Herrning. W 1911 roku w tym gimnazjum uczyło się 311 Niemców, 64 Żydów, 2 Francuzów, 2 Czechów i 1 Polak¹⁷⁹. Do 2014 roku w budynku znajdował się Dziekanat Wydziału Filologicznego oraz Katedry Filologii Angielskiej, Rosyjskiej i Polskiej Uniwersytetu Łódzkiego, na początku 2015 roku zostały one przeniesione do budynku na ulicy Pomorskiej. Nieopodal, przy alei Kościuszki 71 (daw. Spacerowej) znajduje się budynek dawnego Gimnazjum Angeliki Rothert (zdj. 235). Była to szkoła dla dziewcząt, która w niepodległej Polsce została przekształcona w Gimnazjum Realne i otrzymała pełne prawa państwowej szkoły średniej. Była to żeńska szkoła, do której uczęszczały Niemki, Żydówki i Polki. Gimnazjum zostało zamknięte w rok po wybuchu II wojny światowej, w 1940 roku¹⁸⁰. Obecnie budynek jest zajmowany przez Wojewódzki Ośrodek Egzaminacyjny dla kierowców. Społeczność niemiecka przywiązywała dużą rolę do rozwoju kulturalnego, zatem budowali oni teatry, sale tańców i śpiewu oraz domy koncertowe. Popularne było także wznoszenie sezonowych, letnich teatrów, które mieściły się w restauracyjnych ogródkach.

Zdj. 235. Dawne Żeńskie Gimnazjum – Al. Kościuszki 71, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 236. Tablica pamiątkowa – Piotrkowska 175a, Łódź (archiwum autorki)

¹⁷⁸ Olenderek J. *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa*, wyd. Książki Młyn, Tom I, Łódź 2011, s. 24.

¹⁷⁹ Praca zbiorowa pod red. Radziszewskiej K. *Niemieckimi śladami po Ziemi Obiecanej*, wyd. Literatura, Łódź, 1997, s. 95.

¹⁸⁰ Praca zbiorowa pod red. Radziszewska K. *Niemieckimi śladami po Ziemi Obiecanej*, wyd. Literatura, Łódź 1997, ss. 98-99.

Życie teatralnej dyspory niemieckiej w Łodzi na przełomie XIX/XX wieku było bardzo aktywne, jednakże do dzisiejszych czasów nie przetrwał żaden z niemieckich teatrów. Pierwszym, stałym drewnianym teatrem niemieckim był Teatr Paradies, który powstał w 1867 roku przy ulicy Piotrkowskiej 175a (dziś na murach istniejącej tam oficyny została zawieszona tablica informacyjna o istniejącym tu niegdyś teatrze) (zdj. 236). Przy ulicy Dzielnej 18 (ob. Narutowicza 20) znajdował się kolejny murowany, stały teatr noszący nazwę Thalia. Powstał on w głębi posesji, w miejscu dawnej sali tańca zorganizowanej przez Ignacego Vogla w 1880 roku. Obiekt ten został przebudowany na teatr przez firmę budowlaną Otto Gehliga w 1882 roku, a w 1921 roku spłonął w pożarze¹⁸¹.

Na przełomie XIX/XX wieku w Łodzi działali głównie architekci polscy i pochodzenia żydowskiego. Jednakże, była też niewielka grupa architektów pochodzenia niemieckiego, która miała udział w kształtowaniu architektury łódzkiej. Do tej grupy należeli m.in. Alwil Jankau, Otto Gehling, Juliusz Jung czy Adolf Wolff. Jednakże na architekturę miasta największy wpływ wywarli niemieccy przemysłowcy, którzy finansowali większość powstających w tym czasie obiektów w Łodzi. Należeli do nich między innymi: Karol Scheibler, Ludwik Meyer, Juliusz Kindermann, Juliusz Heinzel, Ludwik Grohman, Gustaw Geyer czy Robert Bidermann i inni.

Osadnictwo rosyjskie w Łodzi było związane z sytuacją polityczną Polski w XIX wieku. Od roku 1815, tzn. od czasu podpisania traktu wiedeńskiego, Łódź była częścią Królestwa Polskiego. Rozwijające się miasto włókiennicze było olbrzymim rynkiem zbytu Rosji. Dlatego też w Łodzi zaczęli pojawiać się rosyjscy kupcy i hurtownicy. Jednak największy wpływ na pojawienie się Rosjan w Łodzi miały następstwa polityki rusyfikacji, której jednym z elementów była unifikacja administracji. Do Łodzi przyjeżdżali urzędnicy administracji publicznej i sądownictwa oraz ich rodziny. Ze spisu wiadomo, że w 1897 roku w Łodzi stacjonowało 4412 żołnierzy, w tym 3548 Rosjan, 292 Żydów, 175 Niemców i 145 Polaków¹⁸². W 1878 roku we wszystkich szkołach wprowadzono język rosyjski jako obowiązkowy, a następnie wykładowy. Od 1879 roku funkcjonowały w Łodzi dwie średnie szkoły rosyjskie. Wcześniej, w latach 40. XIX wieku, funkcjonowała Szkoła Powiatowa Realna Niemiecko-Rosyjska przy obecnym Placu Wolności 14 (d. Nowy Rynek).

W 1880 roku, przy ulicy Dzielnej 11 (obecnie Narutowicza 11) funkcjonowała Elementarna Szkoła Rosyjska zwana Szkołą Aleksandryjską. Rosyjskojęzyczne szkoły rządowe: męska i żeńska działały w wynajętych pomieszczeniach przy ulicy Cegielnianej 64

¹⁸¹ Stefański K. *Gmachy użyteczności publicznej dawnej Łodzi*, wyd. Zora, Łódź, 2000, s. 64.

¹⁸² Podolska J., Jagiełło M. *Spacerownik-rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, wyd. Agora, Łódź, 2012, s. 14.

(ob. Jaracza 28)¹⁸³. W latach osiemdziesiątych XIX wieku został wybudowany gmach szkoły dla chłopców przy ulicy Mikołajewskiej (ob. Sienkiewicza 46) (zdj. 237). Szkoła ta została sfinansowana przez niemieckiego przemysłowca Scheiblera, co zostało zapisane na tablicy pamiątkowej znajdującej się na murach szkoły, która obecnie jest III Liceum Ogólnokształcącym. Natomiast Żeńskie Gimnazjum Rządowe przeniosło się z ulicy Cegielnianej (ob. Jaracza) w 1903 roku do budynku przy ulicy Pomorskiej 16. Zarówno w męskim, jak i w żeńskim gimnazjum pracowało kilku nauczycieli rosyjskich, m.in. nauczyciel kaligrafii i rysunku: Grigorowicz, nauczyciel rosyjskiego, geografii i historii- Żukow i Preobrażeński, nauczyciel śpiewu – Mikołajew¹⁸⁴. Życie religijne społeczności rosyjskiej i wyznania prawosławnego skupiało się wokół pięknych, łódzkich cerkwi. Pierwszą cerkwią, jaka powstała w Łodzi, była usytuowana przy ulicy Kilińskiego 56 (d. Widzewska) Cerkiew św. Aleksandra Newskiego (zdj. 238) Projekt cerkwi sporządził Hilary Majewski, który wzorował się na budowach rosyjskich i bizantyjskich. Dzięki zachowanej kronice cerkwi Aleksandra Newskiego wiadomo, że prace murarskie i ciesielskie wykonała łódzka firma Roberta Nestlera, a tynkarskie – Oskara Pleszke. Natomiast konstrukcje i pokrycie dachu wykonała łódzka firma Otto & Szolc. W Petersburgu, w pracowni Wasilija Wasilijewa, powstały niemal wszystkie ikony znajdujące się w świątyni¹⁸⁵. Kolejną cerkwią powstałą pod koniec XIX wieku w Łodzi jest Cerkiew św. Olgi usytuowana przy ulicy Piramowicza 12 (d. Olgińska) (zdj. 239). Świątynia ta jest znacznie skromniejsza niż poprzednio omawiana cerkiew św. Aleksandra Newskiego, gdyż powstała ze składek wiernych, bez udziału finansowego łódzkich przemysłowców. W budynku należącym do parafii prawosławnej funkcjonowała szkoła przyparafialna, która w 1907 roku zaliczała się do najlepszych w Królestwie Polskim, oraz funkcjonował sierociniec prawosławny. Natomiast od 1946 roku przy Cerkwi św. Olgi funkcjonowało Rosyjskie Towarzystwo Dobroczyńności¹⁸⁶. Świątynia ta dedykowana była świętej Oldze, księżnej kijewskiej i przeznaczona była dla dzieci z ochronki. Obecnie odnowiona, z piękną złotą kopułą nadal służy łódzkiej społeczności prawosławnej. Trzecią, zachowaną do czasów obecnych cerkwią, choć pozbawioną po części swojego pierwotnego wyglądu i funkcji, jest Cerkiew św. Aleksego (zdj. 240). Cerkiew ta powstała w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku jako świątynia prawosławna, przeznaczona wyłącznie dla żołnierzy.

¹⁸³ Podolska J., Jagiełło M. *Spacerownik – rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, wyd. Agora, Łódź 2012, s. 85.

¹⁸⁴ Podolska J., Jagiełło M. *Spacerownik – rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, wyd. Agora, Łódź 2012, ss. 85-86.

¹⁸⁵ Podolska J., Jagiełło M. *Spacerownik – rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, wyd. Agora, Łódź 2012, s. 26.

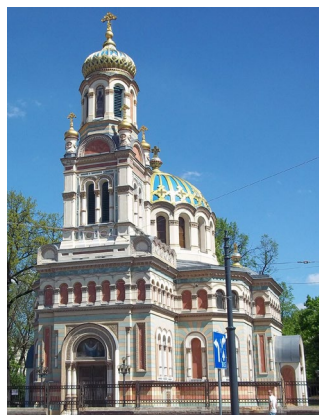
¹⁸⁶ Podolska J., Jagiełło M. *Spacerownik – rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, wyd. Agora, Łódź 2012, s. 62.

Usytuowana została przy ulicy Jerzego 9 (daw. Jekaterynburska) jako okazała budowla z cebulastymi kopułami i wieżyczkami, które zostały rozebrane w 1919 roku, gdy świątynię przekształcono w rzymskokatolicki kościół garnizonowy pw. św. Jerzego. Ostatnią cerkwią, która powstała najpóźniej, bo w 1904 roku jest Cerkiew pw. Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy znajdująca się na terenie cmentarza na Dołach, w części prawosławnej. Cerkiew ta została zaprojektowana przez F. Chełmińskiego i stanowi niewielką, murowaną budowlę, której przestrzeń centralną przekrywa duża, cebulasta kopuła (zdj. 241). Omawiając architekturę związaną ze społecznością rosyjską, nie można pominąć przepięknego gmachu dawnego Rosyjskiego Banku Państwa przy alei Kościuszki 14 (d. Spacerowa) (zdj. 242). Powstał on w 1908 roku według projektu Dawida Landego jako monumentalny gmach o reprezentacyjnej architekturze. W czasie I wojny światowej był siedzibą niemieckich władz okupacyjnych, zaś po odzyskaniu niepodległości stanowiąc siedzibę Izby Skarbowej. Od 1927 roku przeszedł na własność Banku Polskiego i do dziś pełni funkcje banku. Spośród zabudowy mieszkaniowej można wyróżnić niezwykle ciekawą kamienicę usytuowaną przy ulicy Andrzeja Struga 2, która powstała w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku i stanowi rzadki przykład stylu Aleksandra III (zdj. 243). Elewacje kamienicy są utrzymane w kolorystyce czerwono-beżowej. W elewacji pojawiają się ozdobne szczyty oraz ciekawie rozwiązane, o podstawach trójkątnych, wykusze i balkony. Jeśli chodzi o przedsiębiorców czy fabrykantów pochodzenia rosyjskiego, to w Łodzi było ich niewielu. Do tej nielicznej grupy można zaliczyć Włodzimierza Stolarowa, który pod koniec XIX wieku otworzył w Łodzi Fabrykę wyrobów bawełnianych przy ulicy Rzgowskiej 24/28. Włodzimierz Stolarow, podobnie jak inni przemysłowcy łódzcy, stworzył przy fabryce instytucje socjalne wspierające robotników: ambulatorium, kasę chorych, szkołę dla dzieci robotników oraz dom dla wyższego kierownictwa firmy, w którym mieszkał podczas pobytu w Łodzi¹⁸⁷. W dawnym kompleksie fabrycznym obecnie znajdują się siedziby wielu spółek, sklepów i hurtowni. Wchodzący w skład zespołu fabrycznego budynek dawnej szkoły, który był przeznaczony dla dzieci robotników fabryki został zrewitalizowany i przebudowany. Architektura dzisiejszego budynku nawiązuje do dawnej, fabrycznej Łodzi. Dotyczy to parteru i piętra obiektu, wyższe kondygnacje otrzymały nowoczesny, przeszklony wygląd (zdj. 244).

¹⁸⁷ Podolska J., Jagiełło M. *Spacerownik – rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, wyd. Agora, Łódź 2012, s. 96.

Zdj. 237. Dawne Gimnazjum Męskie – Sienkiewicza 46, Łódź
(archiwum autorki)

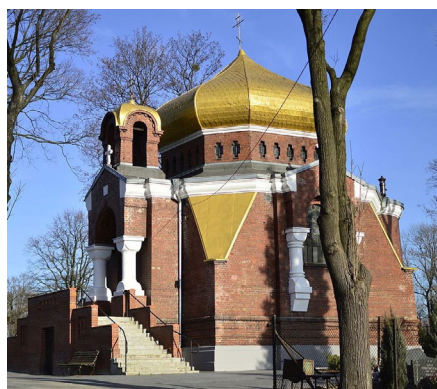
Zdj. 238. Cerkiew św.
A. Newskiego – Kilińskiego 56,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 239. Cerkiew św. Olii – Piramowicza 12,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 240. Dawna cerkiew św. Aleksego –
Jerzego 9, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 241. Cerkiew Zaśnięcia NMP,
Telefoniczna 4, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 242. Dawny Rosyjski Bank Państwa –
Al. Kościuszki 14, Łódź (ob. Bank Polski PKO)
(archiwum autorki)

Zdj. 243. Kamienica –
Struga 2, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 244. Dawna Fabryka Stolarowa –
Rzgowska 26/28, Łódź
(archiwum autorki)

Charakterystyczne dla wielonarodowej Łodzi było to, że zazwyczaj budowę znaczących budynków użyteczności publicznej, budynków sakralnych i przemysłowych a także szkół i budynków mieszkalnych, wspierali łódzcy fabrykanci, którzy w znacznej części finansowali budowy i kształtowali wygląd miasta na przełomie XIX/XX wieku. Po II wojnie światowej napływowa ludność i nowy ustrój przyczyniły się do utraty pamięci o wielokulturowym, błyskawicznie rozwijającym się mieście. Na szczęście wśród wielu zniszczeń i zaniedbań, nadal widoczne są ślady dawnej potęgi i obecności wielu kultur. W latach siedemdziesiątych XX wieku Łódź zatraciła swój wielonarodowy charakter, mieszkańcami miasta w tym okresie zostali głównie Polacy.

Wilno

Wilno nigdy nie było miastem jednolitym etnicznie. Na przestrzeni dziejów Wilno stało się prawdziwą mieszanką kultur, narodowości i religii. Pomimo tego, że miasto dzisiaj jest miastem litewskim, to zachowuje wiele pamiątek po swojej wielobarwnej przeszłości. Przez lata Wilno było zamieszkiwane przez różne narodowości, z których każda pozostawiła w tym miejscu część swojej kultury i tożsamości. Na przestrzeni dziejów najliczniej zamieszkiwali Wilno Polacy, Żydzi, Rosjanie, Białorusini i Litwini. Gdy miasto należało do Imperium Rosyjskiego największy odsetek mieszkańców stanowili Żydzi (było ich ok. 40%), na drugim miejscu byli Polacy (ok. 31%), a następnie Rosjanie, Litwini i Białorusini¹⁸⁸.

¹⁸⁸ Koprowski M.A. *Wilno – historia, ludzie, tradycje*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 63.

Według spisu ludności miasta dokonanego przez okupacyjne władze niemieckie w grudniu 1916 roku, w Wilnie mieszkało 74 466 tysięcy mieszkańców, z czego niemal 54% stanowili Polacy, około 42% Żydzi, 2,09% Litwini, 1,59% Rosjanie, 0,44% Białorusini, 0,63% Niemcy i 0,13% inne narodowości. Wilno nigdy nie należało do Polski, przez stulecia stanowiło stolicę Wielkiego Księstwa Litewskiego, którego elity uległy polonizacji, ale zawsze zachowywały odrębność państwową¹⁸⁹. Różnorodność Wilna jest widoczna przede wszystkim w architekturze miasta, gdzie do dzisiejszych czasów przetrwało wiele budynków sakralnych, budynków użyteczności publicznej i zabudowa mieszkaniowa przypominająca o wielokulturowym charakterze miasta. Przed 1939 rokiem w Wilnie liczącym około 200 tysięcy mieszkańców, funkcjonowało około 40 kościołów i świątyń różnych wyznań. Obok siebie żyli i mieszkali katolicy, prawosławni, ewangelicy, Żydzi, muzułmanie a także karaimi i inni. Wszystkie te religie i wyznania miały swoje świątynie, z których większość zamknięto lub zniszczono po 1945 roku. Również w tym czasie rozwijało się życie kulturalne i oświatowe. Powstawały szkoły, budynki użyteczności publicznej, teatry a także szpitale i inne instytucje, do których uczęszczały osoby różnych nacji. Jednym z najważniejszych ośrodków kultury i nauki stał się istniejący do dziś Uniwersytet Wileński im. Stefana Batorego. Kompleks Uniwersytetu Wileńskiego został usytuowany w kwartale ulic Starego Miasta przy ulicy Zamkowej, św. Jana i Uniwersyteckiej. W obrębie kompleksu znajduje się 12 arkadowych dziedzińców i galerii, a także obserwatorium astronomiczne oraz jeden z najpiękniejszych barokowych kościołów – kościół św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, który został ufundowany przez Władysława Jagiełłę. Uniwersytet ten należy do najstarszych w Europie Wschodniej, który założono głównie w celu krzewienia katolicyzmu, jednakże był on otwarty dla ludzi różnych narodowości (zdz. 245). Miejsce to było powiązane z pracą wielu profesorów i studentów różnych narodowości, również polskiej. Na przestrzeni wieków wykładali tu: Piotr Skarga, Joachim Lelewel czy Władysław Tatarkiewicz, a uczyli się m.in.: Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Juliusz Ignacy Krasicki czy Paweł Jasienica. Karolina Mickeviciute napisała w swoim przewodniku o mieście Wilno: „Wszelknie Uniwersytetu rozstawili jej wychowankowie: jezuita św. Andrzej Bobola, poeci romantycy: Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki i Juliusz Ignacy Krasicki, rektor uniwersytetu w Sandiego I. Domeyko, laureat literackiej Nagrody Nobla Czesław Miłosz i inni. Na uniwersytecie toczyły się ważne procesy polityczne: żywy był ruch antycarski, działały tajne organizacje studentów i profesorów, rozpoczęto litewskie odrodzenie narodowe. W ciągu ponad 400-letnich dziejów Uniwersytetu okupanci plądrowali go i prześladowali profesorów i studentów: w XIX wieku Rosja carska, później Niemcy nazistowskie i Związek Sowiecki. Dopiero

¹⁸⁹ Koper S. *Dwudziestolecie międzywojenne. Warszawa Lwów Wilno*, Tom 9, wyd. Edipresse, Warszawa 2013, s. 79.

po odzyskaniu przez Litwę niepodległości w 1990 roku ponownie stała się możliwa działalność akademicka niekrępowana pętlami politycznymi i cenzurą¹⁹⁰.

W Wilnie można odnaleźć wiele kościołów, w których po dziś dzień nabożeństwa są odprawiane w języku polskim. Należy do nich kościół św. Ducha usytuowany przy ulicy Dominikańskiej 8, stanowiący świątynię, w której liturgia spełniana jest wyłącznie w języku polskim (zdj. 246). Jest to barokowa budowla wybudowana bokiem do ulicy, dzięki czemu nie posiada ona wyraźnej fasady frontowej. Dwukondygnacyjny portal wejściowy kościoła został ujęty parami kolumn i pilastrów, nad którym widnieje herb Rzeczypospolitej i Wazów w otoczeniu drobnej roślinności (zdj. 247). Interesujące jest to, iż kościół ten nigdy nie został zamknięty ani przebudowany na cerkiew, jak to miało miejsce z większością katolickich świątyń w Wilnie. Innym kościołem, w którym odprawia się msze w języku polskim (msze prowadzone są na przemian w języku litewskim i polskim) to kościół św. Teresy przy ulicy Ostrobramskiej 14 (zdj. 248). Architektura tego kościoła reprezentuje styl dojrzałego baroku opartego na wzorach rzymskich. Nad portalem wejściowym kościoła znajduje się herb dynastii władców polsko-litewskich. Kolejnym kościołem, gdzie msze święte odprawiane są również w dwóch językach (polski i litewski), jest barokowa świątynia pod wezwaniem św. Rafała, usytuowany na wzniesieniu, w dzielnicy Snipiszki przy ulicy Snipiskiej 1 (d. Wizkomiarskiej) (zdj. 249). Kościół ten jest kościołem jezuickim stanowiącym trzynawową świątynię w typie bazyliki bez wyodrębnionego prezbiterium. Dwuwieżową fasadę tego kościoła zdobią piękne freski w medalionach przedstawiające świętych. Pionowe podziały elewacji nadają pilastry, pomiędzy którymi znajdują się nisze z posągami.

Zdj. 245. Uniwersytet Wileński – Wielki Dziedziniec, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 246. Kościół św. Ducha – Dominikańska 8, Wilno (archiwum autorki)

¹⁹⁰ Mickeviciute K. *Wilno – przewodnik po mieście*, wyd. Briedis, Wilno 2010, s. 56.

Zdj. 247. Portal w kościele
św. Ducha, Dominikańska 8,
Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 248. Kościół św. Teresy – Ostrobramska 14,
Ausros Vartu 14 (archiwum autorki)

Zdj. 249. Kościół św. Rafała, Wilno
Snipiska 1 (archiwum autorki)

W okresie II Rzeczypospolitej Wilno stało się centrum kultury żydowskiej. Wówczas to został założony Żydowski Instytut Naukowy z wieloma sekcjami, muzeum i biblioteką. Gmina żydowska miała w Wilnie dwie synagogi i 104 domy modlitwy¹⁹¹. Do obecnych czasów zachowała się tylko jedna synagoga zw. Synagogą Chóralną usytuowaną przy ulicy Pylimo 39 (d. Zawalna) (zdj. 250). Powstała ona w 1903 roku, a w okresie międzywojennym została przekształcona w magazyn leków. W 1989 roku została odzyskana przez społeczność żydowską i zaczęła ponownie funkcjonować. Pierwszy projekt tej synagogi powstał w 1901 roku, jednak nie został zrealizowany. Drugi, zrealizowany projekt, wykonany przez arch. Dawida Rozenhauza, powstał rok później w 1902 roku. Synagoga została założona na planie nieregularnym, zbliżonym do kwadratu z ciekawie rozwiązaniem wejściem od strony ulicy Pylimo¹⁹². Elewacje synagogi zostały zaprojektowane w stylu mauretańskim i różnią się od typowych bożnic żydowskich. Budynek synagogi wieńczy trójkątny szczyt z kamiennymi tablicami 10. przykazań. Wejście do synagogi poprzedzają arkady, nad którymi widnieje napis w języku hebrajskim informujący, że jest to: „Dom modlitwy – świętość dla wszystkich narodów”. Z terenów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego wywodziło się wielu sławnych i znanych ludzi pochodzenia żydowskiego, do których należeli m.in.: znany rabin Eliasch ben Salomon Zalman, zwany również Ganonem z Wilna, któremu Wilno zawdzięcza miano „Jerozolimy Północy”. Z tych terenów pochodzi znany angielski chemik, laureat Nagrody Nobla Aaron Klug oraz rosyjski malarz Izaak Lewitan, a także francuski rzeźbiarz Jacques Lipchitz.

W architekturze miasta, w miejscach, gdzie niegdyś znajdowało się getto żydowskie obejmujące obszar położony między ulicami Dominikańską, Wielką i Niemiecką, można odnaleźć kilka zachowanych do dziś skromnych domów i kamienic żydowskich stojących przy wąskich ulicach. Do ulic tych należy między innymi ulica Szklana (ob. Stikliy), przy której są usytuowane jedno i dwupiętrowe kamienice pamiętające dawnych, żydowskich mieszkańców (zdj. 251). W XIX wieku Wilno stało się ważnym ośrodkiem żydowskiego oświecenia (haskali). Istniało tu wiele żydowskich szkół i uczelni religijnych. Do nich należały m.in. Świecka Szkoła im. Dwojry Kupersztejn przy ulicy Bazylikańskiej 4, Gimnazjum Realne przy dawnej ulicy Końskiej 1 (ob. Arkliu) czy Szkoła Wieczorowa im. J.L. Pereca przy ulicy Bazylikańskiej 9. Było też kilka szkół hebrajskich m.in. Gimnazjum hebrajskie Tarbut, które mieściło się przy dawnej ulicy Zawalnej 4 (ob. Pylimo), gdzie dziś znajduje się Siedziba Gminy Żydowskiej (zdj. 252), a także Żydowska Szkoła Sobotnia z domem modlitwy przy dawnej ulicy Niemieckiej 6 (ob. Vokieciu) (ryc. 97) czy Szkoła Rzemiosł Talmud Tora przy ulicy Wileńskiej 29.

¹⁹¹ Koprowski M., *Wilno, historia ludzie tradycje*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s.98.

¹⁹² Rupeikiene M., *The synagogue architecture of Lithuania*, wyd. Karpavicius, Vilnius 2008, s.134.

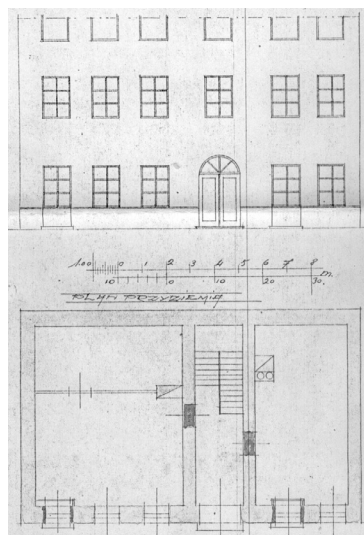
Zdj. 250. Synagoga Chóralna – Pylimo 39, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 251. Kamienice – Ulica Szklana, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 252. Dawne Gimnazjum hebrajskie Tarbut – Pylimo 4, Wilno (archiwum autorki)

Ryc. 97. Dawna żydowska szkoła – Niemiecka 6, Wilno (LPAH, Wyd. Bud. sygn. 936-3-2318)

W zrekonstruowanym budynku przy ulicy Naugarduko 10/2 znajduje się Wileńskie Państwowe Muzeum Żydowskie im. Gaona (zdj. 253). Niegdyś, w tym miejscu mieścił się teatr żydowski. W 1885 roku Matijahu Straszun – członek rady miejskiej Wilna, poliglota biegle postępujący się językiem polskim, niemieckim oraz rosyjskim, przekazał gminie żydowskiej swój bogaty zbiór książek liczący niemal 6 tysięcy woluminów. W 1892 roku otworzono bibliotekę im. Straszuna przy ulicy Żemaitijos, która została zniszczona przez Niemców¹⁹³. Obecnie istnieje tylko kamienica, w której znajdowała się biblioteka, a na jej fasadzie została zawieszona tablica pamiątkowa informująca o znajdującej się tu niegdyś bibliotece (zdj. 254). Inny teatr żydowski znajdował się przy ulicy Arkliu 5 (d. Końskiej)

¹⁹³ Vanclova T. *A Guide to its Names and People*, wyd. Bredis, Vilnius 2009, ss. 181-182.

i funkcjonował w latach 1942-1943 jako teatr getta wileńskiego, w którym odbywały się wieczorki, koncerty i spektakle reżyserowane przez Izraela Segala¹⁹⁴.

Zdj. 253. Muzeum żydowskie – Naugarduko 10/2, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 254. Tablica pamiątkowa – Biblioteka Sztraszuna, Wilno (archiwum autorki)

Dawna ulica Niemiecka (ob. Vokieciu) jest jedną z najstarszych ulic Wilna. To tutaj już w XV wieku mieszkali niemieccy kupcy i rzemieślnicy. Zapewne dlatego stanął tu pierwszy drewniany kościół ewangelicki, który spłonął. W 1662 roku odbudowany, jednakże ponownie spłonął w 1737 roku. W szybkim czasie został jednak znowu odbudowany jako budowla murowana i funkcjonuje do dziś jako kościół ewangelicko-luterański, a nabożeństwa odprawiane są w nim w języku litewskim i angielskim (zdj. 255). Budynek tego kościoła został usytuowany w głębi posesji i można się do niego dostać przechodząc przez bramę jednopiętrowej kamienicy usytuowanej przy ulicy Vokieciu 20 (d. Niemiecka). Jest to jednonawowy, niewielki kościół, który został zwieńczony wolutowym szczytem. Swój barokowy wygląd świątynia uzyskała po odbudowie w połowie XVII wieku. W XIX wieku obok kościoła została wybudowana wysoka wieża dzwonicza zwieńczona stożkowym hełmem.

Kościół został zamknięty po II wojnie światowej i stał się własnością litewskich pracowni konserwacji zabytków. Zwrócony wiernym został w 1993 roku. Wnętrze kościoła jest jednonawowe i posiada sklepienie beczkowe, które z zewnątrz przekrywa dwuspadowy dach. Kościół nie posiada wyodrębnionego prezbiterium. We wnętrzu znajduje się piękny rokokowy ołtarz, zaprojektowany przez Krzysztofa Glaubitza, oraz ambona z płasko-rzeźbami¹⁹⁵. Kolejnym kościołem ewangelickim jest kościół ewangelicko-reformowany stojący przy ulicy Pylimo 18 (d. Zawłana) (zdj. 256). Kościół ten powstał w latach 1830-1835 według projektu K. Podczaszyńskiego jako budynek na planie prostokąta o cechach klasycznych wzorowany na świątyni rzymskiej¹⁹⁶. Wejście do kościoła poprzedza kolumnowy portyk w porządku korynckim ze schodami. Świątynia sklepiona dwuspadowym

¹⁹⁴ Mickeviviute K. *Wilno, przewodnik po mieście*, wyd. Briedis, Wilno 2010, s. 100.

¹⁹⁵ Everatt J., *Vilnius a complete guide*, wyd. Baltos lankos, Wilno 2008, s. 154.

¹⁹⁶ Kłos A. *Wilno, Przewodnik krajoznawczy*, wyd. Oddział Wileńskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Wilno 1923, s.48.

dachem, którego frontowy fronton jest zdobiony piękną płaskorzeźbą przedstawiającą scenę religijną wykonaną przez Karola Jelskiego. Po wojnie budynek funkcjonował jako siedziba związków twórczych i kino, obecnie przywrócono mu pierwotne funkcje.

Zdj. 255. Kościół ewangelicko-luterański – Niemiecka 20, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 256. Kościół ewangelicko-reformowany, Wilno (archiwum autorki)

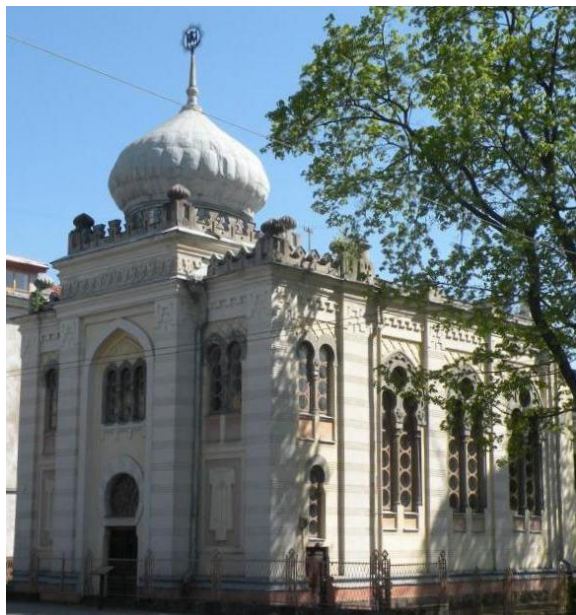
Niezwykle piękną świątynią, wyróżniającą się spośród otaczającej zabudowy, jest Kinesa Karańska należąca do niewielkiej wspólnoty, która dziś w większości przeniosła się do położonych niedaleko Wilna Trok (zdj. 257).

Karaimi zostali sprowadzeni na tereny Litwy przez księcia Witolda w końcu XIV wieku z Krymu i osadzili się wzdłuż granic Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stanowili oni niewielką wspólnotę narodową i religijną, która posługiwała się językiem pochodzenia tureckiego, a ich religia stanowiła gałąź judaizmu¹⁹⁷. Świątynia powstała w 1922 roku według projektu rosyjskiego architekta M. Pozorowa przy ulicy Liubarto 6 na Zwierzyńcu i nawiązywała stylistycznie do architektury mauretańskiej. Plan tej świątyni to prostokąt, a jego wnętrze zostało podzielone na trzy przęsła i doświetlane jest przez dwa i trójdzielne okna znajdujące się w ścianach bocznych budynku. Dominującym elementem Kinesy jest cebulasta kopuła wieńcząca budynek. W zabudowie Wilna zwraca na siebie uwagę wiele przepięknych świątyń z cebulastymi kopułami. Są one w większości wynikiem chęci zrusyfikowania miasta przez Rosjan i nadania mu wyglądu miejsca typowego dla stolic rosyjskich guberni. Na początku XX wieku imperium rosyjskie starało się akcentować swoją słabnącą potęgę, wznosząc między innymi monumentalne gmachy

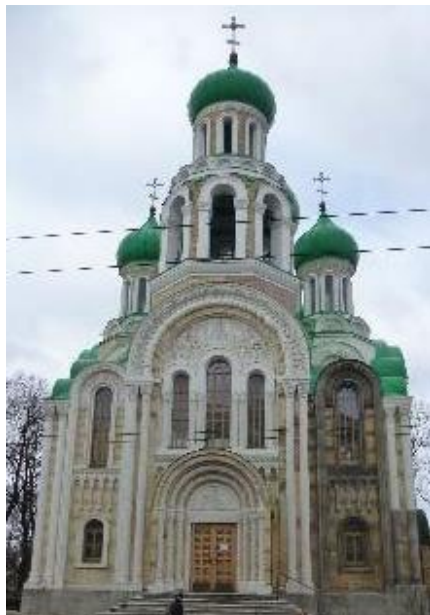
¹⁹⁷ Venclova T. *A Guide to its Names and People*, wyd. Bredis, Vilnius 2009, s. 192.

w reprezentacyjnych miejscach w mieście. Rosjanie, aż do końca panowania nad Litwą, nie rezygnowali z prób rusyfikacji miasta. Służyć temu miało m.in. otwarcie muzeum Michała Murawjowa czy odsłonięcie pomnika Carycy Katarzyny II, a także wzniesienie na Pohulance cerkwi Romanowskiej¹⁹⁸. Zarówno pomnik Murawjowa, który postawiono w 1898 roku na placu Biskupim, jak i pomnik carycy Katarzyny II, który wzniesiono w 1904 roku na placu Katedralnym, zdemontowano i wywieziono do Rosji w 1915 roku, kiedy to Rosjanie wycofywali się z Wilna. Natomiast cerkiew św. Konstantyna i Michała, zwana Romanowską, zachowała się, i do dziś funkcjonuje jako obiekt prawosławny (zdj. 258). Cerkiew tę wzniesiono na początku XX wieku przy ulicy Wielka Pohulanka 26 (ob. Basanavicius 26) z inicjatywy cara Mikołaja II dla uczczenia 300-lecia panowania dynastii Romanowów. Jest to duża świątynia założona na planie krzyża greckiego, która posiada pięć okazałych kopuł. Elewacje cerkwi zbudowane z żółtej cegły są bogato zdobione. Pojawiają się w nich dekorowane kolumnienki, ozdobne archiwolty, a także tympanony wypełnione rzeźbą i ornamentyką sakralną na tle motywów roślinnych i geometrycznych. W czasie rządów M. Murawjowa, z jego rozkazów, w Wilnie wybudowano jeszcze dwie cerkwie oraz kilka kościołów przebudowano na cerkwie. Cerkiew pod wezwaniem Przczystej Bogurodzicy, stojąca przy ulicy Maironio 14, jest od sześciu stuleci soborem – główną świątynią prawosławną na Litwie (zdj. 259). Była ona wielokrotnie przebudowywana. W 1868 roku na zlecenie Murawjowa dwaj architekci A. Riazanow i N. Czagina, zbudowali cerkiew, której wygląd zachował się do dziś. Świątynie wybudowano odwołując się do średniowiecznego stylu gruzińskiego. W ramach akcji rusyfikacji nadzorowanej przez Murawjowa wzniesiono także widoczną na zdj. 260 cerkiew świętej Paraskiewy, zwanej również cerkwią Piatnicką. Wówczas to otrzymała ona obecny wygląd. Założona została na planie kwadratu z jedną kopułą usytuowaną centralnie nad halowym wnętrzem. Ściany tej cerkwi posiadają oszczędną dekorację w postaci półkolistych blend i fryzów. Utrzymana jest w stylu bizantyjskim, w kolorystyce biało-różowo-czerwonej.

¹⁹⁸ Koprowski M. *Wilno – historia, ludzie, tradycja*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 72.

Zdj. 257. Kinesa – Liubarto 6, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 258. Cerkiew Romanowska –
Basenaviciaus 26, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 259. Cerkiew Przczystej Bogurodzicy –
Maironio 14, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 260. Cerkiew Piatnicka – Didzoi 2, Wilno
(archiwum autorki)

Przy ulicy Didzoi 12 (d. Wielka) stoi wzniesiona w XV wieku, później przebudowana cerkiew pod wezwaniem św. Mikołaja Cudotwórcy (zdj. 261). Cerkiew ta w latach 1609-1827 należała do unitów.

Obecnie świątynia reprezentuje styl rosyjsko-bizantyjski, który uzyskała dzięki zarządzeniu Murawjowa, jednakże widoczne są w tym obiekcie zarówno we wnętrzu, jak w fasadzie, akcenty stylu gotyckiego. W XIX wieku do cerkwi dobudowano apsydę, która została zwieńczona kopułą z otaczającym ją wieńcem cebulasto zakończonych sygnaturek. Elewacje cerkwi są dekorowane fryzami i płaskorzeźbami. Utrzymana jest w pastelowej kolorystyce różowo-beżowo-czerwonej z oknami zwieńczonymi półkoliście, pojawiającymi się w każdej ze ścian świątyni. Na uwagę zasługuje również cerkiew pod wezwaniem św. Ducha, która wchodzi w skład kompleksu Monasteru św. Ducha przy ulicy Ausros Vartu 10 (d. Ostrobramska) (zdj. 262). Monaster św. Ducha to prawosławny klasztor w Wilnie działający nieprzerwalnie od 1609 roku. W I Rzeczypospolitej był on jednym z ważniejszych ośrodków prawostawia¹⁹⁹. Cerkiew ta była kilkakrotnie przebudowywana, obecna architektura cerkwi nawiązuje do stylu klasycznego. Świątynia ta posiada symetryczną fasadę z dwiema bocznymi wieżami, zwieńczonymi niewielkimi kopułami. Fasada jest dekorowana pilastrami doryckimi, a na osi pojawia się jeden portal wejściowy zwieńczony prostym gzymsem. Cerkiew ta ma nietypowy wygląd, jak na świątynię prawosławną, gdyż zewnętrzna bryła obiektu przypomina kościół katolicki.

Zdj. 261. Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy – Didzoi 12, Wilno (archiwum autorki)

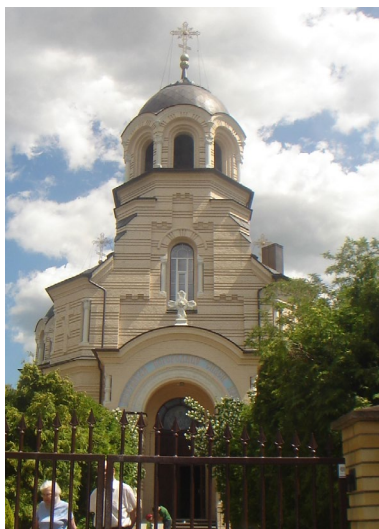

Zdj. 262. Cerkiew św. Ducha – Ausros Vartu 10, Wilno (archiwum autorki)

¹⁹⁹ Pawluczuk U.A. *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, wyd. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2007, s. 200.

W 1903 roku została wzniesiona w Wilnie, przy ulicy Vytauto, kolejna cerkiew prawosławna pod wezwaniem Ikony Matki Bożej, potocznie nazywana Znamieńską (zdj. 263). Cerkiew ta jest świątynią wzniesioną z inicjatywy Bractwa Ducha Świętego działającego przy monasterze pod tym samym wezwaniem.

Budowla ta reprezentuje styl bizantyjsko-rosyjski i została wzniesiona z kolorowej cegły. Posiada ona dziewięć kopuł. Dzwonnica cerkiewna łączy się przez przedsionek z nawą i również jest zwieńczona cebulastą kopułą. Wnętrze cerkwi zostało pomalowane na niebiesko, żółto i czerwono i znajdują się w nim trzy ołtarze oraz ikonostas (zdj. 263a). Obecnie cerkiew stanowi siedzibę parafii Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, w którym działa szkołka niedzielna oraz centrum muzyki cerkiewnej.

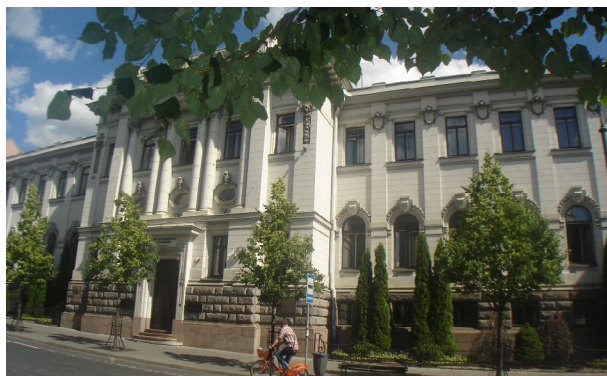
Zdj. 263. Cerkiew Znamieńska, Vytauto, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 263a. Wnętrze cerkwi Znamieńskiej, Wilno (archiwum autorki)

Omawiając architekturę związaną z ludnością pochodzenia rosyjskiego, nie można pominąć monumentalnego gmachu dawnej siedziby rosyjskiego Banku Państwa utrzymanego w klasycystycznym stylu. Gmach ten znajduje się przy alei Giedymina 3 (zdj. 264). Jest to jędnopiętrowa budowla z silnie zaznaczonym, boniowanym cokołem i trzema ryzalitami, w których znajdują się wejścia do budynku. W środkowym ryzalicie na wysokości pierwszego piętra pojawiają się kolumny z dekoracyjnie opracowanymi głowicami. Bryła budynku przypomina inne siedziby banków wznoszone w różnych częściach dawnego imperium carów. Obecnie budynek jest zajmowany przez Litewską Akademię Nauk, wcześniej po 1922 roku, w budynku tym znajdował się oddział Banku Polskiego.

Białoruskie społeczeństwo również stanowiło pewną grupę, wchodzącą w krąg wielonarodowego społeczeństwa Wilna. Jednym z kościołów, który istnieje do dziś, i są tam odprawiane nabożeństwa w języku białoruskim (ale także w języku polskim), to kościół św. Bartłomieja usytuowany w dzielnicy Zarzecze, przy ulicy Uzuipio 17a (zdj. 265).

Zdj. 264. Dawny Rosyjski Bank Państwowy – Giedymina 3, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 265. Kościół św. Bartłomieja – Uzuipio 17a, Wilno (archiwum autorki)

Powstał on w 1824 roku, w miejscu dawnego, drewnianego kościoła, a swój obecny wygląd zawdzięcza arch. K. Podczaszyńskiemu. W czasach sowieckich świątynia ta była zamknięta i zaczęła funkcjonować dopiero po odzyskaniu przez Litwę niepodległości od 1990 roku. Kościół ten należy do wspólnoty białoruskiej Wilna²⁰⁰. Kościół został usytuowany w głębi posesji, do której prowadzi stojąca przy ulicy brama zwieńczona łukowo. Jest to świątynia założona na planie prostokąta, jednonawowa, przekryta dwuspadowym dachem, nad którym góruje wysoka wieża dobudowana w XIX wieku. Otynkowana na biało fasada frontowa kościoła została zwieńczona trójkątnym szczytem, na osi którego w dolnej partii budynku znajduje się jeden portal wejściowy oraz dwie półkoliście zwieńczone nisze na posągi. Szkół białoruskich w XIX wieku w Wilnie nie było, dopiero na początku XX wieku powstało pierwsze Gimnazjum Białoruskie, które zostało utworzone w 1918 roku. Siedzibą gimnazjum stało się dawne seminarium prawosławne w Wilnie (Klasztor Bazyliańców) przy ulicy Ausros Vartu 9 (d. Ostrobramskiej 9), którego oficjalnym założycielem było Białoruskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny. Natomiast kontro-

²⁰⁰ Everatt J. *Vilnius a complete guide*, wyd. Baltos lankos, Wilno 2008, ss. 177-180.

łę nad jakością i programem nauczania sprawowało Białoruskie Towarzystwo Naukowe. W 1921 roku powołane zostało w tym obiekcie Muzeum Białoruskie im. I. Łuckiewiczza, które funkcjonowało do 1945 roku. Zatem Klasztor Bazylianów stał się centrum życia społecznego wileńskich Białorusinów w okresie II Rzeczypospolitej.

Lwów podobnie jak Wilno stanowił miasto wieloetniczne i rozwijał się do wybuchu II wojny światowej we współistnieniu wielu różnych narodowości. Miasto to jest prawdziwym odzwierciedleniem przenikania się kultur. Wówczas oprócz dominującej liczebnie społeczności polskiej, miasto zamieszkiwali również Żydzi, Ukraińcy, Ormianie, Czesi, Niemcy, Rosjanie i inni. Zatem Lwów był miastem również wielowyznaniowym. Katolicy, prawosławni, grekokatolicy czy wyznawcy judaizmu i islamu mieszkali obok siebie. Według spisu ludności z 1910 roku osób wyznania rzymskokatolickiego było najwięcej, bo 51,7%, następnie żydowskiego 29% i grekokatolickiego 17,1%. Bogactwo wielokulturowego Lwowa jest widoczne po dziś dzień w architekturze miasta, zwłaszcza w architekturze sakralnej, ale również w zabudowie użyteczności publicznej i zabudowie mieszkaniowej. Najważniejszą świątynią katolicką we Lwowie, a zarazem jednym z najstarszych gotyckich zabytków miasta, jest Katedra Łacińska pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, usytuowana w południowo-zachodnim narożniku Rynku (zdj. 266). Ta przepiękna budowla była i jest dla miejscowych Polaków głównym ośrodkiem życia religijnego. Najbardziej znanym wydarzeniem w dziejach lwowskiej Katedry było złożenie ślubów przez Jana Kazimierza przed cudownym obrazem Matki Boskiej. Również w trudnych czasach rozbiorów Katedra stanowiła centrum polskości i patriotyzmu. Obecnie kościół ten jest jednym z trzech czynnych rzymskokatolickich świątyń parafialnych we Lwowie²⁰¹. Katedra została zaprojektowana przez arch. Piotra Stechera jako trójnawowa hala o trójprzęstowym korpusie i wydłużonym prezbiterium. Fasadę katedry zdobi masywna wieża zwieńczona barokowym hełmem, która została dobudowana w 1766 roku (w założeniach miały być dwie wieże, jednak nie zostało to zrealizowane). Nieopodal Katedry, w miejscu dawnego cmentarza otaczającego świątynię, znajduje się jedyna, zachowana z kilku wcześniej istniejących tu kaplic grobowych lwowskich patrycjuszy. Jest to tzw. Kaplica Bojmów potocznie nazywana tak od nazwiska jej twórców, jednakże jej właściwa nazwa brzmi Kaplica Ogrojцова pod wezwaniem Trójcy Świętej i Męki Pańskiej (zdj. 267). Jest to przepięknie dekorowany budynek, wzorowany na Kaplicy Zygmuntońskiej na Wawelu. Obiekt ten posiada plan kwadratu na którym, ponad gzymsem opiera się ośmioboczny bęben zwieńczony kopułą z latarnią²⁰².

²⁰¹ Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko-Biała 2007, s. 66.

²⁰² Muzyczyszyn A., Riznyk R. *Siedem cudów Lwowa*, wyd. Agrmo. Lwów 2007, s. 33.

Wnętrze kopuły wypełnia trzydzieści sześć rzeźbionych kasetonów przedstawiających szereg rzeźbionych popiersi ze Starego i Nowego Testamentu. Fasady zewnętrzne kaplicy są przepięknie rzeźbami kamiennymi, które nadają temu budynkowi wrażenia prawdziwie monumentalnej budowli, i podkreślają niezwykle umiejętności wykonawców.

Zdj. 266. Katedra Łacińska- Pl. Katedralny 1, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 267. Kaplica Bojmów –
Pl. Katedralny 3, Lwów
(archiwum autorki)

Innymi kościołami reprezentującymi rzymskokatolickie świątynie parafialne we Lwowie są m.in.: kościół św. Antoniego na Łyczakowie oraz kościół Matki Boskiej Nieustającej Pomocy znajdujący się przy ulicy Mazepy 46, w dzielnicy Zboiska. Omawiając polską architekturę, nie można pominąć przepięknego Gmachu Politechniki Lwowskiej. Uczelnia ta należy do jednej z najstarszych akademickich technicznych szkół w Europie. Pierwotnie była to Szkoła Realna, która została założona w 1817 roku, później w 1844 roku została przekształcona w Akademię Techniczną, która znajdowała się w tzw. Domu Dworakowskiego przy ulicy Ormiańskiej 2. W 1877 roku nastąpiło przekształcenie Akademii Technicznej na czterowydziałową politechnikę – Wyższą Szkołą Politechniczną²⁰³. W tym samym roku została wybudowana dla niej nowa siedziba, zaprojektowana przez arch. Juliana Zacharewicza, przy obecnej ulicy Bandery 12 (zdj. 268). Fasadę tego monumentalnego gmachu tworzą proste, geometryczne elementy o spokojnych proporcjach. Symetryczne skrzydła boczne w centrum fasady łączą wejście, którym jest monumentalny portyk składający się z sześciu korynckich kolumn. Budynek wieńczy kamienna attyka, na której ustawiono alegoryczną grupę trzech siedzących postaci kobiecych dłuta

²⁰³ Praca zbiorowa: red. Sowińska D. *Politechnika Lwowska 1844-1945*, wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1993, ss.9-21.

Leonarda Marconiego, uosabiających trzy wydziały: Inżynierię, Architekturę i Mechanikę. Ta okazała budowla stanowi połączenie elementów neorenesansowych i klasycznego neobaroku. Od 1921 roku Uczelnia nosiła nazwę Politechniki Lwowskiej, a obecnie jest to Narodowy Uniwersytet „Politechnika Lwowska”.

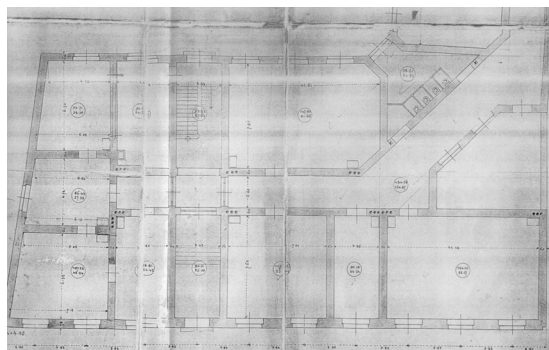
Kolejną ważną lwowską Uczelnią była Szkoła Przemysłowa założona w 1877 roku. Na przełomie XIX/XX wieku we Lwowie większość szkół było polskich, do nich należały m.in.: Żeńska Szkoła im. św. Antoniego znajdująca się przy ulicy Łyczakowskiej 38 (zdj. 269 i ryc. 98), która obecnie również pełni funkcje edukacyjne jako ukraińska Szkoła Podstawowa nr 33 oraz Szkoła Powszechna im. Konarskiego przy ulicy Bandery 91 (d. Sapiehy), która obecnie pełni nadal funkcje edukacyjne i jest ukraińską Szkołą Podstawową nr 55 (zdj. 270). Kolejny przykład mogą stanowić: Męska i Żeńska Szkoła Powszechna przy ulicy Bandery 93 (dawniej Sapiehy) oraz Szkoła Przemysłowa Męska przy ulicy Angełłowicza 28 (zdj. 271). Kolejnymi przykładami dawnych, polskich szkół mieszanych są: Szkoła im. św. Anny przy ulicy Leontowicza 2, obecnie ukraińskie gimnazjum (zdj. 272) , Szkoła im. Mickiewicza przy ulicy Teatralnej 15, obecnie ukraińska Szkoła Podstawowa nr 62 (zdj. 273), oraz szkoła mieszana dla chłopców i dziewcząt im. Staszica przy ulicy Lesi Ukrainki 45, obecnie Ukraińska Akademia Drukarstwa (zdj. 274), a także dawna szkoła żeńska im. św. Jadwigi przy ulicy Akademickiej 9, która do dziś pełni funkcje edukacyjne (ryc. 99). Przełom XIX/XX wieku to czas, kiedy zaczęły powstawać monumentalne gmachy użyteczności publicznej, a także przepiękne pałace i rezydencje. W tym czasie we Lwowie zbudowano m.in. Gmach Namiestnictwa Sejmu Krajowego i Gmach Galicyjskiej Kasy Oszczędności. Powstały także miejskie rezydencje. Do nich należały m.in. Pałac Potockich usytuowany przy ulicy Kopernika 15 (zdj. 275), w którym obecnie mieści się pałac ślubów oraz Pałac Sapiehów znajdujący się przy ulicy Kopernika 40.

Zdj. 268. Politechnika Lwowska – Bandery 12, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 269. D. Szkoła im. św. Antoniego – Łyczakowska 38, Lwów (archiwum autorki)

Ryc. 98. Rzut szkoły św. Antoniego – Łyczakowska 38, Lwów (DALO, F3, op. 4, sygn.332)

Zdj. 270. D. Szkoła im. Konarskiego – Bandery 91, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 271. D. Szkoła Przemysłowa Męska – Angełłowicza 28, Lwów (archiwum autorki)

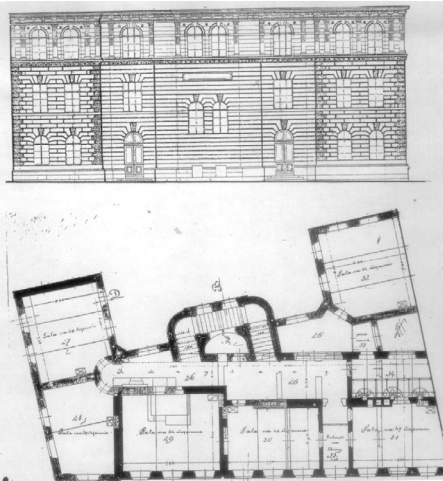
Zdj. 272. D. Szkoła św. Anny – Leontowicza 2, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 273. D. Szkoła im. Mickiewicza – Teatralna 15, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 274. D. Szkoła im. Staszica – Lesi Ukrainki 45, Lwów (archiwum autorki)

Ryc. 99. Rzut i elewacja żeńskiej szkoły im. św. Jadwigi – Akademicka 9 Lwów (DALO, F2, op. 4, sygn421)

Zdj. 275. Pałac Potockich – Kopernika 15, Lwów (archiwum autorki)

Na Placu Sobornym 3 został usytuowany przepiękny kościół pod wezwaniem św. Andrzeja Apostoła i Klasztor Bernardynów, który obecnie jest zajmowany przez Archiwum Historyczne (zdj. 276). Bernardyni zostali wygnani ze Lwowa w 1945 roku, zanim jednak do tego doszło w latach dwudziestych XIX wieku w klasztorze utworzono studium generalne dla zakonników, natomiast w dwudziestoleciu międzywojennym w jednym z gmachów klasztornych (znajdującym się przy ulicy Wałowej 18) mieściło się X Gimnazjum im. H. Sienkiewicza²⁰⁴. W polskim Lwowie w latach 1780-1945 kwitło polskie życie teatralne, działały liczne teatry a także kabarety i opera. Barbara Mękarska-Kozłowska w jednej ze swoich publikacji napisała: „Podwaliny teatru polskiego we Lwowie dał Wojciech Bogusławski, który w końcu XVIII wieku grywał ze swoją trupą w ogrodzie niegdyś Jabłonowskich. Stary teatr polski zawdzięcza swój początek Janowi Nepomucenowi Kamińskiemu, który od 1809 roku wytrwale podtrzymywał scenę polską we Lwowie pod zaborem i współpracował z dyrektorem teatru lwowskiego Stanisławem Skarbkciem”²⁰⁵. Jednym z najbardziej znanych teatrów polskich był Teatr Skarbkowski znajdujący się przy ulicy Lesi Ukrainki 1, w którym obecnie mieści się ukraiński Teatr Dramatyczny im. Marii Zańkowieckiej. Po prawie sześćdziesięciu latach użytkowania Teatru Skarbkowskiego zaistniała potrzeba budowy nowocześniejszej i większej sceny. Wówczas to, w latach 1897-1900 zbudowano we Lwowie Teatr Wielki, którego projekt wykonał arch. Z. Gorgolewski (zdj. 277). Jest to wspaniały, monumentalny gmach utrzymany w stylu eklektyczno-renesansowym, nawiązujący do budynku opery paryskiej, który został usytuowany przy Prospekcie Swobody 28.

²⁰⁴ Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko-Biała 2007, s. 92.

²⁰⁵ Mękarska-Kozłowska B. *Lwów Twierdza kultury i niepodległości*, wyd. Liber, Lublin 2000, s. 93.

Budynek teatru stanowi obiekt wolnostojący, zwrócony elewacją frontową w stronę Wałów Hetmańskich. Plan teatru stanowi wydłużony prostokąt o długości 95 metrów i szerokości 45 metrów. Elementem rozpoznawczym budynku jest niezwykle efektowna, bogato rzeźbiona elewacja frontowa i kopuła nad częścią sceniczną. Bryła budynku bardzo plastyczna, o ciekawych podziałach i wyrazistym detalu architektonicznym (głównie neobarokowym)²⁰⁶. Od czasów przyłączenia Zachodniej Ukrainy do ZSRR Teatr Wielki przemianowano na Lwowski Narodowy Akademicki Teatr Opery i Baletu im. Salomei Kruśzelnickiej, który został podporządkowany Ministerstwu Kultury Ukrainy.

Zdj. 276. Kościół św. Andrzeja – Pl. Soborny 3, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 277. Teatr Opery i Baletu – Prospekt Swobody 28, Lwów (archiwum autorki)

Oprócz „polskiego” Lwowa, istniał również na przełomie XIX/XX wieku Lwów „żydowski” i „ukraiński”. Dzielnica żydowska zajmowała niegdyś obszerny kwartał Starego Miasta ograniczony ulicami: Serbską, Braci Rohatyńców, Zaarsenalską i Ruską. Społeczność żydowska stanowiła znaczny procent ludności Lwowa, spośród ludności zamieszkującej miasto na przełomie XIX/XX wieku, około 70% lwowskich adwokatów i 60% lekarzy miało żydowskie korzenie. Żydzi dysponowali we Lwowie własnymi szkołami, funkcjonowała szkoła pedagogiczna i szkoły przemysłowe. Na przełomie XIX/XX wieku działały żydowskie towarzystwa oświatowe i sportowe, istniały żydowskie księgarnie i wydawnictwa²⁰⁷. Na rogu ulic Szpitalnej i Kotlarskiej znajduje się eklektyczna, jednopiętrowa kamienica, w której mieszkał i tworzył jeden z wysoko cenionych klasyków literatury jidysz, pisarz żydowskiego pochodzenia- Szolem Alejchem (zdj. 278). Na elewacji frontowej kamienicy zawieszono pamiątkową tablicę upamiętniającą postać tego pisarza.

²⁰⁶ Praca zbiorowa; red. Burchwald D., Jarzyna M, Morawski P. *Architektura teatralna w Polsce*, wyd. Instytut teatralny im. Z. Raszeńskiego, Warszawa 2011. (Lameński L., *Budynki teatralne na ziemiach polskich na przełomie XIX/XX wieku*) s. 131.

²⁰⁷ Koprowski M.A. *Lwów- historia, ludzie, tradycja*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 63.

W architekturze miasta na uwagę zasługuje również dawny szpital żydowski im. Maurycego Lazarusa, zwany Szpitalem Izraelskim, znajdujący się przy ulicy Rappaporta 8 (zdj. 279). Jest to przykład nowoczesnego budynku szpitalnego powstałego w latach 1898-1901, według projektu arch. Kazimierza Mołkowskiego współpracującego z biurem Michała Ulama²⁰⁸. Szpital ten został zaprojektowany w stylu mauretańskim, który przejawia się w ażurowych attykach, obramieniach okien i portali oraz w sklepieniu wieży, które stanowi hełm pokryty trójkolorową dachówką. Orientalny wygląd budynku podkreśla duża kopuła z arabeskami ułożonymi z kolorowych dachówek (zdj. 280). Wszystkie elewacje szpitala ozdobione zostały barwnymi żółto-czerwonymi pasami i ceglanyimi dekoracjami w kształcie pięcioramiennych gwiazd Dawida. Innym budynkiem służącym wspólnocie żydowskiej była stojąca naprzeciwko szpitala kamienica przy ulicy Rappaporta 11, w której znajdował się żydowski dom starców wzniesiony w 1911 roku. Kolejną budowlą użytą przez społeczność żydowską pod koniec XIX wieku był okazały budynek stojący przy ulicy Szewczenki 34, gdzie dawniej znajdował się Zakład dla Sierot Izraelskich (zdj. 281). Został on zaprojektowany w 1894 roku przez arch. Alfreda Kamieniobrodzkiego, obecnie obiekt jest zajmowany przez ukraińską Szkołę Podstawową nr 33. Do czasów II wojny światowej istniało we Lwowie ponad sto synagog i domów modlitwy, niestety do dziś przetrwały tylko dwie, z których jedna funkcjonuje jako świątynia żydowska, druga zaś jest siedzibą Towarzystwa Lwowskiej Kultury Żydowskiej. Jedną z niegdyś istniejących synagog była Synagoga Postępowa, która znajdowała się przy dawnym Placu Rybnym (ob. Stary Rynek 14) (ryc. 100). Synagoga ta była pierwszą świątynią reformowalną w Galicji i powstała w latach 1843-1846 według projektu arch. J. Lewickiego, który wzorował się na wiedeńskiej synagodze miejskiej. Inną, nie istniejącą dziś synagogą, była synagoga nazwana od imienia fundatora „Złotą Różą” (zdj. 282). Powstała ona w 1582 roku z inicjatywy przewodniczącego lwowskiej gminy żydowskiej Izaaka Nachmabowicza i stanowiła do czasów II wojny światowej jedną z głównych bożnic śródmiejskiej gminy żydowskiej. Była usytuowana przy ulicy Fedorowa 27 (na tyłach Arsenału Miejskiego) i stanowiła murowany budynek na planie prostokąta utrzymany w stylu renesansowym z elementami gotyku. Synagoga została spalona przez Niemców w 1941 roku, ocalały jedynie fundamenty oraz fragment ściany północnej z widocznym obrysem sklepień. Obecnie w tym miejscu znajduje się restauracja z kuchnią żydowską o tej samej nazwie co dawna synagoga. We wnętrzu restauracji można odnaleźć zawieszane na ścianach rysunki i tablice informacyjne, dotyczące dawnej synagogi Złota Róża.

²⁰⁸ Lewicki J. *Między tradycją a nowoczesnością – Architektura Lwowa lat 1893-1918*, wyd. Neriton, Warszawa 2005, s. 313.

Zdj. 278. Kamienica Szolema Alejchema, Kotlarska, Lwów (archiwum autorki)

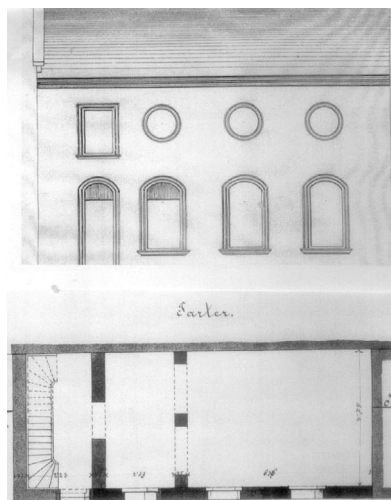
Zdj. 279. Dawny Szpital Izraelski, Rappaporta 8, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 280. Kopała w dawnym szpitalu, Rappaporta 8, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 281. Dawny zakład dla sierot izraelskich, Szewczenki 34, Lwów (archiwum autorki)

Ryc. 100. Elewacja i rzut Synagogi Postępowej, Stary Rynek 14 (DALO, F2, op. 3, sygn. 554)

Zdj. 282. Ruiny synagogi Żłota Róża, Fedorowa 27, Lwów (archiwum autorki)

Większość lwowskich synagog i domów modlitwy uległo pożarom i rozbiórkom, a największa ich część została zniszczona podczas II wojny światowej. Do obecnych czasów zachowała się Synagoga Jakuba Glanzera, która została wzniesiona przez żydowskiego kupca w latach czterdziestych XIX wieku (zdj. 283). Została ona usytuowana przy ulicy Węgielnej 3 jako murowany budynek założony na planie prostokąta o cechach klasycznych. Jednakże przechodziła ona kilka razy remonty i przebudowy, tym samym zmieniając swój pierwotny wygląd, otrzymując elementy secesyjne i tradycyjne (np. attyka). Synagoga niemal doszczętnie została zniszczona w 1918 roku, po czym została odbudowana jako budynek o prostej bryle i oszczędnej dekoracji. W ścianach synagogi pojawiły się pilastry korynckie a pomiędzy nimi wąskie, zwieńczone łukowo okna. Synagoga przetrwała wojnę, gdyż w jej wnętrzu Niemcy podczas II wojny światowej utworzyli magazyn broni. Po wojnie władze komunistyczne przekazały budynek w użytkowanie Instytutowi Poligraficznemu, a następnie przebudowano jej wnętrze na halę sportową. Dopiero w 1991 roku obiekt oddano w użytkowanie Towarzystwu Kultury Żydowskiej im. Szolema Alechemy, gdzie do dziś ma tu swoją siedzibę. Drugą zachowaną do dziś i pełniącą swoje pierwotne funkcje synagogą jest Synagoga Cori Gilod, usytuowana przy ulicy Braci Michnowskich 4 (zdj. 284). Podobnie jak poprzednio opisywana synagoga i ta przetrwała wojnę, gdyż była wykorzystywana jako magazyn aż do 1989 roku. Świątynia powstała w 1924 roku i została zaprojektowana przez arch. A. Kornbluta w stylu neorenesansowym. W 1992 roku Synagoga została zwrócona lwowskiej gminie żydowskiej i przywrócono jej funkcje kultowe. Została ona gruntownie odremontowana i dziś jest jedyną synagogą żydowską, w której regularnie odbywają się nabożeństwa.

Zdj. 283. Synagoga Jakuba Glanzera – Węgielna 3, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 284. Synagoga Cori Gilod – Braci Michnowskich 4, Lwów (archiwum autorki)

Na przełomie XIX/XX wieku Ukraińcy stanowili niewielki procent społeczności lwowskiej, jednakże i oni pozostawili po sobie z tamtego okresu pamiątki w architekturze miasta. W większości ludność ukraińska w tamtych czasach trudniła się przede wszystkim rolnictwem. Ukraińcy z obszaru byłego Cesarstwa Rosyjskiego wyznawali prawosławie, a Ukraińcy z terenu Małopolski należeli do kościoła grekokatolickiego. Kościół był podstawowym czynnikiem budującym świadomość odrębności Ukraińców i ich tożsamości narodowej. Ukraińcy na przełomie XIX/XX wieku dysponowali we Lwowie dwoma gimnazjami i seminarium nauczycielskim. Z powodu sprzeciwu władz polskich, nie mogli oni założyć własnego uniwersytetu, dlatego też powołali do życia tajny uniwersytet, w którym studiowało około 1,5 tys. osób²⁰⁹. W kamienicy usytuowanej przy ulicy Ormiańskiej 23, zwanej „Domem czterech pór roku”, pod koniec XIX wieku, znajdowała się ukraińska szkoła im. Szaszkiewicza (zdj. 285). Później kamienicę zajęła Lwowska Akademia Sztuk Pięknych, która funkcjonuje tam do dziś. Kamienica ta należy do niezwykle ciekawych obiektów, a swoją nazwę zawdzięcza bogatej ornamentyce rzeźbiarskiej wykonanej przez ukraińskiego rzeźbiarza Gabriela Krasuckiego w 1882 roku. Elewację frontową zdobią cztery alegorie pór roku, a piąta przedstawia leżącego Saturna, który opiera się o klepsydrę, symbol upływającego czasu. Na fryzie, między trzecią a czwartą kondygnacją, umieszczono znaki zodiaku²¹⁰. Kamienica nosi cechy klasycystyczne, a w jej elewacji, pomiędzy pasami okien, pojawiają się pilastry korynckie w wielkim porządku, ciągnące się na wysokości drugiej i trzeciej kondygnacji. Inicjatywy budowlane ukraińskiej ludności miały ograniczony budżet, co miało odbicie w dekoracji nowo powstających budowli. Na początku XX wieku powstało Gimnazjum i bursa Ukraińskiego Towarzystwa Pedagogicznego przy ulicy gen. Czupryni 103 (d. Potockiego) (zdj. 286). Bryła budynku jest efektem poszukiwań stylu narodowego i jednocześnie stanowi obiekt nowoczesnej architektury zmierzającej ku modernistycznym koncepcjom²¹¹. Budynek ten stanowi okazały, trzypiętrowy obiekt przekryty kaskadowym, namiotowym dachem. Elewacja frontowa posiada trzy ryzality i rzędy rytmicznie rozstawionych, prostokątnych okien. Cokół budynku został obłożony kamieniem ciosanym, a powyżej, ściany elewacji parteru zostały obłożone imitacją świerkowych belek. Dach posiada drewnianą konstrukcję, nawiązując do domów huculskich stawianych na zboczach Karpat. Obecnie w budynku znajduje się Siedziba Narodowego Uniwersytetu Leśnictwa Ukrainy. Na początku XX wieku powstał we Lwowie również Ukraiński Dom Akademicki przy ulicy Kociubińskiego 21a (d. ulica Supińskiego), który został zaprojektowany przez arch. Tadeusza Obmińskiego (zdj. 287). Ten duży, trzypiętrowy obiekt posiada ciekawie opracowany fryz pod okapem dachu

²⁰⁹ Koprowski M.A. *Lwów – Historia, ludzie, tradycje*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 63.

²¹⁰ Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko-Biała 2007, s. 106.

²¹¹ Bohdanowa J, Komar Ż. *Secesja we Lwowie*, wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014, s. 149.

o drewnianej konstrukcji, który wypełniają kolorowe ceramiczne płytki. Obecnie obiekt jest zajmowany przez studentów Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. I. Franki i stanowi Akademię Akademii Poligrafii.

Przykładem ukraińskiego modernizmu jest kolejny Akademię Domu Narodowego, który znajduje się przy ulicy Łysenka 14-14a (zdj. 288). Tutaj znowu fryz znajdujący się pod gzymsem dachu zdobią granatowe, ceramiczne płytki, które stanowią jedyny motyw dekoracyjny fasady, nie licząc żeliwnego balkonu wspartego na ozdobnych konsolach, pojawiającego się nad wejściem do budynku.

Zdj. 285. Kamienica –
Ormiańska 23, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 286. Gimnazjum i bursa
Ukraińskiego Tow. Pedagogicznego – Czuprynki 103
(archiwum autorki)

Zdj. 287. Ukraiński Dom Akademicki –
Kociubińskiego 21a, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 288. Akademię Domu Narodowego –
Łysenka 14-14a (archiwum autorki)

Kolejnym przykładem ukraińskiej architektury pochodzącej z XIX wieku jest dawny Ukraiński Dom Narodowy, który powstał w wyniku przebudowy pozostałości spalonego budynku, będącego pierwszą siedzibą Uniwersytetu Lwowskiego w latach 1851-1864 przy ulicy Teatralnej 22 (zdj. 289). W domu tym niegdyś znajdowało się męskie gimnazjum akademickie, biblioteka i wiele innych społecznych instytucji takich jak np. teatr, muzeum archeologiczno-historyczne czy muzeum przyrodnicze. Obecnie w budynku funkcjonuje m.in. kino „Kinopalać” oraz znajduje się siedziba Domu Oficerów. Omawiając architekturę ukraińską, nie można pominąć okazałego, niezwykle pięknego Gmachu Ukraińskiego Towarzystwa Ubezpieczeń „Dniestr”, które powstało na początku XX wieku przy ulicy Ruskiej 20 (zdj. 290). Projekt budynku stanowi dzieło wybitnych architektów pracujących w firmie Lewińskiego. Wyróżnia się wielkością i dekoracyjnym opracowaniem spośród dotychczas powstałych obiektów. Jest to trzypiętrowa budowla, z dwoma wejściami, dwiema klatkami schodowymi i dwoma dziedzińcami wewnętrznymi. Fasady budynku wykazują formy eklektyczne z przewagą cech secesyjnych. W nich pojawia się dekoracja w postaci kolorowych płytek ceramicznych, nawiązująca do wzorów ornamentyki huculskiej. Obiekt wieńczy stromy dach pokryty dachówką z centralnie usytuowaną wieżą. Niegdyś obiekt mieścił biura Towarzystwa Ubezpieczeniowego „Dniestr” oraz siedziby innych, ukraińskich spółek a także pomieszczenia mieszkalne i sklepy. Obecnie w obiekcie mieści się przychodnia lekarska.

Zdj. 289. Dawny Ukraiński Dom Narodowy, Teatralna 3, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 290. Dawne Towarzystwo Ubezpieczeń „Dniestr” Ruska 20, Lwów (archiwum autorki)

Pierwszą budowlą sakralną skupiającą lwowskich Ukraińców była katedra św. Jura, która powstała na Wzgórzu św. Jura w latach 1744-1761, później kilkakrotnie była restaurowana (zdj. 291). Sobór archikatedralny Ukraińskiej Cerkwi Grekokatolickiej Świętego Jura stanowi jedną z barokowych dominant architektonicznych panoramy Lwowa.

Z przejściem lwowskiego biskupstwa na obrządek unicki wynikała potrzeba budowy reprezentacyjnej siedziby pełniącej funkcję katedry greko-katolickiej²¹². Powstała okazała świątynia założona na planie krzyża greckiego, z potężną kopułą zwieńczoną latarnią, która do 1946 roku była cerkwią grekokatolicką, a w czasach sowieckich stała się świątynią prawosławną patriarchy moskiewskiego. W 1990 roku kościół przejęli ponownie grekokatolicy. Drugą świątynią ukraińską jest Cerkiew Preobrażeńską pw. Przemienienia Pańskiego, usytuowana przy ulicy Krakowskiej 21 (zdj. 292), która powstała pod koniec XIX wieku, w miejscu zniszczonego kościoła i klasztoru Trynitarzy. Cerkiew ta należy do największych grekokatolickich cerkwi i została zbudowana w latach 1875-1898 według projektu arch. S. Hawryszkiewicza. Świątynia ta posiada fasadę dwuwieżową, szczyty wież wieńczą niewielkie kopuły, trzecia największa kopuła została usytuowana na wysokim bębnie i pojawia się na przecięciu naw, w transepcie. Kościół jest trójnawowy z jednym portalem głównym na osi zwieńczonym trójkątnym naczółkiem, zaś okna doświetlające wnętrze świątyni zwieńczone są łukowo.

Na terenach, w kierunku północnym od ulicy Ruskiej, mieszkała od czasów kazimierzowskiej lokacji miasta, ludność ruska. Mieściły się tutaj główne instytucje i ośrodki życia narodowego i kulturalnego tej nacji. Ulica Ruska stanowiła oś centralną dzielnicy ruskiej, przy której to stały kamienice zamieszkałe przez Rusinów, natomiast południową stronę tejże ulicy zajmowały domy należące do ludności żydowskiej.

Zdj. 291. Sobór św. Jura – Plac św. Jura, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 292. Cerkiew Preobrażeńską – Krakowska 21, Lwów (archiwum autorki)

Na rogu ulic Ruskiej 7 i Podwalnej 9 jest usytuowana Cerkiew Uspieńska, dawniej nazywaną cerkwią Wołoską, która wchodzi w skład kompleksu zabudowy Bractwa Uspieńskiego i połączona jest z Wieżą Korniaкта oraz Kaplicą Trzech Świętych, tworząc z nimi

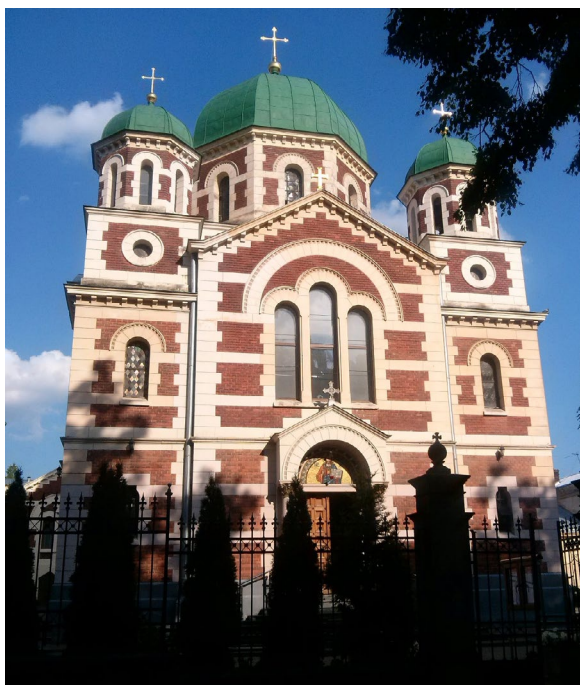
²¹² Muzyczyszyn A., Riznyk R. *Siedem cudów Lwowa*, wyd. Agemo, Lwów 2007, s. 117.

jedną całość (zdj. 293). Cerkiew ta została zwieńczona trzema kopułami, a jej fasadę pionowo dzielą pilastry doryckie, pomiędzy którymi pojawiają się okna zwieńczone półkoliście. Świątynia jest budynkiem trójnawowym z półkoliście zwieńczoną, potężną apsydą od strony ulicy Podwalnej. Utrzymana jest w stylu włoskiego renesansu, choć zawiera również elementy architektury staroruskiej. Świątynię wieńczy fryz dorycki ozdobiony metopami i tryglifami, gdzie w miejscu metop pojawiają się reliefy tematycznie nawiązujące do scen religijnych. Obecnie cerkiew jest użytkowana przez Ukraiński Kościół Prawosławny. Kolejną cerkwią będącą świątynią prawosławia patriarchatu moskiewskiego jest Cerkiew św. Jerzego usytuowana przy ulicy Korolenki 3, która powstała w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku według projektu arch. Gustawa Zachsa (zdj. 294). Świątynia ta jest utrzymana w stylu bizantyjsko-neoromańskim i stanowi budowlę pięciokopułową, założoną na planie kwadratu, zbudowaną z czerwonej cegły i białego kamienia.

Już od czasu średniowiecznego Lwowa po nadaniu miastu prawa magdeburskiego, w granice miasta wstąpiła część ormiańskiej kolonii, która ówczesnie stanowiła największą kolonię Ormian na terenie obecnej Ukrainy²¹³.

Zdj. 293. Cerkiew Uspieńska – Ruska 7, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 294. Cerkiew św. Jerzego – Korolenki 3, Lwów (archiwum autorki)

²¹³ Muzyczyszyn A., Riznyk R. *Siedem cudów Lwowa*, wyd. Agemo, Lwów 2007, s. 69.

Lwów był również najważniejszym ośrodkiem życia politycznego i kulturalnego ormiańskiej zbiorowości. To właśnie we Lwowie mieściła się siedziba władz kościelnych archidiecezji obrządku ormiańskiego a także znajdował się klasztor Bernardynek ormiańskich, które prowadziły tu szkołę powszechną i gimnazjum żeńskie. Działy też tutaj ormiańskie szkoły średnie dla młodzieży męskiej, a na Uniwersytecie prowadzono lektorat języka ormiańskiego²¹⁴. W międzywojennym okresie nadal istniał Lwów ormiański, dla którego najwybitniejszą postacią był arcybiskup Józef Teodorowicz, organizator i inicjator wielu przedsięwzięć mających na celu ożywienie i integrację polskich Ormian. Diaspora ormiańska prowadziła we Lwowie bank Mons Pius i zakład im. Józefa Torosiewicza, który istniał dzięki pomocy prezesa rady nadzorczej, którym był Józef Teodorowicz²¹⁵. Zatem można powiedzieć, że Lwów stanowił nieformalną stolicę Ormian w Rzeczypospolitej. Wówczas to centralną ulicą dzielnicy ormiańskiej była ulica Ormaińska (ob. Wirmańska) znajdująca się w śródmieściu Lwowa (zdj. 295) zamieszkiwana od połowy XIV wieku do końca II wojny światowej przez Ormian. To tutaj, przy ulicy Ormiańskiej 7 znajduje się jedna z najstarszych i najwspanialszych świątyń lwowskich – Katedra Ormiańska pw. Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny (zdj. 296).

Zdj. 295. Ulica Wirmańska (d. Ormaińska), Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 296. Katedra Ormiańska – Wirmańska 7, Lwów (archiwum autorki)

Obiekt ten nie jest jednolity stylowo, gdyż składa się z trzech części pochodzących z różnych okresów historycznych. W ciągu stuleci, a szczególnie w XIV- XVII wiekach świątynię rozbudowywano, dobudowując kolejne części w różnych stylach. Najstarsza

²¹⁴ Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko- Biała 2007, s. 109.

²¹⁵ Koprowski M.A. *Lwów – historia, ludzie, tradycje*, wyd. SBM, Warszawa 2013, s. 66.

jego część pochodzi z XIV wieku i została zbudowana w stylu wschodnio-ormiańskim. W 1630 roku katedra została rozbudowana w stylu renesansowym, a na początku XX wieku dobudowano kaplicę zwieńczoną kopułą, którą pokrywa dekoracja mozaikowa o motywach orientalnych. Świątynia funkcjonowała jako katedra katolicka obrządku ormiańskiego do końca II wojny światowej. W 1946 roku władze radzieckie przekształciły katedrę w skład obrazów Galerii Miejskiej. W 1953 roku, w świątyni urządzono muzeum Lenina. Dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku Ormianie odzyskali najstarszą część kościoła, a w 2000 roku całą cerkiew²¹⁶. Katedra Ormiańska we Lwowie stanowi unikatową i niepowtarzalną budowlę sakralną w całej Europie.

Spacerując śródmiejskimi ulicami Łodzi, Wilna czy Lwowa, można podziwiać wspaniałą i różnorodną architekturę tych miast, zamieszkałą i użytkowaną niegdyś przez ludzi wielu narodowości, którym zawdzięczamy obecny wygląd i wiele cennych i pięknych pamiątek architektury, które na stałe wtopiły się w pejzaż śródmieścia tych miast i są rozpoznawalne przez współczesnych mieszkańców. Są to miasta wielowyznaniowe, w których od wieków mieszkali katolicy, prawosławni, muzułmani, protestanci czy wyznawcy judaizmu. Były to miasta zróżnicowane pod względem narodowościowym, w których przenikały się różne kultury.

5.2. Ślady wielokulturowości w obecnej architekturze

Łodzi, Wilna i Lwowa

O bogatej historii Łodzi, Wilna i Lwowa przypomina nam przede wszystkim architektura tych miast. Przypominają o tym budowle sakralne, zabudowa mieszkaniowa i monumentalne budynki użyteczności publicznej, których różnorodność jest olbrzymia, w dużej mierze wynikająca z wielonarodowości miast i jego budowniczych. Ślady wielokulturowości po dawnych społecznościach zamieszkujących te miasta, najbardziej widoczne są na cmentarzach, które są miejscami obcowania z przeszłością i mogą być pewną lekcją historii poprzez pryzmat dziejów ludzi tych szczególnie zasłużonych jak i tych zwyczajnych, czasem nieznanych i zapomnianych. Pamięć o dawnych mieszkańcach podtrzymują również pomniki, tablice pamiątkowe, przebijające spod farby dawne napisy w różnych językach, a także zapomniana mezuza przy drzwiach mieszkania lub bezużyteczna weranda będąca pamiątką po izraelskim Świecie Szafasów, to wszystko można spotkać, spacerując ulicami miasta i odwiedzając śródmiejskie podwórka.

²¹⁶ Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko-Biała 2007, s. 112.

Łódź

Na przełomie XIX/XX wieku Łódź była miastem zróżnicowanym kulturowo, prężnie rozwijającym się, zamieszkiwanym przede wszystkim przez cztery społeczności: polską, żydowską, niemiecką i rosyjską. Pomimo tego, że dziś w Łodzi mieszkają głównie Polacy, to w architekturze miasta można odnaleźć ślady istnienia dawnych mieszkańców, którzy przyczynili się do rozwoju miasta i tworzyli jego historię. Najbardziej widoczne jest to na łódzkich nekropoliach, gdzie napisy na nagrobkach łódzkich cmentarzy przypominają nam o ludziach, którzy niegdyś tu mieszkali. Niezwykłą pamiątką po społeczności żydowskiej jest Cmentarz Żydowski, położony w południowej części Bałut, przy ulicy Brackiej będącym jednym z największych i najpiękniejszych cmentarzy żydowskich w Europie. Cmentarz ten został podzielony na dwie części i otoczony ceglany murem, w którym zostały usytuowane dwie bramy jedna od strony ulicy Brackiej, druga zaś od strony ulicy Zmiennej (zdj. 297). Cmentarz żydowski został zaprojektowany przez Adolfa Zeligsona w 1894 roku i posiada prosty układ przestrzenny, zbliżony w planie do nieregularnego wieloboku²¹⁷. Część zachodnia cmentarza była przeznaczona dla zmarłych i stanowiła miejsce pochówku. Na tym terenie znajdują się osobne kwatery dla kobiet, osobne dla mężczyzn a także pole dziecięce. Spacerując po cmentarzu, napotykamy nagrobki w kształcie macewy i przepiękne grobowce rodzinne. Przy głównej alei stoi monumentalne mauzoleum Izraela Poznańskiego (zdj. 298) oraz grobowce wielu innych znanych łódzkich przemysłowców pochodzenia żydowskiego m.in.: Rosenblatów, Kohnów, Silbersteinów czy Barcińskich. W jednej z wydzielonych części cmentarza, zwanej „Polem Gettowym” spoczywa tysiące ciał ofiar getta łódzkiego. Na cmentarzu pochowani są najwięksi łódzcy przemysłowcy, kupcy oraz lekarze, nauczyciele i prawnicy. Możemy też odnaleźć tu groby rodziców wybitnego pianisty, Artura Rubinsteina czy grób rodziców znakomitego pisarza, poety, Juliana Tuwima.

Cmentarz ten stanowi również miejsce spoczynku zwykłych ludzi, krawców, szewców czy sklepikarzy, których w Łodzi nie brakowało. W części wschodniej cmentarza, do której prowadzi główna brama, usytuowany został murowany dom pogrzebowy (zdj. 299). Został on wybudowany w 1898 roku według projektu Adolfa Zeligsona, a jego architektura nawiązuje do fabrycznej Łodzi. Dom ten stanowił bardzo ważną część cmentarza, w którym odbywało się przygotowanie ciał zmarłych do pogrzebu. W specjalnie przygotowanych salach, osobnej dla mężczyzn i osobnej dla kobiet, odbywało się rytualne

²¹⁷ Podolska J. *Spacerownik, Łódź żydowska*, wyd. Agora, Łódź 2009, s. 181.

oczyszczenie ciała zmarłego. W sali kobiecej zachował się stół obrotowy przeznaczony do rytualnej kąpieli zmarłego. Obiekt ten stanowi jeden z największych budynków tego typu istniejących przy żydowskim cmentarzu²¹⁸. Niezwykle ważnym miejscem związanym z losem społeczności żydowskiej jest Stacja Radegast, która powstała w 1937 roku, ale funkcjonować zaczęła dopiero w 1940 roku. To właśnie tutaj, na Radegast docierała kolejną żywność, opał oraz materiały potrzebne do pracy fabryk w getcie. Stąd odjeżdżały transporty Żydów najpierw do pracy, później od 1942 roku do ośrodków zagłady w Chełmnie czy do obozu w Auschwitz-Birkenau. Po wojnie stacja Radegast nie była używana. Dopiero w latach dziewięćdziesiątych XX wieku powstał projekt a później realizacja, by w tym miejscu stworzyć muzeum łódzkiego getta. Najważniejszym elementem pomnika ofiar Litzmannstadt Getto stał się oryginalny budynek stacji i rampa oraz Kolumna Pamięci²¹⁹. Kolumna Pamięci – została usytuowana na osi dawnej ulicy Stalowej, obecnie alei Pamięci Ofiar Litzmannstadt Getto. Nadano jej formę złamanej kolumny doryckiej przywołującej symbol umieszczany na nagrobkach, a oznaczający nagle przerwane życie. Wewnątrz pomnika płonie znicz. Nad wejściem, prowadzącym do wnętrza w trzech językach: polskim, angielskim i hebrajskim zostało zapisane piąte przykazanie dekalogu: „Nie zabijaj!”

Zdj. 297. Brama cmentarza żydowskiego – Bracka (archiwum autorki)

Zdj. 298. Mauzoleum I. Poznańskiego (archiwum autorki)

Zdj. 299. Żydowski dom pogrzebowy (archiwum autorki)

²¹⁸ Podolska J. *Spacerownik, Łódź żydowska*, wyd. Agora, Łódź 2009, s. 180.

²¹⁹ Podolska J. *Spacerownik, Łódź żydowska*, wyd. Agora, Łódź 2009, s. 168.

Niezwykle ciekawym i oryginalnym przykładem małej architektury, należącej niegdyś do społeczności żydowskiej, a zachowanej do dziś są kuczki żydowskie²²⁰, które można spotkać na łódzkich podwórkach. Stanowią one nieliczne pozostałości po bogatej kulturze żydowskiej, choć zatraciły już dawno swoją funkcję, to stanowią osobliwy i cenny element w architekturze Łodzi. Kuczki łódzkie zazwyczaj posiadały konstrukcję drewnianą i sytuowane były od strony podwórza. Zakładane były na planie prostokąta i najczęściej stanowiły obiekty parterowe, dostawiane do tylnej ściany kamienicy, na wysokości pierwszego piętra, bądź usytuowane były na balkonie albo na galerii znajdującej się w ścianie kamienicy lub oficyny od strony podwórza. Najbardziej znaną i rozpoznawalną kuczka w Łodzi jest kuczka znajdująca się w podwórzu przy Piotrkowskiej 88 (zdj. 300). Jest ona usytuowana na tylnej ścianie kamienicy i została wsparta na dwóch żeliwnych kolumnach. Jej konstrukcja jest stalowo-drewniana i jako jedyna spośród wielu innych kuczek występujących w Łodzi posiada metalowe zdobienia z zachowanym motywem Gwiazdy Dawida. Inne ciekawe przykłady kuczek można spotkać m.in. w podwórkach przy ulicy Targowej 10 (zdj. 301), ulicy 6 Sierpnia 5 (zdj. 302), ulicy Piotrkowskiej 6 (zdj. 303) czy przy ulicy Piotrkowskiej 65 (zdj. 304) i wielu innych podwórkach łódzkich²²¹. Główną przyczyną zanikania tych osobliwych budowli z łódzkich podwórek był czas wojny jak również ingerencja późniejszych właścicieli. Kamienice, przy których znajdują się te konstrukcje, zmieniły już dawno swoich właścicieli, a dziś nawet ci najstarsi mieszkańcy niewiele wiedzą o tych urokliwych konstrukcjach, często pozostawionych samym sobie lub wykorzystywanych na niewielkie składy czy magazyny²²². Na poniższych zdjęciach przedstawiono kilka wybranych kuczek zachowanych do czasów obecnych i znajdujących się w podwórzach śródmiejskiej zabudowy miasta.

²²⁰ Kuczka żydowska był to balkon modlitewny, szafas budowany z okazji święta Sukkot – święta żydowskiego ustawionego na pamiątkę czterdziestoletniej wędrówki Żydów po wyjściu z Egiptu Orzechowska J., *Podwórka Piotrkowskiej*, wyd. Literatura, 2012, Łódź, s. 150.

²²¹ Więcej o kuczках łódzkich zostało napisane w artykule autorki, znajdującym się w pracy zbiorowej wydanej pod red. Ciepiewski A., *Acta Scientiarum Polonorum – Architectura*, 13 (3) 2014, wyd. Agencja Reklamowo-Wydawnicza A. Grzegorzczak, Warszawa 2014, (artykuł Renaty Przewłockiej-Sionek, *Architektura Łodzi wczoraj i dziś – kuczki żydowskie*), ss. 79-88.

²²² Praca zbiorowa: red. Ciepiewski A. *Acta Scientiarum Polonorum – Architectura*, 13 (3) 2014, wyd. Agencja Reklamowo-Wydawnicza A. Grzegorzczak, Warszawa 2014 (Przewłocka-Sionek Renata, *Architektura Łodzi wczoraj i dziś – kuczki żydowskie*) s. 80.

Zdj. 300. Kuczka –
Piotrkowska 88, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 301. Kuczka –
Targowa 10, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 302. Kuczka –
6 Sierpnia 5, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 303. Kuczka –
Piotrkowska 6, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 304. Kuczka –
Piotrkowska 65, Łódź
(archiwum autorki)

W Łodzi mimo kataklizmu II wojny światowej zachowało się wiele śladów obecności Żydów. Przetrwowało wiele pałaców i fabryk, banków i szkół, które choć dziś często zmieniły swą funkcję to nadal stanowią niezwykłą pamiątkę w architekturze miasta. A fakt, że te obiekty stanowiły własność ludności pochodzenia żydowskiego dość często przypomina zawieszona na ich ścianie tablica z napisami w kilku językach, która przypomina o obecności łódzkich Żydów w historii miasta.

Spacerując ulicami miasta i spoglądając na mury zaniedbanych jak i odremontowanych kamienic, można odnaleźć stare napisy na murach w różnych językach, które informują nas o dawnym sklepie, instytucji lub zakładzie usługowym niegdyś istniejącym w tym miejscu. Do obecnych czasów zachował się czytelny napis w języku hebrajskim nad bramą, w elewacji frontowej kamienicy, w której dawniej miało siedzibę Żydowskie Towarzystwo Pomocy Biednym i Chorym „Lins Hacholim” (zdj. 305). Napis ten, zabezpieczony dziś ochronną płytą znajduje się w kamienicy przy ulicy Rewolucji 1905 nr 19, w której obecnie wewnątrz są zajmowane przez Miejskie Przedszkole nr 71 oraz prywatne mieszkania. Kolejny napis kojarzony ze społecznością żydowską, to dość czytelne nazwisko przemysłowca pochodzenia żydowskiego – Rozenblat, które można odczytać na zwieńczeniu półkolistym okna wystawowego kamienicy usytuowanej przy ulicy Zielonej 3 (zdj. 306).

Zdj. 305. Napis hebrajski – Rewolucji 1905 nr 19, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 306. Napis „Rozenblat” – Zielona 3, Łódź (archiwum autorki)

Oprócz napisów kojarzonych ze społecznością żydowską można napotkać wiele prześwitujących spod tynku napisów pisanych cyrylicą w języku rosyjskim. W ceglany, parterowym budynku, usytuowanym przy ulicy Przybyszewskiego 251/253 widoczny jest niewyraźny napis rosyjski znajdujący się w szczycie frontowej elewacji tego obiektu, który informuje nas o tym, że kiedyś znajdowała się tu szkoła: „Начальное Учище”. Obecnie część obiektu jest nieużytkowana, a druga część spełnia funkcje noclegowni dla osób z problemem alkoholowym. Kolejny, dużych rozmiarów, tym razem dobrze widoczny napis rosyjski „ВИЛЬГЕЛЬМЪ РЕИХЕР” widnieje na gzymsie w elewacji frontowej kamienicy usytuowanej przy ulicy Rewolucji 1905 nr 28 (zdj. 308).

Napisy w języku rosyjskim można spotkać także, m.in.: w elewacji frontowej kamienicy przy ulicy Żeromskiego 77/79, na podstawie balkonu w kamienicy przy ulicy Narutowicza 42 czy w ramie okna wystawowego, w ścianie kamienicy przy ulicy Zielonej 3 (zdj. 309). Kolejny, czytelny napis znajduje się nad wejściem niedawno odrestaurowanej kamienicy usytuowanej przy ulicy Sienkiewicza 48 (zdj. 310). Nad bramą tej kamienicy wyraźnie widać cyrylicą pisany napis w języku rosyjskim „Уездное Управление”, który po bokach został ozdobiony motywami roślinnymi. W tłumaczeniu polskim słowa te oznaczają urząd powiatowy, który najprawdopodobniej w tym budynku miał swoją siedzibę, jednakże obecnie kamienica ta jest budynkiem mieszkalnym z usługami w parterze. Oprócz licznych napisów rosyjskich można napotkać w Łodzi również napisy niemieckie, choć jest ich niewiele, jednym z nich jest napis „Gott grüß die Kunst” znajdujący się w elewacji frontowej budynku, w podwórzu, przy ulicy Traugutta 5 (zdj. 311). Napis w tłumaczeniu polskim oznacza „Boże błogostaw sztuce”, co być może jest powiązane z tym, że w czasie wojny w budynku tym znajdowała się składnica książek. W kamienicy przy ulicy Północnej 23 brama wjazdowa ma charakterystyczne okucie sygnowane nazwiskami: Baum & Koppelman, zapewne była to nazwa firmy odlewniczej działającej w XIX wieku w Łodzi, prowadzona przez Niemców, o czym świadczą niemiecko brzmiące nazwiska, a sygnatury te powtarzają się jeszcze w kilku bramach i na odbojnikach stojących przy łódzkich kamienicach (zdj. 312). W wielu miejscach Łodzi można napotkać tajemnicze białe strzałki namalowane na murze kamienicy czy oficyny często w towarzystwie napisów LSR lub Luftschutzraum, które stanowią pamiątkę z czasów wojny, gdyż właśnie w ten sposób zaznaczano miejsca, gdzie znajdowały się schrony przeciwlotnicze. W Łodzi takich miejsc jest wiele, często napisy te są już mało widoczne, ale jest też wiele, których treść jest czytelna, m.in. napis Luftschutzraum na fasadzie kamienicy przy Żeromskiego 77/79 (zdj. 313), podobny napis na ścianie kamienicy przy ulicy Żeromskiego 17 (zdj. 314), strzałka namalowana białą farbą wskazująca kierunek, gdzie znajduje się schron na ścianie oficyny w podwórzu przy ulicy Sienkiewicza 63 (zdj. 315) i kolejna strzałka z literami LSR, wskazująca kierunek, gdzie niegdyś znajdował się schron przeciwlotniczy, usytuowana na elewacji frontowej kamienicy przy ulicy Wólczańskiej 234a (zdj. 316). Pozostawione na murach budynków stare napisy pisane w różnych językach, tablice pamiątkowe przypominają o różnorodności społeczeństwa, które zamieszkiwało niegdyś Łódź.

Zdj. 307. Rosyjski napis –
Przybyszewskiego 251/253, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 308. Rosyjski napis –
Rewolucji 1905 nr 28, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 309. Napis rosyjski – Zielona 3,
Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 310. Napis rosyjski – Sienkiewicza 48, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 311. Napis niemiecki – Traugutta 5, Łódź
(archiwum autorki)

Zdj. 312. Sygnatura na okuciu bramy –
Północna 23, Łódź (archiwum autorki)

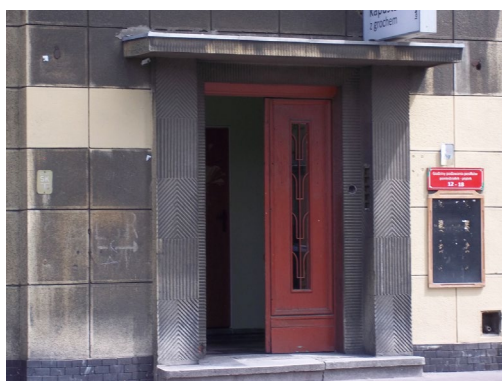
Zdj. 313. Napis Luftschutzraum – Żeromskiego 77/79, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 314. Napis Luftschutzraum – Żeromskiego 17, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 315. Biała strzałka – Sienkiewicza 63, Łódź (archiwum autorki)

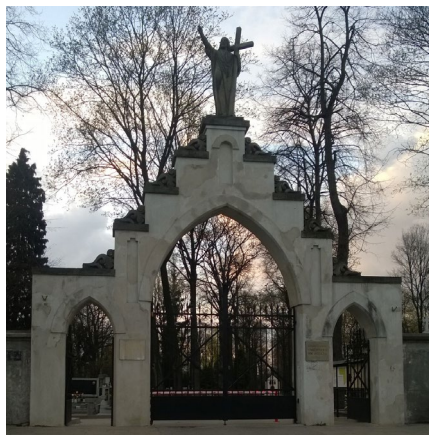

Zdj. 316. Strzałka z LSR – Wólczańska 234a, Łódź (archiwum autorki)

W Łodzi nekropolią świadczącą o wielokulturowości tego miasta jest Stary Cmentarz, który jest przeznaczony dla łodzian różnych wyznań i znajduje się przy ulicy Ogrodowej i Srebrzyńskiej. Podzielony na trzy części: katolicką, prawosławną i ewangelicką. Największy obszar cmentarza zajmuje część katolicka, do której prowadzi efektowna, murowana brama z dwoma przejściami i bramą przejazdową, zwieńczoną posągiem Chrystusa (zdj. 317). Część zajmowana przez cmentarz prawosławny przy ulicy Ogrodowej zajmuje najmniejszy obszar, a spoczywają tu przede wszystkim rosyjscy urzędnicy carscy oraz żołnierze (zdj. 318). Jedną z ciekawszych budowli znajdujących się w tej części cmentarza jest pojawiający się tuż za bramą Grobowiec rodziny Gojżewskich, który przypomina niewielką świątynię bizantyjską (zdj. 319).

Cmentarz Doły jedna z najważniejszych i największych nekropolii Łodzi. Znajduje się we wschodniej części dzielnicy Bałuty, po obu stronach ulicy Smutnej, od strony południowej sięga ul. Telefonicznej. Od strony południowej przy ulicy Telefonicznej wznosi się

przepiękna cerkiew grzebalna pw. Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy, która została wzniesiona w 1904 roku według projektu arch. F. Chełmińskiego (zdj. 320). Jest to prawosławna cerkiew cmentarna, należąca do parafii św. Aleksandra Newskiego, znajdującej się przy ulicy Kilińskiego 56 w Łodzi.

Zdj. 317. Brama cmentarza katolickiego – Ogrodowa, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 318. Brama cmentarza prawosławnego – Ogrodowa, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 319. Grobowiec rodziny Gojzewskich, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 320. Cerkiew Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy, Łódź (archiwum autorki)

Dość rozległy teren, niemal dziewięciu hektarów ziemi, zajmuje na Starym Cmentarzu część ewangelicka, gdzie spoczywają znani lekarze, politycy i artyści a także fabrykanci, którzy tworzyli potęgę przemysłową Łodzi. Na cmentarz ewangelicko-ugsburski prowadzi brama z dwoma wejściami i bramą przejazdową podkreśloną trójkątnym szczytem

(zdj. 321). Znajdują się tu wspaniałe grobowce rodzinne i mauzolea oraz liczne nagrobki zwykłych mieszkańców będących ewangelikami. Szczególne miejsce na tym cmentarzu zajmuje kaplica grobowa Scheiblerów (zdj. 322) oraz kaplica grobowa Heinzlów, która została usytuowana w części katolickiej. Kaplica Karola Scheiblera stanowi neogotyckie mauzoleum rodziny potentata przemysłowego włókienniczej Łodzi. Kaplica ta zaprojektowana przez warszawskich architektów Edwarda Lilpopa i Józefa Dziekońskiego została założona na planie krzyża z wydłużonym i zakończonym trójbocznie prezbiterium. Zbudowana z cegły, piaskowca i marmuru²²³. Na cmentarzu ewangelickim spoczywa większość potentatów przemysłu łódzkiego pochodzenia niemieckiego i ich rodziny. Należą do nich m.in. Gustaw Schweigert, Juliusz Kunitzer, Karol Eisert, Robert Kindermann, Gustaw Geyer, Ludwik Grohman czy Wilhelm Schweikert. Do ciekawszych grobowców należy m.in. Grób rodziny Ludwika Grohmana, który stanowi rozłożystą kompozycję otoczoną z trzech stron niskim murkiem stanowiącym części pomnika (zdj. 323).

Zdj. 321. Brama cmentarza ewangelicko-augsburskiego, Ogrodowa, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 322. Mauzoleum Scheiblerów, Łódź (archiwum autorki)

We frontową ścianę założenia zostały wbudowane granitowe tablice poświęcone zmarłym, zaś w osi kompozycji znajduje się popiersie Ludwika Grohmana w ozdobnym medalionie, a nad nim ustawiono posąg Chrystusa. Na uwagę zasługuje również Grobowiec rodziny Gustawa Geyera, który stanowi założenie na planie litery U, ograniczone z trzech stron granitowymi płytami (zdj. 324). Centralną część grobowca zajmuje dach baldachi-

²²³ Praca zbiorowa: pod red. Bartkiewicza E., Ławniczak D. *Niemieckimi śladami po Ziemi Obiecanej*, wyd. Literatura, Łódź 1997, s. 151.

mowy wsparty na czterech neoromańskich kolumnach, po bokach którego, w ścianach zostały usytuowane dwie pary mosiężnych drzwi prowadzących do krypty. W Łodzi, przy ulicy Felsztyńskiego, istniał przed II wojną światową jeszcze jeden cmentarz ewangelicki, po którym dziś zachowała się przepiękna ceglana brama i fragmenty muru oraz nieliczne pozostałości po płytach i tablicach nagrobnych, które ukrywają się jeszcze w zaroślach i trawie parku utworzonego tam w latach osiemdziesiątych XX wieku, który niestety jest obecnie bardzo zaniedbany (zdj. 325 i zdj. 326).

Zdj. 323. Grób rodzinny Ludwika Grohmana, Ogrodowa, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 324. Grób rodzinny Gustawa Geyera, Ogrodowa, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 325. Brama cmentarza ewangelickiego, Felsztyńskiego, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 326. Cmentarz ewangelicki, Felsztyńskiego, Łódź (archiwum autorki)

Specyficzną a zarazem niecodzienną pamiątką po społecznościach jakie mieszkały pod koniec XIX i na początku XX wieku w Łodzi są stare włazy kanalizacyjne, które wyłaniają się spod skruszonego betonu, którym zalewano kiedyś kocie łby podwórek i ulic Łodzi. Nie wszyscy i nie często zwracamy uwagę na drobne formy, w kształcie pokryw, które uzewnętrzniają standardy niewidocznej, technicznej infrastruktury miast. W Łodzi zaistniała ona późno, bo w drugiej połowie XIX wieku. Podstawową funkcją pokryw jest zapewnienie i jednocześnie zabezpieczenie dostępu do różnych podziemnych instalacji.

W znakomitej większości pokrywy wykonywano z grubej, gładkiej żelaznej blachy lub z żeliwa. Były one wzmocnione na obwodzie kotnierzem z pręta i obsadzone w otworze oprawionym w żelazną ramę. Włazy kanalizacyjne miały zazwyczaj wzory lub napisy. Mogły też służyć jako rodzaj „reklamy” zakładu, który wyprodukował daną klapę, ale również podmiotu niezwiązanego z przemysłem metalurgicznym²²⁴. Stanowią one dzieło odlewników różnych narodowości, o czym świadczą umieszczane na nich napisy i sygnowania. Można spotkać włazy z pisaną cyrylicą inskrypcją „БРАТЯ ЦЕЛЛЬ СТРОИТЕЛЬНАЯ КОНТОРА 1910” m.in. na podwórku przy ulicy Zielonej 14 (zdj. 327) czy przy ulicy Piotrkowskiej 26. W kilku miejscach można również napotkać włazy sygnowane nazwiskiem „Otto Goldammer”, niemieckiego przedsiębiorcy mającego w Łodzi własną fabrykę maszyn oraz odlewnię żelaza przy ulicy Kilińskiego 74 (dawniej Widzewskiej 66). Takie włazy można odnaleźć m.in. przy ulicy Tuwima 46 (zdj. 328) lub przy ulicy Piotrkowskiej 78. Istnieje też kilka włazów kanalizacyjnych, których wygląd pozwala przypuszczać, że mogą one być powiązane ze społecznością żydowską, jednakże nie ma co do tego pewności, bo nie zostało to nigdzie udokumentowane. Włazy te posiadają po środku heksagram w kształcie Gwiazdy Dawida i znajdują się np. na Placu Kościelnym (zdj. 329) bądź w okolicach Starego Cmentarza przy Ogrodowej. Na Placu Schillera w 2009 roku zamontowano jeden z czterech włazów kanalizacyjnych, który nawiązuje do historii wielonarodowościowej Łodzi. Jest to właz kanalizacyjny, na płaszczyźnie którego widnieje słowo „Łódź” w czterech językach: polskim, rosyjskim, niemieckim i jidysz, można zatem powiedzieć, że jest on włazem pamiątkowym, przypominającym nam o dawnych mieszkańcach Łodzi (zdj. 330).

Zdj. 327. Właz z rosyjskim napisem ul. Zielona 14, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 328. Właz z niemiecką sygnaturą ul. Tuwima 46, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 329. Właz z Gwiazdą Dawida Plac Kościelny, Łódź (archiwum autorki)

²²⁴ Adamiak Wł. *Dziedzictwo – detale przestrzeni publicznych Łodzi na tle innych miast*, wyd. Jurczyk Desing, Łódź 2003, s. 47.

Również tzw. Galeria Wielkich Łodzian jest dziełem współczesnym, nawiązującym do przeszłości i dawnych mieszkańców Łodzi. Galerię tę stanowi m.in. Ławeczka Tuwima, znajdująca się przy ulicy Piotrkowskiej 104 (zdj. 331), Fortepian Rubinsteina usytuowany przy ulicy Piotrkowskiej 78 (zdj. 332) oraz pomnik Twórców Łodzi Przemysłowej: Izrael Poznański, Karol Scheibler i Ludwik Grohman, znajdujący się przy ulicy Piotrkowskiej 30/32 (zdj. 333).

Zdj. 330. Właz 4 kultur, Pl. Schillera, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 331. Ławeczka Tuwima, Piotrkowska 104, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 332. Fortepian Rubinsteina, Piotrkowska 78, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 333. Twórcy Łodzi Przemysłowej, Piotrkowska 30/32, Łódź (archiwum autorki)

Wilno i Lwów

Ślady bytności różnych narodowości są także widoczne w architekturze jak i detalu Wilna i Lwowa. Podobnie jak w Łodzi, najbardziej widoczne jest to na cmentarzach tych miast. Mogiłami i nagrobnymi pomnikami są pisane dzieje każdego narodu, podobnie jak w Łodzi, tak i w Wilnie oraz we Lwowie znajdują się nekropolie, które przekazują nam swoją historię o ludziach, którzy niegdyś zamieszkiwali te miasta.

W Wilnie istnieje kilka zabytkowych cmentarzy, do których należy m.in. cmentarz Antokolski, cmentarz Bernardyński a także Lipówka i najbardziej znany cmentarz na Rossie. Na każdej z tych nekropoli można odnaleźć napisy na nagrobkach świadczące o wielonarodowej społeczności miasta. Najbardziej znanym cmentarzem wileńskim jest cmentarz na Rossie, na którym obecnie już się nie grzebie zmarłych. Można tutaj odnaleźć przepiękne pomniki i gorbowce wielu znanych i cenionych artystów, naukowców, lekarzy czy pisarzy. Jest również wiele skromnych grobów, należących do zwykłych ludzi, którzy żyli i mieszkali w dawnym Wilnie. Na cmentarz prowadzi brama, która posiada troje metalowych drzwi wkomponowanych w ceglane słupy, zwieńczone hełmami, które są połączone z ceglany murem okalającym cmentarz (zdj. 334). Na głównym terenie Rossy spoczywa wielu sławnych litewskich, polskich i białoruskich działaczy kulturalnych, należą do nich m.in. Eustachy Tyszkiewicz – polski archeolog, historyk, Petras Vaiciunas – litewski poeta, Antoni Wiwulski – polski architekt i rzeźbiarz (zdj. 335), Ludwik Kondratowicz, pseudonim Władysław Syrokomla – polski poeta, a także Jonas Basanavicius – litewski lekarz, Joahim Lelwel – polski historyk i działacz polityczny, Karol Podczaszyński – polski architekt (zdj. 336), Józef Montwiłł – polski bankier, działacz społeczny (zdj. 337) oraz Juozas Tysliava – litewski poeta i wydawca i wielu innych. Na lewo, od głównego wejścia znajduje się wydzielony i ogrodzony teren, na którym spoczywają polscy żołnierze, polegli w 1920 i w 1944 roku, zaś po środku tego mauzoleum została usytuowana czarna, granitowa płyta, wskazująca miejsce pochówku matki Józefa Piłsudskiego (zdj. 338). Innym znanym cmentarzem zachowanym do dziś, jest Cmentarz na Antokolu, który został założony na początku XIX wieku i mieści głównie groby żołnierzy, którzy polegli w czasie wojny z Napoleonem, podczas powstania listopadowego w 1830 roku a także powstania styczniowego 1863 roku i I i II wojny światowej. Jest na tym cmentarzu również część wydzielona dla wybitnych twórców kultury litewskiej, obok których można spotkać nieliczne polskie groby np. grób Józefa Zawadzkiego, polskiego drukarza i wydawcy (zdj. 339). Przed II wojną światową istniał w Wilnie

cmentarz ewangelicki, usytuowany przy ulicy Kalinowskiego (dawniej Mała Pohulanaka), niestety do obecnych czasów zachowała się tylko klasycystyczna kaplica Niszkowskich (zdz. 340), zaprojektowana przez arch. Karola Podczaszyńskiego, oraz kilka fragmentów nagrobków ukrytych w zaroślach i trawie. Dziś miejsce cmentarza zajmuje park, w którym wybudowano okazały budynek Archiwum Miejskiego i Pałac Ślubów.

Zdj. 334. Brama wejściowa cmentarza na Rossie, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 335. Grób Antoniego Wiwulskiego, Rossa, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 336. Grób Karola Podczaszyńskiego, Rossa, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 337. Grób Józefa Montwiłła, Rossa, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 338. Grób Matki J. Piłsudskiego Rossa, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 339. Grób J. Zawadzkiego cmentarz Antrokolski, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 340. Kaplica Nizzkowskiego dawny cmentarz ewangelicki, Wilno (archiwum autorki)

W Wilnie istniało kilka żydowskich cmentarzy, jednakże do obecnych czasów przetrwał tylko jeden, który jest usytuowany w dzielnicy Szeszkinie. Na cmentarzu tym znajduje się ponad sześć tysięcy macew i grobowców, wśród których jest kilkanaście grobów przeniesionych z dwóch starszych cmentarzy, które wcześniej zostały zniszczone, do nich należy m.in. Grobowiec E. Zelmana, wileńskiego Gaona (zdj. 341). Od 1831 roku w dzielnicy Pióromont istniała nekropolia żydowska przy ulicy Kirkutowej, która przetrwała okupację hitlerowską, ale uległa zniszczeniu w latach pięćdziesiątych XX wieku z polecenia władz rosyjskich. Macewy zostały usunięte i przeznaczone do budowy mostów i schodów wiodących na Górę Buffałową. Obecnie przy zachodniej ścianie cmentarza znajduje się pomnik Lapidarium z odzyskanymi i zachowanymi do dziś kilkoma autentycznymi macewami z tamtych czasów pochodzącymi z tego cmentarza (zdj. 342). Drugi cmentarz żydowski uważany za jeden z najstarszych, gdyż został założony jeszcze w czasach Kazimierza Wielkiego, istniał na tyłach dawnego szpitala żydowskiego znajdującego się przy ulicy Rappaporta 8, który swoim wyglądem przypomina największą w Europie synagogę, znajdującą się w Budapeszcie. Cmentarz żydowski wchłonął z czasem znajdujący się obok nieduży cmentarz karaïmski 225. Obecnie obszar byłego cmentarza jest zajmowany przez rynek, zwany Rynkiem Krakowskim, a po byłych cmentarzach, zniszczonych w okresie niemieckiej okupacji, nie ma żadnego śladu, a nagrobki zostały wykorzystane do budowy i brukowania dróg.

²²⁵ Praca zbiorowa pod red. Luboński P. *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej, cz. IV, Lwów*, wyd. oficyna wydawnicza Rewasz, Białystok 2008, s. 323.

Zdj. 341. Grobowiec „Gaona”, Sułtaniszki, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 342. Lapidarium, Pióromont, Wilno
(archiwum autorki)

We Lwowie najbardziej znaną nekropolią jest Cmentarz Łyczakowski, na którym znajdują się liczne groby wybitnych Polaków, a także zasłużonych Ukraińców oraz wielu uczonych, literatów i działaczy ruskich (zdj. 343). Spośród spoczywających tu zasłużonych ludzi, którzy narodowi polskiemu poświęcili życie w walce o kulturę, oświatę i niepodległość można wymienić m.in. Marię Konopnicką – wybitną polską poetkę i nowelistkę (zdj. 344), Gabrielę Zapolską – polską aktorkę, dramatopisarkę i publicystkę (zdj. 345), Oswalda Balzera – polskiego historyka ustroju i prawa polskiego, Stefana Banacha – wybitnego polskiego matematyka, a także Seweryna Goszczyńskiego – polskiego pisarza i poetę, działacza społecznego (zdj. 346), Benedykta Dybowskiego – polskiego przyrodnika, podróżnika i lekarza, profesora Uniwersytetu Lwowskiego oraz Karola Szajnochę – polskiego pisarza i historyka. Spacerując alejkami cmentarza, wzrok przyciąga okazały grobowiec fabrykantów Baczewskich a także kaplica Baczewskich wybudowana w 1883 roku według projektu arch. J. Schulza (zdj. 347). Grobowiec ten założony na planie kwadratu został zwieńczony kopułą, a jego ściany zdobi dekoracja rzeźbiarska. Budowla ta jest utrzymana w stylu neorenesansowym i posiada arkadową wnękę mieszczącą portal wejściowy oraz tablicę w ozdobnej oprawie. Integralną częścią lwowskiej nekropolii jest Cmentarz Obrońców Lwowa, zwany też Cmentarzem Orłąt Lwowskich (zdj. 348). Upamiętnia on tragiczne wydarzenia wojny domowej, jaka w 1918 roku wstrząsnęła południowo-wschodnimi kresami odradzającego się wówczas państwa polskiego, w tym również Lwowie. Tutaj spoczywają uczestnicy walk w obronie Lwowa i ziemi lwowskiej. Oprócz wielu zasłużonych i tych zwyczajnych Polaków na cmentarzu spoczywają też ciała zasłużonych i wybitnych Ormian i Ukraińców. Do nich należą m.in. Markian Szaszkiewicz, grekokatolicki duchowny, ukraiński poeta i pisarz Izydor Szaraniewicz, historyk polski pochodzenia ukraińskiego, profesor Uniwersytetu Lwowskiego, a także Iwan Lewiński, ukraiński architekt czy Iwan Franko, ukraiński poeta i pisarz, działacz społeczny (zdj. 349), a także arcybiskup ormiański Izaak Isakowicz (zdj. 350).

Zdj. 343. Brama cmentarza na Łyczakowie, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 344. Grób Marii
Konopnickiej, Łyczaków,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 345. Grób Gabrieli
Zapolskiej, Łyczaków, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 346. Grób Seweryna
Goszczyńskiego, Łyczaków,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 347. Kaplica Baczewskich,
cm. Łyczakowski, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 348. Cmentarz Orłąt Lwowskich,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 349. Grób Iwana Franko,
cm. Łyczakowski, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 350. Grobowiec Izzaka Mikołaja Isakowicza, Lwów
(archiwum autorki)

Kolejna, uboższa nekropolia lwowska stojąca w cieniu sławy cmentarza Łyczakowskiego, znajduje się na Kleparowie i jest nią cmentarz Janowski, który został założony w 1883 roku i funkcjonuje do czasów obecnych (zdj. 351). Na terenie tego cmentarza, oprócz licznych nagrobków miejscowej społeczności, znajduje się wydzielony duży teren stanowiący cmentarz wojskowy Ukraińskich Strzelców Siczowych (zdj. 352) a także znajdują się kwatery polskich żołnierzy poległych w latach 1918-1920 oraz kwatery niemieckich jeńców i pomnik ofiar NKWD zamordowanych w więzieniu w Brygidkach.

We Lwowie istniały również trzy cmentarze żydowskie, z których przetrwał do obecnych czasów tylko jeden potocznie nazywany Nowym Cmentarzem Żydowskim i znajduje się przy wschodniej stronie cmentarza Janowskiego. Na żydowskim cmentarzu znajdują się nieliczne stare macewy, ale również i nagrobki nieżydowskie, które stawiano już znacznie później, w obecnych czasach.

Zdj. 351. Brama cmentarza Janowskiego, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 352. Cmentarz wojskowy
żołnierzy Ukraińskich, Lwów
(archiwum autorki)

Do początku II wojny światowej istniał także stary cmentarz żydowski w okolicach szpitala żydowskiego przy ulicy Kleparowskiej, ale niestety w 1943 roku został zniszczony przez Niemców. Po dziś dzień na dawnym obszarze cmentarza można odnaleźć niewielkie fragmenty dawnych żydowskich macew wrosniętych w trawnik.

Spółeczność żydowska we Lwowie i Wilnie stanowiła znaczny procent mieszkańców tych miast, o czym świadczą choćby liczne napisy hebrajskie prześwitujące spod farby lub ukruszonego tynku na ścianach kamienic, informujące nas o dawnym zakładzie usługowym czy sklepie. W Wilnie takie napisy można spotkać m.in. na ścianie frontowej kamienicy przy ul. Zemiatijos 7 czy na fasadzie frontowej domu przy ulicy Zemiatijos 9 (zdj. 353). We Lwowie natomiast napisy hebrajskie przebijają się na murze trzypiętrowej, narożnej kamienicy na rogu ulic Kupisza i Szpitalnej (zdj. 354) jak również w elewacji frontowej kamienicy przy ulicy Weselnej 5 (zdj. 355) czy na ścianie kamienicy przy Fedorowej 27 (zdj. 356). W architekturze Lwowa można również odnaleźć niezwykle elementy małej architektury i ślady związane z religią żydowską, do których należą kuczki żydowskie i mezuzy. W Łodzi do obecnych czasów zachowała się znaczna ilość kuczek, takie osobliwe konstrukcje można spotkać również we Lwowie, natomiast w Wilnie nie odnajdziemy ich nigdzie. We Lwowie można spotkać obiekty, które najprawdopodobniej stanowiły niegdyś kuczkę żydowską, gdyż ich konstrukcja i usytuowanie na to wskazują. Jednakże nie zostało to nigdzie opisane ani udokumentowane i potwierdzone. Autorka opiera się tylko na swoich spostrzeżeniach i informacjach uzyskanych od mieszkańców kamienic, przy których obiekty te znajdują się.

We Lwowie można dostrzec takie obiekty, które przypominają kuczki na przykład na ścianie elewacji frontowej kamienicy, nad bramą, na wysokości pierwszego piętra przy ulicy Doroszenki 6, a także w podwórzu na balkonie oficyny przy ulicy Doroszenki 34 (zdj. 357) oraz na ścianie tylnej kamienicy, w podwórzu przy ulicy Horodeckiej 45 (zdj. 358) i na balkonie oficyny przy ulicy Kopernika 26. We Lwowie niejednokrotnie można dostrzec tajemnicze, niewielkie wgłębienia usytuowane pod kątem, znajdujące się we framugach drzwi. Uważny obserwator może zobaczyć widoczny odcisk minionego czasu, ślad pobytu dawnego mieszkańca, miejsce po mezuzie, która kiedyś przytwierdzona była w tym miejscu do framugi drzwi, przy wejściu do domu lub mieszkania. Mezuzą była niewielkim, podłużnym pojemnikiem z metalu, drewna lub szkła, w którym pobożna społeczność żydowska chowała rulonik pergaminu z zapisanymi ręcznie dwoma fragmentami z Tory. Takie miejsca po mezuzach można napotkać przy wejściu do kamienicy na ulicy Brativ Rohatinsiv 21 (zdj. 359), we framudze drzwi kamienicy przy ulicy Fedorowa 20 (zdj. 360) i ulicy Fedorowa 27, a także we framudze wejścia prowadzącego do kamienicy przy ulicy Ruskiej 4 (zdj. 361) czy ulicy Serbskiej 5.

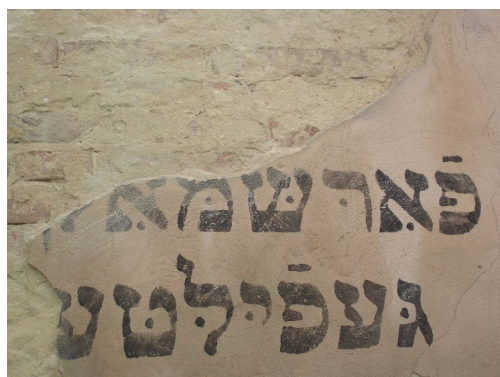
Zdj. 353. Napis hebrajski – Żemiatijos 9, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 354. Napis hebrajski – Kupisza 23,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 355. Napisy hebrajskie – Weselna 5, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 356. Napisy hebrajskie – Fedorowa 27,
Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 357. Kuczka – Doroszenki 34, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 358. Kuczka – Horodecka 45, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 359. Mezuzah, Brativ
Rahatinsiv 21, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 360. Mezuzah,
Fedorowa 20, Lwów
(archiwum autorki)

Zdj. 361. Mezuzah,
Ruska 4, Lwów
(archiwum autorki)

W Wilnie nie odnajdziemy kuczek żydowskich, prawdopodobnie były one burzone lub palone po odbytych święcie Sukkot. Wśród narodu żydowskiego w diasporze istniały różne zwyczaje terytorialno-regionalne. Jak napisał Majer Samuel Bałaban: „ Na przykład Żydzi wileńscy palili dachy swoich szałasów, Żydzi w Polsce Południowej zostawiali je z roku na rok”. Podczas jednego z pobytów w Wilnie autor zwiedzał wraz z przewodnikiem Synagogę, był to czas, kiedy właśnie zaczynało się święto Sukkot. Na podwórzu synagogi była widoczna prowizoryczna konstrukcja z plastikowych prętów i zielonej plandeki, okryta gałązkami świerku – symboliczny namiot przypominający o święcie Sukkot. Z wywiadu terenowego jest wiadomo, że dawniej budowano prowizoryczne szałas na podwórzach swoich posesji, dziś czasami rozbija się namiot na balkonie, by tam posiedzieć i pomyśleć o losach przodków.

We Lwowie spotkać można także na ścianach budynków liczne napisy w języku polskim, będące reklamą produktów w sklepie lub informacją o jakimś zakładzie usługowym. Wyłaniają się one spod tynku w ścianach frontowych wielu kamienic lwowskich, jak również w sieni bram przejazdowych, prowadzących na podwórza, m.in. znajdują się w ścianie kamienicy przy ulicy Kotlarskiej 8 (zdj. 362) a także w bramie ulicy Sichovykh Stritsiv 3 (zdj. 363) oraz w elewacji kamienicy przy ulicy Ruskiej 7.

Do dzisiejszych czasów zachowało się również kilka napisów dawnych ulic w języku polskim, które pojawiają się na tablicach lub w murze kamienicy nad wejściem, m.in. taki napis wskazujący nazwę dawnej ulicy Grodzkich pojawia się w kamienicy nad wejściem przy obecnej ulicy Drukarskiej 4 (zdj. 364) bądź przy ulicy Stryjskiej 5. W końcu XIX i na początku XX wieku we Lwowie popłynął prąd. Wiedeńska spółka akcyjna „Simens-Galskie” zbudowała elektrownię prądu stałego w latach 1893-1894. Dwa lata później magistrat wykupił elektrownię, a następnie inne lokalne elektrownie domowe, skupione w centralnej części miasta i założył przedsiębiorstwo pod nazwą Miejskie Zakłady Elektryczne²²⁶. Dlatego też po dziś dzień można odnaleźć w bramach kamienic liczniki elektryczne, sygnowane w języku polskim, m.in. w kamienicy przy ulicy Łyczakowskiej 14 (zdj. 365) i kamienicy przy ulicy Łyczakowskiej 45 oraz w kamienicy przy ulicy Serbskiej 4 (zdj. 366). Jeśli chodzi o Wilno, to polskie napisy można odnaleźć na tablicach pamiątkowych pojawiających się głównie na elewacjach kamienic i kościołów, które upamiętniają najczęściej jakąś zasłużoną dla miasta osobistość, lub informują o bytności w tym miejscu kogoś, kto był sławny i doceniany zazwyczaj na całym świecie. W Wilnie większość włazów kanałowych zostało wymienionych, jednakże na ulicy św. Mikołaja 6, w bramie prowadzącej na posesję, można odnaleźć jeden z nielicznych pozostawionych starych włazów z napisem polskim „magistrat miasta Wilna” (zdj. 367), natomiast na murach kamienicy przy ulicy Vokieciu 20 (d. Niemieckiej) można odczytać napis niemiecki, gdyż tynk odsłania fragmenty liter niemieckich pisanych gotyką czcionką (zdj. 368).

Zdj. 362. Napisy polskie, Kotlarska 8, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 363. Napisy polskie, Sichovykh Stritsiv 3, Lwów (archiwum autorki)

²²⁶ Borodin K., Honak I. *Lwów po polsku*, wyd. Koło, Lwów 2012, s. 19.

Zdj. 364. Napis "ulica Grodzkich", Drukarska 4, Lwów
polskie napisy (archiwum autorki)

Zdj. 365. Licznik energetyczny,
Łyczakowska 14, Lwów,
polskie napisy
(archiwum autorki)

Zdj. 366. Napis polski –
Licznik, Lwów Serbska 4
(archiwum autorki)

Zdj. 367. Właz kanalizacyjny,
Wilno napis polski
(archiwum autorki)

Zdj. 368. Napis niemiecki, Wilno
Niemiecka 20 (archiwum autorki)

Podobnie jak w Łodzi, również w Wilnie i we Lwowie na skwerach, w parkach czy przy ulicach można napotkać wiele pomników upamiętniających ważne osobistości. Na murach kamienic i oficyn a także kościołów zawieszane są tablice pamiątkowe informujące o ważnych wydarzeniach i ludziach kiedyś tu żyjących lub przebywających czasowo, którzy zasłużyli się dla miasta i społeczeństwa.

W Wilnie, na ścianach kamienic, napotkamy tablice upamiętniające wybitnych poetów i pisarzy, muzyków i kompozytorów, drukarzy, historyków i działaczy społecznych różnych narodowości, którzy są rozpoznawalni na całym świecie a przebywali czasowo lub mieszkali na stałe i tworzyli w Wilnie. To tutaj można spotkać, w kilku różnych miejscach,

zawieszoną na murze kamienicy bądź bramy tablicę informującą o bytności i działalności polskiego poety Adama Mickiewicza. Taka marmurowa tablica z napisem litewsko-polskim informująca o więzieniu poety, w procesie filomatów przez okres sześciu miesięcy, znajduje się na murach Klasztoru Bazylianów przy ul. Ostrobramskiej 7, zaś kolejna tablica, informująca o miejscu zamieszkania poety, pojawia się nad bramą domu przy zaułku Literackim 5 (zdj. 369), a także w ścianie elewacji kamienicy przy ulicy Didzioji 22 (d. Wielka), gdzie poeta mieszkał przez pewien czas. Przy zaułku Literackim znajduje się tzw. ściana literatów stanowiąca efekt realizacji jednego z projektów zrealizowanych w 2009 roku. Jest to ściana budynku, którą dekorują drewniane, ceramiczne bądź metalowe tabliczki upamiętniające znanych pisarzy, artystów różnych narodowości związanych z Wilnem i Litwą. Na ścianie tej zostali upamiętnieni m.in. Adam Mickiewicz, Juliusz Słowacki, Konstanty I. Gałczyński, Czesław Miłosz czy Juliusz Słowacki i Juliusz Ignacy Kraszewski. Na fasadzie frontowej oficyny znajdującej się w głębi posesji przy ulicy Pilies 22 (d. Zamkowa) została zamieszczona kolejna tablica i popiersie słynnego, wybitnego poety Juliusza Słowackiego, który w tym miejscu przebywał i mieszkał wraz ze swoim ojcem przez okres 15 lat (zdj. 370). Nieopodal, w elewacji frontowej kamienicy, przy ulicy Pilies 24 (d. Zamkowej) została zawieszona tablica informująca w dwóch językach polskim i litewskim, że w tym miejscu mieszkał i tworzył wybitny polski pisarz i historyk Ignacy Kraszewski (zdj. 371). Tablice pamiątkowe sławnych Polaków można spotkać również m.in. na ścianie kamienicy przy ulicy Vokieciu 26 (d. Niemieckiej), gdzie znajduje się tablica informująca o miejscu zamieszkania słynnego kompozytora Stanisława Moniuszki, natomiast w elewacji kamienicy przy ulicy św. Jana 4 została zawieszona tablica poświęcona polskiemu, wybitnemu wydawcy i księgarzowi, Józefowi Zawadzkiemu, który w tym domu miał swoją drukarnię (zdj. 372). Oprócz tablic pamiątkowych przywracających pamięć o wybitnych Polakach można napotkać także wiele tablic nawiązujących do znanych osób innego pochodzenia, m.in. tablica znajdująca się na ścianie domu przy ulicy Gaona 3, poświęcona wybitnemu uczoneму pochodzenia żydowskiego, zwanego Gaonem z Wilna, Salomonowi Zalmanowi, któremu miasto zawdzięcza przydomek Jeruzolimy Północy czy marmurowa tablica usytuowana na ścianie kamienicy stojącej przy ulicy Didzioji (d. Wielskiej), która przypomina nam o pobycie w Wilnie słynnego poety rosyjskiego – Fiodora Dostojewskiego (zdj. 373). Z Wilnem była powiązana też postać wybitnego, rosyjskiego przedstawiciela romantyzmu, Aleksandra Puszkina, który doczekał się na przedmieściach Wilna, w pięknym parku, w dawnym drewnianym Dworku w Merkuciach, muzeum, w którym można zapoznać się z życiem i utworami poety (zdj. 374). Muzeum literackie Aleksandra Puszkina obejmuje dworek – były dom mieszkalny, 18-hektarowy park, cmentarz rodzinny i pomnik Aleksandra Puszkina dłuta B. Vyniauskasa.

Zdj. 369. Tablica A. Mickiewicza, Zaułek Literacki 5, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 370. Tablica i popiersie J. Słowackiego, Zamkowa 22, Wilno (archiwum autorki)

W dworku tym mieszkał niegdyś, wraz z żoną Barbarą, Grigorij Puszkina – syn słynnego rosyjskiego poety. Przy Zaułku Bernardyńskim 11 swoje muzeum ma w Wilnie również Adam Mickiewicz, które znajduje się w kamienicy, jaką przez pewien czas zamieszkiwał (zdj. 375). Podobnie jak tablice pamiątkowe, tak i pomniki, których w Wilnie jest dużo, przypominają nam o ważnych postaciach, które w jakiś sposób zażyły się dla miasta. Można w Wilnie odnaleźć m.in. 4,5 metrowy, granitowy pomnik Adama Mickiewicza stojący w pobliżu kościoła św. Anny przy ulicy Maironio (zdj. 376), pomnik Stanisława Moniuszki stojący w pobliżu kościoła św. Katarzyny przy ulicy Wileńskiej 30 (zdj. 377), pomnik Józefa Montwiłła stojący na skwerze przy kościele franciszkańskim na Trockiej, a także pomnik Gaona wileńskiego usytuowany przy ulicy Żydowskiej 5 (zdj. 378) oraz pomnik Aleksandra Puszkina stojący na ulicy Subaciaus 124 w okolicy Dworu w Markucjach i wiele innych pomników poświęconych znanym i zasłużonym ludziom.

Zdj. 371. Tablica J. Kraszewskiego Pilies 24, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 372. Tablica J. Zawadzkiego Św. Jana 4, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 373. Tablica F. Dostojewskiego Didzioji, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 374. Muzeum A. Puszkina, Merkucie, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 375. Muzeum A. Mickiewicza,
Bernardyńska 11, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 376. Pomnik A. Mickiewicza
ul. Maironio, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 377. Pomnik St. Moniuszki
ul. Wileńska 30, Wilno
(archiwum autorki)

Zdj. 378. Pomnik Gaona
ul. Żydowska 5, Wilno
(archiwum autorki)

We Lwowie, podobnie jak i w Wilnie, znajduje się dużo pomników poświęconych zasłużonym postaciom, różnych narodowości. Tak jak i w Wilnie, odnajdziemy tu pomnik polskiego wieszcz Adama Mickiewicza, który potocznie nazywany jest Kolumną Mickiewicza i znajduje się na Placu Mariackim (zdj. 379). Jest to jeden z najpiękniejszych i najwyższych pomników poświęconych Adamowi Mickiewiczowi. Pomnik ten ma 3,30 m wysokości, a szesnastotonowa granitowa kolumna, u podnóża której stoi wieszcz, mierzy 21 metrów²²⁷. W Parku Stryjskim (d. parku Kilińskiego) znajduje się kolejny kamienny pomnik innego znanego Polaka – Jana Kilińskiego z szablą i chorągwią w dłoniach.

²²⁷ Tokarski J. *Lwów*, wyd. Pascal. Bielsko-Biała 2007, s. 63.

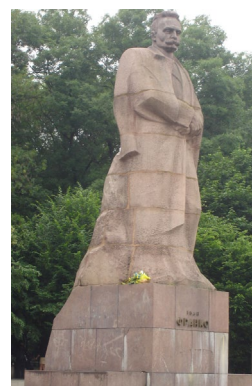
Nieopodal Parku Łyczakowskiego przy ulicy Łyczakowskiej został usytuowany pomnik Bartosza Głowackiego stanowiący kamienną rzeźbę wykonaną wg projektu Juliana Markowskiego. Nie da się przejść obojętnie obok pomników upamiętniających wybitnych ukraińskich poetów, do których należą m.in. pomnik Tarasa Szewczenko, który znajduje się przy Prospekcie Swobody (zdj. 380) oraz pomnik Iwana Franko, stojący na ulicy Uniwersyteckiej, nieopodal Lwowskiego Narodowego Uniwersytetu im. I. Franki (zdj. 381). Natomiast na Starym Mieście, przy ulicy Serbskiej 7 można podziwiać pomnik austriackiego pisarza Leopolda von Sacher-Macocha, którego nazwiskiem została nazwana kawiarnia przy tej samej ulicy.

Zdj. 379. Pomnik A. Mickiewicza Pl. Mariacki, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 380. Pomnik T. Szewczenko Pr. Swobody, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 381. Pomnik I. Franko Uniwersytecka, Lwów (archiwum autorki)

Podsumowując, zarówno Wilno, jak i Lwów stanowiły na przestrzeni dziejów prawdziwą mieszankę kultur i narodowości. Pomimo, że Wilno jest dzisiaj przede wszystkim litewskie, a Lwów jest przede wszystkim ukraiński, to miasta te posiadają wiele pamiątek po swojej wielobarwnej przeszłości, o których należy pamiętać i dbać, aby zostały w pamięci i stanowiły swoistą lekcję historii dla obecnych mieszkańców miasta, oraz tych którzy te miasta odwiedzają. Wilno i Lwów zachowały swą wielokulturową różnorodność i są miastami, które zachwycają nie tylko przepięknym krajobrazem, ale i wspaniałą architekturą, stanowiącą materialny dorobek wielu pokoleń różnych narodowości. Mimo wielu przeszkód, w tym tak poważnych jak kataklizm II wojny światowej, we wszystkich miastach zachowało się wiele śladów obecności różnych narodowości, które współtworzyły miasta, i które obecnie są dostrzegane na co dzień przez współcześnie mieszkające społeczności.

6. Zakończenie

Kamienica czynszowa stanowi pewien bardzo ważny element w dziejach architektury europejskiej i jest jedną z najpowszechniejszych form domu mieszkalnego, który wykształcił się w XIX wieku zarówno w Łodzi, w Wilnie, jak i we Lwowie. Intensywny rozwój budownictwa na przełomie XIX/XX wieku wynikał przede wszystkim z konieczności zaspokojenia olbrzymich potrzeb mieszkaniowych spowodowanych gwałtownym wzrostem demograficznym w tych miastach. Model dziewiętnastowiecznego domu wielorodzinnego, czyli kamienica czynszowa była wynikiem zapotrzebowania i uwarunkowań przestrzennych, a także dążeń właścicieli do maksymalizacji zysku i niedostatecznych regulacji budowlanych. Popyt, koniunktura, a niekiedy również ograniczenia w rozwoju przestrzennym, powodowały dążenie do maksymalnego wykorzystania terenu. Kamienice czynszowe powstawały głównie na terenach śródmiejskich, które autorka określa jako teren stanowiący centralną część miasta, położoną w środku układu komunikacyjnego, w skład którego wchodzi najstarsza część miasta, czyli Stare Miasto oraz główne ulice, przy których jest usytuowana intensywna i zwarta zabudowa skupiająca funkcje administracyjne, kulturowe, handlowo-usługowe i oczywiście mieszkaniowe. Kształtowanie się zabudowy w śródmiejskich kwartałach Łodzi, Wilna i Lwowa było podobne, z tą tylko różnicą, że przekształcenia związane z wymianą drewnianej zabudowy mieszkalnej na murowaną we Lwowie i Wilnie rozpoczęły się wcześniej, bo już w XVIII wieku. Kształty działek w omawianych miastach wykazywały różnice. Dla kształtu przestrzennego miasta i form wypełniającej go zabudowy szczególnie istotne znaczenie miały obowiązujące przepisy budowlane. Ówczesne ustawy i zarządzenia budowlane stanowiły na przełomie XIX/XX wieku wytyczne i instrumenty prawne, które wpływały na kompozycje planów urbanistycznych oraz kształt architektoniczny wypełniającej go zabudowy. W Łodzi kształt prostokątnej działki tkackiej, jej powtarzalna szerokość oraz znaczna głębokość określały moduł urbanistyczny pierzei ulicznych, co wpłynęło w późniejszym okresie na kształtowanie się charakterystycznych form zabudowy czynszowej. Natomiast w Wilnie i we Lwowie poszczególne działki były znacznie mniejsze i krótsze, a ich kształt dość często otrzymywał nieregularną formę. Jednakże powstająca pod koniec XIX wieku zabudowa mieszkaniowa kształtowała się podobnie, to znaczy całą szerokość działki zaczęły zajmować kamienice czynszowe, które stanowiły budynki dwutraktowe, zazwyczaj zakładane na planie prostokąta z bramami przejazdowymi sytuowanymi najczęściej

na osi budynku. Do najpowszechniejszego modelu kamienicy czynszowej, zazwyczaj inspirowanego rozwiązaniami berlińskimi, należało ukształtowanie głównego budynku frontowego, który łączono z jedną lub dwiema oficynami ustawionymi w głębi posesji. W Łodzi popularne stało się również stawianie kolejnej, poprzecznej oficyny, równoległej ustawionej do budynku frontowego, połączonej z pozostałą zabudową na działce, która tworzyła zamknięte podwórze – studnię, we Lwowie i w Wilnie zdarzały się także takie oficyny, ale nie było to rozpowszechnione (zdj. 382).

Charakterystyczną cechą kamienic lwowskich były zewnętrzne galerie usytuowane w tylnej elewacji kamienicy i w oficynach, które stanowiły dodatkowe trakty komunikacyjne pozwalające dostać się do pomieszczeń w poszczególnych budynkach (zdj. 383). Natomiast w Wilnie charakterystyczną rzeczą, dość często spotykaną na wileńskich podwórzach, a także przy wąskich ulicach, były łuki arkadowe łączące budynki (zdj. 384). Wysokość budowanych kamienic czynszowych w Wilnie i we Lwowie była podobna i najczęściej sięgała trzech lub czterech kondygnacji, natomiast łódzkie kamienice były wyższe, zwłaszcza te które powstawały na początku XX wieku, i osiągały wysokość nawet pięciu czy sześciu kondygnacji. Odmienne, bardziej złożone rozwiązania kamienic powstawały na działkach narożnych i wolnostojących. Odmierna forma planu kamienicy wiązała się z nieregularnym kształtem działki lub wynikała z nietypowej lokalizacji kamienicy. Wówczas również typowy układ pomieszczeń ulegał zmianie.

Zdj. 382. Podwórze studnia, Zielona 3, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 383. Galerie, Nalywaika 14, Lwów (archiwum autorki)

Zdj. 384. Łuki arkadowe Pilies 38, Wilno (archiwum autorki)

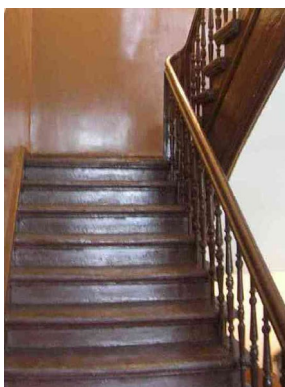
We wszystkich omawianych przez autorkę miastach typowe kamienice czynszowe zazwyczaj posiadały podobny układ pomieszczeń na każdej z kondygnacji. Początkowo, rozplanowanie pomieszczeń przeznaczonych do wynajęcia i ewentualnie stanowiących mieszkanie właściciela było symetryczne, od strony ulicy pomieszczenia były większe,

zaś od strony podwórza mniejsze. Często we wnętrzach występował układ amfiladowy, lub pojawiał się dodatkowy trakt korytarzowy. Klatka schodowa była najczęściej sytuowana przy ścianach sieni, w tylnym trakcie. W Łodzi zaplecza sanitarne znajdowały się w budynkach gospodarczych, w głębi podwórza, a czasami były lokowane w oficynach, gdzie znajdowały się również mieszkania o niższym standardzie. Natomiast w większości lwowskich i wileńskich kamienic pochodzących z końca XIX wieku, zaplecza sanitarne znajdowały się już w budynku frontowym, zazwyczaj w tylnym trakcie, bądź w skrzydłach bocznych kamienicy.

W wileńskich i lwowskich oficynach również znajdowały się pomieszczenia gospodarcze, obsługujące pomieszczenia frontowego budynku, bądź mieszkania o niższym standardzie. Zarówno w Łodzi, jak i w Wilnie i we Lwowie zazwyczaj ściany kamienic były murowane, natomiast schody i stropy oraz konstrukcje dachowe najczęściej były drewniane. Na zdj. 385, zdj. 386 i zdj. 387 zostały przedstawione przykładowe, drewniane klatki schodowe pojawiające się w dziewiętnastowiecznych kamienicach w Łodzi, Wilnie i we Lwowie.

Zdj. 385. Schody, Piotrkowska 102, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 386. Schody, Wileńska 22 Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 387. Schody, Drukarska 4 Lwów (archiwum autorki)

Na początku XX wieku, w Łodzi, Wilnie i we Lwowie duży wpływ na ewolucję architektury miały nowe rozwiązania konstrukcyjne, a co za tym idzie także pojawienie się nowych materiałów budowlanych. Pod koniec XIX i na początku XX wieku zaczęto stosować w budownictwie żeliwo, beton oraz ceramiczne płytki dekoracyjne, polerowany kamień czy strukturalny tynk. Wraz z rozwojem kamienicy, zwłaszcza w Łodzi, ale także i w Wilnie oraz we Lwowie zaczęły powstawać kamienice wielkomiejskie, wyróżniające się wysokością, dekoracyjnością fasad i rozplanowaniem wnętrza. Były to nadal budynki dwutraktowe połączone z bocznymi oficynami, których pomieszczenia przeznaczano na luksusowe,

wielopokojowe mieszkania. Pomieszczenia kamienicy zazwyczaj dawało się dowolnie łączyć, układ był powtarzalny na każdej kondygnacji. Przy czym partery kamienic często były przeznaczane na usługi, zaś pozostałe piętra na pomieszczenia mieszkalne, a niekiedy również na dodatkowe pomieszczenia, spełniając funkcje biurowo-usługowe. Dość często pojawiały się dodatkowe klatki schodowe obsługujące budynek, a także i windy.

Wysokość kamienic we wszystkich omawianych miastach w latach osiemdziesiątych zazwyczaj była podobna i sięgała jednego lub dwóch pięter. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku i na początku XX wieku wysokość kamienic w Wilnie i we Lwowie z reguły nie przekraczała 4 kondygnacji, za to w Łodzi dość często powstawały w tym okresie kamienice wyższe, sięgające czterech i pięciu pięter. Przełom XIX/XX wieku to czas, kiedy został nadany charakter tym miastom. Określony on został głównie przez kamienice czynszowe o fasadach reprezentujących różnorodność stylową i stanowiących ważny czynnik kompozycji urbanistycznej, który kształtował pierzeje ulic. We wszystkich omawianych miastach większą uwagę przywiązywano do architektonicznego opracowania elewacji frontowych kamienic stawianych przy głównych ulicach miasta, natomiast boczne ulice były zabudowywane kamienicami o skromniejszym wystroju elewacji, a czasami były całkowicie pozbawione dekoracji i zazwyczaj jedna do drugiej bardzo podobne. Powszechna tendencja do inspiracji klasycznymi stylami, takimi jak styl renesansowy, barokowy czy gotycki, przyczyniła się do wykształcenia neostylowych form i rozwiązań kompozycyjnych, dominujących w śródmiejskim krajobrazie architektonicznym wszystkich omawianych miast. W bogatej i efektownej oprawie fasad kamienic bardzo często, w obrębie jednego budynku, łączono różnorodne formy i motywy, uzyskując kompozycje eklektyczne. Tego typu kamienic, o fasadach eklektycznych, na przełomie XIX/XX wieku powstało w Łodzi, Wilnie i Lwowie najwięcej. Do upowszechnienia się tych tendencji, zwłaszcza w Łodzi i we Lwowie, przy zastosowaniu podobnych rozwiązań technicznych, przyczyniły się wzorniki i katalogi architektoniczno-budowlane. Ich popularność w znacznym stopniu przyczyniła się do uzyskania podobnego charakteru powstającej wówczas zabudowy. Na początku XX wieku zaczęły powstawać kamienice niosące cechy secesji, nowego stylu będącego wyrazem swojej epoki, który cechowała giętka linia, motyw zaczerpnięty ze świata natury, motyw roślinny, skłonność do asymetrii i pastelowe kolory. Ten styl zyskał dużą popularność zwłaszcza wśród zleceniodawców prywatnych, i stanowił najchętniej zamawiany kostium stylowy kamienic w tamtym okresie, zwłaszcza w Łodzi i we Lwowie. W Wilnie stosunkowo niewiele powstało budynków secesyjnych, styl ten nie zyskał aż takiej popularności, jak w Łodzi czy Lwowie, a jeśli się już pojawiał, to raczej był to tylko obiekt nawiązujący stylowo do secesji poprzez podobieństwo detalu

do stylu secesyjnego w postaci ornamentyki roślinnej lub form krzywoliniowych. Początek XX wieku to również okres, kiedy zarówno w Łodzi, jak i w Wilnie i we Lwowie zaczęły powstawać budynki wczesnomodernistyczne, które stały się konsekwencją poszukiwania nowych technologii i środków wyrazu oraz minimalizacji kosztów realizacji. Zaczęły powstawać kamienice, w których zastosowano nową konstrukcję (żelazne słupy obłożone cegłą), co pozwalało m.in. na osiągnięcie dużych otworów okiennych, które nie posiadały dekoracyjnych obramień. W wielu przypadkach widoczny był w dekoracji fasad powrót do uproszczonych form klasycznych. We wszystkich miastach cechą wspólną było to, że kamienice zarówno te przy głównych ulicach w centrum miasta, jak i te przy bocznych ulicach posiadały skromnie opracowane elewacje tylne.

Formy architektoniczne elewacji podwórzowych ograniczały się zazwyczaj do podziałów międzypiętrowych i prostych obramień okiennych, a zasadniczy akcent w ścianach tych elewacji stanowił zazwyczaj tylko pion klatki schodowej, zamknięty w ryzalicie ściany. Negatywnymi cechami, które pojawiały się w zabudowie tego typu, we wszystkich omawianych miastach niewątpliwie były: słabe oświetlenie niższych kondygnacji, dotyczy to zwłaszcza oficyn, a także niedostateczne możliwości wentylacji pomieszczeń, które wynikały przede wszystkim z wadliwego prawa budowlanego i niewielkich możliwości rozwoju przestrzennego tych miast. Na zdjęciach 388, 389 i 390 zostały pokazane przykładowe fasady tylne kamienic i oficyn w Łodzi, Wilnie i we Lwowie.

Zdj. 388. Elewacja tylna – podwórze Wólczańska 72, Łódź (archiwum autorki)

Zdj. 389. Elewacja tylna – podwórze Al. Giedymina 22, Wilno (archiwum autorki)

Zdj. 390. Elewacja tylna – podwórze Łyczakowska 19, Lwów (archiwum autorki)

Dokładna analiza zachowanych materiałów archiwalnych pozwala na uzyskanie wielu cennych informacji o charakterze dawnej zabudowy. Jest to tym istotniejsze, gdyż zachowana do dziś zabudowa mieszkaniowa z przełomu XIX/XX wieku, z czasem ulegała wielu przeróbkom i przebudowom, a niekiedy po prostu uległa degradacji, tracąc swój pierwotny wygląd albo całkowicie znikając z pejzażu miasta. Zatem oparcie się wyłącznie na badaniach współczesnego jej stanu uniemożliwiłoby prawidłową charakterystykę

tych budynków w interesującym nas okresie. Drugim, ważnym zagadnieniem podjętym w opracowaniu stała się wielokulturowość Łodzi, Wilna i Lwowa, która w przyjętym przez autorkę okresie miała duże znaczenie i przyczyniła się do kształtowania miast, miała wpływ na przemiany w strefach materialnych, kulturowych i architektonicznych tych miast. Choć dziś Wilno jest miastem litewskim, Lwów miastem ukraińskim, a Łódź miastem polskim, to każde z tych miast zachowało w swojej architekturze liczne pamiątki świadczące o głębokich tradycjach historycznych, pamiątki przypominające nam o dawnych mieszkańcach tego miasta. Należy pamiętać, że o wyjątkowości zarówno Łodzi, jak i Wilna i Lwowa na przełomie XIX/XX wieku, decydował nie tylko gwałtowny rozwój gospodarczy i budowlany, ale również różnorodność etniczna ich obywateli.

Łódź, a zwłaszcza Wilno i Lwów nie były miastami jednolitymi etnicznie i na przestrzeni dziejów stanowiły one prawdziwą mieszanekę kultur, narodowości i religii. Należy pamiętać, że bogaty obraz architektoniczny tych miast tworzyli architekci, budowniczo- wie i artyści różnego pochodzenia. O bogatej historii Łodzi, Wilna i Lwowa przypomina nam zachowana architektura, do której należą przede wszystkim liczne budowle sakralne, monumentalne gmachy użyteczności publicznej czy zabudowa mieszkaniowa, której różnorodność w dużej mierze wynika z wielonarodowości tych miast i ich budowniczych. Namacalnym śladem obecności odmiennych kultur, wyznań i religii a także pojedynczych ludzi, którzy je tworzyli są przede wszystkim cmentarze, które stanowią miejsca obcowania z przeszłością. Ślady wielokulturowości odnajdujemy również w licznych pomnikach i detalu architektonicznym, jaki można wciąż odnaleźć spacerując ulicami miast i odwiedzając śródmiejskie podwórka. Pamięć o dawnych społecznościach podtrzymują zawieszane na murach tablice pamiątkowe, przebijające spod tynku dawne napisy w różnych językach a także zapomniana mezuzah we framudze drzwi lub wąż kanalizacyjny sygnowany obco brzmiącym nazwiskiem lub nazwą firmy. Pomimo upływu czasu i licznych zmian wynikających choćby ze zmian przynależności państwowej i wojen, miasta te zachowały do dziś swą wielokulturową różnorodność i są miastami, które zachowują elementy kulturalnego i historycznego dziedzictwa. Pozostawione ślady obecności dawnych mieszkańców, zarówno te materialne, jak i duchowe w Łodzi, Wilnie i Lwowie stanowią szansę wykreowania na arenie międzynarodowej swojego wizerunku jako narodu hołubiącego wspaniałe tradycje tolerancji i otwartości na postęp, narodu pamiętającego o swoich korzeniach, o swojej przeszłości. Zebrany przez autorkę wyczerpujący materiał archiwalny oraz niezwykle bogaty zbiór dokumentacji fotograficznej stanowi cenne opracowanie, które staje się uzupełnieniem dotychczas publikowanych informacji na ten temat. Publikacja ta, ze względu na ograniczone środki materialne i czas

opracowania nie wyczerpuje tematu do końca, ale może stanowić podstawę do dalszych opracowań rozwijających podjęty temat. Monografia ta jest zbiorem cennych informacji, porównań i bogato ilustrowanego materiału, który zdaniem autorki może przyczynić się do weryfikacji listy obiektów chronionych i jej rozszerzenia. Na szczególną uwagę zasługuje zachowanie pejzażu miejskiego i tych elementów, które zostały określone w pracy jako identyfikujące zabudowę. Aby ten cel został osiągnięty niezbędne staje się uwzględnienie i weryfikacja tych problemów w planach zagospodarowania przestrzennego. A jest oczywiste, że sukces będzie możliwy tylko przy zespoleniu działań władz i lokalnej społeczności. Architektura Łodzi, Wilna i Lwowa z przełomu XIX/XX wieku charakteryzuje się wielkomiejską skalą i wysokimi wartościami artystycznymi, choć w wielu przypadkach stan techniczny i wizualny wielu obiektów wymaga renowacji i odnowienia. Nie tylko ze względu na bezpieczeństwo i komfort mieszkańców, ale również po to, aby dawne kamienice odzyskały swój blask, wzbogacając krajobraz architektoniczny tych miast. A zatem, dobrze by było, aby wyrazem naszej współczesności było zachowanie i dbanie o to, co pozostawiła nam przeszłość.

Indeks twórców

A

Awin Józef 74, 82

B

Bauer Bronisław 74, 79

Boubik Karel 74, 132

Brochowicz-Lewiński Zbigniew 74

Brukalski Piotr 61, 67

C

Chełmiński Franciszek 61, 65, 173, 184, 223

Crentzburg Edward 113

Cybulski Julian 134, 137

Czagin Nikołaj 194

D

Dziekoński Józef 224

F

Filipowicz-Dubrownik Anton 69, 72, 95, 127

G

Gehling Otto 61, 67, 182

Glaubitz Krzysztof 192

Gołąb Andrzej 136

Gorgolewski Zygmunt 75, 203

Gucewicz Wawrzyniec 19

H

Hawryszkiewicz Sylwester 211

Herrning Karol 181

J

Jankau Awill 182

Jankowski Karol 132

Jung Julian 109, 175, 182

K

Kamienobrodzki Alfred 135

Kassler Ferdynand 144

Kędzierski Zygmunt 74, 76, 140

Klein August 69, 73

Kornblut Albert 207
Kowalczuk Michał 74, 78
Krasucki Gabriel 208

L

Landau-Gutenteger Gustaw 61, 63, 91, 112, 114, 115, 172, 173, 174, 175
Lande David 61, 65, 91, 111, 113, 176, 184
Lewicki Janusz 205
Lewinson Mieczysław 91
Lewiński Iwan 231
Lewiński Jan 74, 75, 83, 99, 131, 137
Lilpopa Edwarda 224
Lisowski Wiesław 180

M

Maculewicz Cyprian 69, 73
Majewski Hilary 61, 65, 107, 108, 109, 175, 183
Markiewicz Ignacy 61
Michniewicz Wacław 69, 126
Mokłowski Kazimierz 74, 77

O

Obmiński Tadeusz 74, 80, 137, 138, 140, 208
Opolski Aleksander 142

P

Podczaszyński Karol 192, 198, 228, 229
Prozorow Michał 69

R

Riazanow Aleksander 194
Rostworowski Tadeusz 69, 71
Rouba Eduard 69, 73, 95, 127
Rozenhauz Dawid 190

S

Sadłowski Władysław 74, 80
Schulz Jan 231
Seidl Karl 177
Sobko Nikolas 125
Sokołowski Kazimierz 91, 113
Sosnowski Oskar 144
Stebelski Ignacy 61, 67
Stecher Piotr 199
Stypułkowski Władysław 130
Szulc Michał 19

T

Teodorowicz K. 137

U

Ulam Michał 74, 80, 83, 140, 205

W

Wiwulski Anatoni 69, 72, 228

Wolf Adolf 182

Z

Zachariewicz Alfred 74, 78, 83

Zachariewicz Julian 74, 78

Zeligson Adolf 61, 63, 176, 215

Literatura

1. **Adamiak Wł.**, *Dziedzictwo – detale przestrzeni publicznych Łodzi na tle innych miast*, wyd. Jurczyk Desing, Łódź 2003.
2. **Bałaban M.**, *Z historii Żydów w Polsce*, wyd. bracia Lewin- Epstein i S-ka, Warszawa 1920.
3. **Bartczak M.**, *Scheiblerowie*, wyd. Literatura, Łódź 1999.
4. **Bauman Z.**, *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, wyd. Literackie, Kraków 2008.
5. **Benevolo L.**, *Miasto w dziejach Europy*, WN PWN, Warszawa 1995.
6. **Biriulow J.**, *Secesja we Lwowie*, wyd. Krupski i S-ka, Warszawa 1996.
7. **Bogucka M.**, Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, wyd. Akon, Warszawa 1986.
8. **Borodin K., Honak I.**, *Lwów po polsku*, wyd. Koło, Lwów 2012.
9. **Bonisławki R., Podolska J.**, *Spacerownik Łódzki*, wyd. Agora, Łódź 2013.
10. **Budzyński W.**, *Miasto Lwów*, wyd. Świat Książki, Warszawa 2012.
11. **Burszta W.**, *Język kultura w myśli etnologicznej*, wyd. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 1986.
12. **Calloway S.**, *The elements of style*, wyd. Simon & Schuster, New York, 1996.
13. **Cielątkowska R.**, *Detal architektury mieszkaniowej Lwowa XIX i XX wieku*, wyd. Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2006.
14. **Chmielewski J.M.**, *Teoria urbanistyki – wybrane zagadnienia*, oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1996.
15. **Chmielewski J.M.**, *Teoria urbanistyki w projektowaniu i planowaniu miast*, oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, wydanie II, Warszawa 2001.
16. **Czołowski A.**, *Historia Lwowa od założenia do roku 1600*, wyd. PAK, Lwów 1925.
17. **Dumała K.**, *Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych w Królestwie Polskim w latach 1831-1869*, PAN, Warszawa 1974.
18. **Drema V.**, *Vilniaus Bažnycios*, wyd. Versus Aureus, Wilno, 2008.
19. **Everatt J.**, *Vilnius a completete quide*, wyd. Baltos lankos, Wilno 2008.
20. **Flatt O.**, *Opis miasta Łodzi*, wyd. Grako, Łódź 2002.
21. **Garreau J.**, *Edge city. Life on the New Frontier*, wyd. Onions, New York 1991.
22. **Ginsbert A.**, *Łódź – studium monograficzne*, wyd. łódzkie , Łódź 1962.
23. **Golka M.**, *Imiona wielokulturowości*, wyd. Muza, Warszawa 2010.

24. **Hopkins O.**, *Zrozumieć architekturę- ilustrowany leksykon*, wyd. Arkady, Warszawa 2013.
25. **Hoszowski S.**, *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772-1944*, wyd. Izba Przemysłowo-Handlowa, Lwów 1935.
26. **Jackiewicz M.**, *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, tom 4. *Architektura. Dzieła i twórcy od XVI wieku do 1945 roku*, wyd. Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej, Bydgoszcz 2006.
27. **Jaskulski M.**, *Stare fabryki Łodzi*, wyd. Zora, Łódź 1995.
28. **Jastrzębski St.**, *Moje kresy wczoraj i dziś*, wyd. Infograf, Katowice 2000.
29. **Kaczmarek J.**, *Struktura przestrzenna warunków zamieszkania w Łodzi*, wyd. ŁTN, Łódź 1996.
30. **Kaczorowski B.**, *Zabytki starego Wilna*, oficyna wydawnicza, Warszawa 1991.
31. **Kędzierski D.**, *Ulice Łodzi*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009.
32. **Kiełczewska-Zaleska M.**, *Geografia osadnictwa*, PWN, Warszawa 1972.
33. **Kirkora A.H.**, *Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach*, wyd. II, wyd. Zawadzki, Wilno 1880.
34. **Kłos J.**, *Wilno .-. przewodnik krajoznawczy*, wyd. Oddział Wileńskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Wilno 1923.
35. **Koter M.**, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*, PWN, Warszawa 1969.
36. **Koprowski M.**, *Lwów – historia, ludzie, tradycje*. wyd. SBM, Warszawa 2012.
37. **Koprowski M.**, *Wilno – historia, ludzie , tradycja*, wyd. SBM, Warszawa 2013.
38. **Koper S.**, *Dwudziestolecie międzywojenne. Warszawa. Lwów, Wilno*. Tom 9, wyd. Edipresse Warszawa 2013.
39. **Komar Ż., Bohdanova J.**, *Secesja we Lwowie* ,wyd. Wysoki Zamek, Kraków 2014.
40. **Krajewski K.**, *Mała encyklopedia architektury i wnętrz*, wyd. Ossolińskich, Wrocław- Warszawa 1974.
41. **Krawczyk C.**, *Prawo budowlane na ziemiach polskich od połowy XVIII wieku do 1939 roku*, Poznań 1975.
42. **Kugirko J.**, *Wilno w ich życiu, Litwa w ich twórczości*, wyd. polskie w Wilnie, Wilno 2007.
43. **Larentowicz-Granias M., Manžett- Kubiak J.**, *Pałace Ziemi Obiecanej*, wyd. Zora, Łódź 1997.
44. **Lewicki J.**, *Między tradycja a nowoczesnością – Architektura Lwowa lat 1893- 1918*, wyd. Neriton, Warszawa 2005.
45. **Lewicki St.**, *Kariera miasta Łodzi*, wyd. Książka i wiedza, Warszawa 1971.
46. **Loegler R.M.**, *Miasto to nie architektoniczna zabawa*”, wyd. Politechnika Białostocka, Białystok/ Kraków 2011.

47. **Łoza St.**, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, wyd. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1954.
48. **Łukawski S.**, *Łódzka secesja*, wyd. Zora, Łódź 1997.
49. **Małek Wł.**, *Detal architektoniczny ulicy Piotrkowskiej*, wyd. Artus, Łódź 1990.
50. **Marczyk K.**, *Mały leksykon wileńskiej Rosy*, wyd. Magazyn wileński, Wilno 2009.
51. **Mączyński Z.**, *Elementy i detale architektoniczne w rozwoju historycznym*, wyd. Arkady, Warszawa 1956.
52. **Мельник Ігор**, *Львівське середмістя*, вид. Априорі, ЛьВІВ 2011.
53. **Мельник Ігор**, *Галицьке передмістя*, вид. Априорі, ЛьВІВ 2012.
54. **Mękarska-Kozłowska B.**, *Lwów. Twierdza kultury i niepodległości*, wyd. Liber, Lublin 2000.
55. **Mickeviciute K.**, *Wilno – przewodnik po mieście*, wyd. Bredis, Wilno 2010.
56. **Miłosz Cz.**, *Rodzina Europa*, wyd. oficyna, Kraków 2001.
57. **Mucha J.**, *Oblicza etniczności. Studia teoretyczne i empiryczne*, wyd. Nomos, Kraków 2005.
58. **Muzyszyn A. Riznyk R.**, *Siedem cudów Lwowa*, wyd. Agemo, Lwów 2007.
59. **Nietysza M.**, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, PWN, Warszawa 1986.
60. **Olenderek J.**, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa, Tom 1, Obiekty użyteczności publicznej*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2011.
61. **Olenderek J.**, *Łódzki modernizm i inne nurty przedwojennego budownictwa, Tom.2. Osiedla i obiekty mieszkalne*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2012.
62. **Olszewski B.**, *Łódź moje miasto*, wyd. Literatura, Łódź 1995.
63. **Orzechowska J.**, *Podwórka Piotrkowskiej*, wyd. CIR Regio, Łódź 2011.
64. **Ostrowski J. K.** *Lwów. Dzieje i sztuka*, wyd. Universitas, Kraków 1997.
65. **Pawluczuk U.A.**, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2007.
66. **Podolska J.**, *Łódź złota księga*, wyd. Bonechi, Łódź 2004.
67. **Podolska J.**, *Spacerownik – Łódź żydowska*, wyd. Agora, Łódź 2009.
68. **Podolska J., Jagiełło M.**, *Spacerownik – rosyjskimi śladami po województwie łódzkim*, wyd. Agora, Łódź 2012.
69. **Popławska I.**, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku. Studia i Materiały do teorii i Historii*, wyd. Architektury i Urbanistyki, t. XI, Warszawa 1973.
70. **Popławska I.**, *Architektura mieszkaniowa Łodzi w XIX wieku. Studia i Materiały do teorii i Historii*, wyd. Architektury i Urbanistyki, t. XIX, Warszawa 1992.
71. **Praca zbiorowa:** ред. **Ю. О. Бірюльов**, *Архітектура Львова. Час і стилі: XIII- XXI ст*, Львів 2008.

72. **Praca zbiorowa: red. Kaszuba K.**, *Łódź – miasto czterech kultur*, wyd. Takon, Łódź 1998.
73. **Praca zbiorowa: red. Purchala J.**, *Architektura Lwowa XIX wieku*, wyd. Antykwa, Kraków 1997.
74. **Praca zbiorowa: pod red. Radziszewska K., Woźniak K.**, *Pod jednym dachem. Niemcy oraz ich polscy i żydowscy sąsiedzi w XIX i XX wieku*, wyd. Literatura, Łódź 2000.
75. **Praca zbiorowa: red. Berman A, Grigienė J.**, *Vilnius*, wyd. Literaturos Leidykla, Wilno 1958.
76. **Praca zbiorowa: red. Klemensas Čerbulenas**, *Lietuvos Architektūros Istorija*, wyd. Mokslo IR, Wilno, 1994.
77. **Praca zbiorowa: red. Luboński P.**, *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej, cz. IV, Lwów*, wyd. oficyna wydawnicza Rewasz, Białystok 2008.
78. **Praca zbiorowa: red. Łepicka Z.**, *Mały słownik języka polskiego*, PWN, Warszawa 1969.
79. **Praca zbiorowa: red. Ostrowski W.**, *Osiedle mieszkaniowe- materiały pomocnicze do projektu urbanistycznego*, wyd. Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1971.
80. **Praca zbiorowa: red. Mackiewiczza M.**, *Mały leksykon wileńskiej Rossy*, wyd. polskie, Wilno 2009.
81. **Praca zbiorowa: red. Machejek A.**, *Niemcy łódzcy*, wyd. Hamal Andrzej Machejek, Łódź 2010.
82. **Praca zbiorowa: Encyklopedia Popularna**, wyd. IV, PWN, Warszawa 1982
83. **Praca zbiorowa: red. Grzegorzczak A.**, *Ilustrowana Encyklopedia Historii Łodzi, z. VII, Miesięcznik historyczny „Piotrkowska 104*, wyd. UMŁ, Łódź 2010.
84. **Praca zbiorowa: red. Kowalska- Wajnka B.**, *Żydzi łódzcy*, wyd. Hamal Andrzej Machejek, Łódź 2015
85. **Praca zbiorowa: red. Burchwald D., Jarzyna M., Morawski P.**, *Architektura teatralna w Polsce*, wyd. Instytut Teatralny im. Z. Raszewskiego, Warszawa 2011.
86. **Praca zbiorowa: red. Reklaitė J., Leitanaite R.**, *Vilnius 1900-2013*, wyd. Books from Lithuania, Vilnius 2013.
87. **Praca zbiorowa: red. Sowińska D.**, *Politechnika Lwowska 1844-1945*, wyd. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 1993.
88. **Przewłocka-Sionek R.**, Skrypt: *Podstawy planowania przestrzennego i projektowania urbanistycznego*, wyd. Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej w Kutnie, Kutno 2010.
89. **Przewłocka-Sionek R.**, Praca doktorska: *Specyfika śródmiejskiej zabudowy mieszkaniowej przełomu XIX/XX wieku. Brzeziny i Pabianice a wzorce łódzkie*, Łódź 2003.
90. **Remer J.**, *Wilno*, wyd. polskie R. Wegner, Poznań 1995.
91. **Rupeikiene M.**, *A Disappearing Heritage: The Synagogue Architecture of Lithuania*, wyd. Karpavicius, Wilno 2008.
92. **Reklaitė J., Leitanaite R.**, *Architekturführer Vilnius*, wyd. Dom Publisher, Berlin 2015.

93. **Rynkowska A.**, *Ulica Piotrkowska*, wyd. łódzkie, Łódź 1970.
94. **Sadowska E.**, *Podręczny słownik terminów o architekturze i sztuce*, wyd. Przedsiębiorstwo Handlowo- Wydawnicze Elan, Białystok 2002
95. **Samsonowicz H.**, *Życie miasta średniowiecznego*, wydawnictwo poznańskie, Poznań 2001
96. **Sieradzka-Nowakowska B.**, *Rozwój przestrzenny Łodzi przemysłowej u progu XXI wieku*, wyd. Politechnika Łódzka, Łódź 1999.
97. **Skrzydło L.**, *Rody fabrykanckie*, oficyna bibliofilów, Łódź 1999.
98. **Szolginia W.**, *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i Budownictwo*, wyd. Naukowo- Techniczne, Warszawa 1991.
99. **Szolginia W.**, *Tamten Lwów – ulice i place*, wyd. Sudety, Wrocław 1993.
100. **Stefański K.**, *Ludzie którzy zbudowali Łódź*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009.
101. **Stefański K.**, *Jak zbudowano przemysłową Łódź*, wyd. ROSIOŚK, Łódź 2001.
102. **Stefański K., Szrajber R.**, *Łódzkie synagogi*, wyd. Księży Młyn, Łódź 2009.
103. **Stefański K.**, *Atlas architektury dawnej Łodzi do 1939 r.*, wyd. Archidiecezjalne wydawnictwo łódzkie, Łódź 2008.
104. **Stefański K.**, *Gmachy użyteczności publicznej dawnej Łodzi*, wyd. Zora, Łódź 2000.
105. **Strzałkowski J.**, *Architekci i budowniczowie Łodzi do 1944 r.*, wyd. Strzałkowski, Łódź 1997.
106. **Szostakowski J.**, *Wilno i okolice – przewodnik literacki*, wyd. Standardu spaustuve, Wilno 2012.
107. **Śleszyński P.**, *Kształtowanie się zachodniej części centrum Warszawy*, Prace Geograficzne nr 196, wyd. PAN, Warszawa 2004.
108. **Śliz A.**, *Wielokulturowość: iluzje czy rzeczywistość?*, Socjologiczne studium monograficzne, wyd. Uniwersytet opolski, Opole 2009.
109. **Tatarkiewicz Wł.**, *Skupienie i marzenie. Studia z zakresu estetyki*, PWN, Kraków 1951.
110. **Tokarski J.**, *Lwów*, wyd. Pascal, Bielsko- Biała 2007.
111. **Turner J.**, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowanie*, wyd. Zys i S-ka, Poznań 2009.
112. **Venclova T.**, *A Guide to its Names and People*, Vilnius 2009.
113. **Venclova T.**, *Wilno- przewodnik*, wyd. Bredis, Wilno 2003.
114. **Wallis A.**, *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa 1977.
115. **Wasilewski St.**, *Lwów*, wyd. Ossoliński, Wrocław 1990
116. **Welsh W.**, *Tożsamość w epoce globalizacji – perspektywa transkulturowa*, tłum. Wilko- szewska K, wyd. Universitas, Kraków 2004.
117. **Witwicki Wł.**, *Wiadomości o stylach*, PWN, Warszawa 1959.
118. **Zachwatowicz J.**, *Ochrona zabytków w Polsce*, wyd. Polonia, Warszawa 1965.
119. **Żórawski J.**, *O budowie formy architektonicznej*, wyd. Arkady, Warszawa 1973.

Artykuły i referaty

1. **Holewiński J.**, *Ustawy i przepisy budowlane obowiązujące w różnych miastach*, Przegląd Techniczny, R. 36, 1910, t. 48, nr 1.
2. **Jackiewicz M.**, *Miasto i przedmieścia Wilna w XVI i na początku XVII w.*, Kurier Wileński, 1998, z. 6.
3. **Janik B.**, *Posiadła wodno-fabryczne, cz. II*, Kwartalnik Krajoznawczy RPK PTTK w Łodzi, Wędrovník, Rok XLV, I (367), Łódź 2001.
4. **Jaworowski H.**, *Ewolucja typologiczna domu mieszkalnego w śródmieściu Łodzi w drugiej połowie XIX w. i na początku XX w.*, KAiU, t. XXXIX, 1984, z. 1-2.
5. **Mamzer H.**, *Wielokulturowość czy wyzwolenie z więzów etnocentryzmu?*, Przegląd Bydgoski, nr XII, 2001.
6. **Miskinis A.**, *Zarys rozwoju historyczno-urbanistycznego osiedli miejskich Litwy*, KAiU, t. XV, 1970, z. 2.
7. **Popławska I.**, *Architektura Łodzi w dwudziestoleciu międzywojennym*, KAiU, t. XXVIII, 1983, z. 1.
8. **Przewłocka-Sionek R.**, *Architektura Łodzi wczoraj i dziś – Kuczki żydowskie*, wyd. SGGW, Warszawa 2014, ACTA Scientiarum Polonorum, Architektura 13(3) 2014.
9. **Roguska J.**, *Wpływ przepisów na kształtowanie zabudowy Warszawy w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, KAiU, t. XXV, 1980, z. 1-2.
10. **Roguska J.**, *Architektura i budownictwo mieszkaniowe w Warszawie w II połowie XIX i na początku XX wieku*, KAiU, t. XXXI, 1986, z. 1.
11. **Szrom A.**, *Zaprzepaszczone tradycje*, Kronika miasta Łodzi, z. 3-4, Łódź 2003.

Ustawy i Rozporządzenia

1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.
2. Ustawa budowlana stołecznego miasta Lwowa z 1877 roku (DALO, F.146, op.7, sygn.4153).
3. Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 12 kwietnia 2002 roku w sprawie warunków technicznych, jakim powinny odpowiadać budynki i ich usytuowanie.
4. Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, nr 77.

Wykorzystane materiały archiwalne i inne źródła

WAPŁ – Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Łodzi

RGP – Rząd Gubernialny Piotrkowski – wyd. Administracyjny i Budowlany

Wykorzystano również dokumentacje historyczno-architektoniczne oraz karty ewidencyjne (białe karty) znajdujące się w posiadaniu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi.

Korzystano z zasobów

LCPA – Litewskie Centralne Państwowe Archiwum,

WAP – Wileńskie Archiwum Państwowe

LPAH – Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne

LMH – Lwowskie Muzeum Historyczne

DALO – Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego

Atlas Miasta Łodzi, Praca zbiorowa pod red. Stanisława Liszewskiego, wyd. Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 2002.

Atlas Ukraińskiej Historii Miasta Lwowa, Tom. 1. Praca zbiorowa pod redakcją Mirona Kaprała, wyd. Kartografia, Lwów 2014. (Атлас Українських історичних міст, том 1, Львів).

Summary

The monograph's title is „Multicultural Cities: Łódź, Vilnius, Lviv. Architecture of inner city buildings from the turn of the 19th/20th century. Similarities and Differences”. The author focuses on inner city housing architecture, specifically the tenement house, which is the essay's main objective. At the turn of the century, the tenement house was the most common housing solution, which came to be either based on already present functional and formal typology, or through an adaptive process applied to already existing buildings. This was the result of merging smaller plots of land, and adapting to the original urban arrangement. Keeping in mind that, regardless of their architectural value, until recently buildings which were erected in the decade preceding the World War I did not undergo maintenance. The primary deciding aspect when it came to their survival was their technical condition. The author attempts to characterize the tenement house in Łódź, Vilnius and Lviv, complementing this characterization with a wealth of archival materials and photographic documentation. Increasing one's knowledge of buildings from the turn of the century in Łódź, Vilnius and Lviv becomes important when trying to present the clearly arranged architectural structure of these cities, which is tied to their spatial arrangement. The monograph also underlines the importance of the fact that at the turn of the century the cities chosen by the author were inhabited by many nationalities, and that these cities were multicultural. This played a role in the way that architecture formed in the period discussed. The essay came to be as result of thorough research consisting of reviewing relevant literature, research of local archives in Łódź, Vilnius and Lviv, field interviews, and collecting an abundance of photographic documentation, partially supplemented with measurements. Due to the disappearance of many source materials, the authors research also has potential as a source. Familiarity with turn of the century architecture of Łódź, Vilnius and Lviv has significance for adequate city landscape recognition of Central-Eastern Europe, and the objective of this work is to get the reader acquainted with research pertaining to the architecture of this time period, and with smaller, lesser known objects which, especially in Vilnius, are less recognizable. Much time had to pass for the past to be appreciated and respected in a post war reality. Remembrance and rebuilding of the past become purposeful, because we should remember the achievements of communities which, in spite of the differences dividing them, brought so much into the development of these cities, all while maintaining elements of cultural and historical heritage.

Charakterystyka zawodowa autorki

Dr inż. arch. Renata Przewłocka-Sionek

Stopień zawodowy mgr. inż. arch. uzyskała na Wydziale Budownictwa i Architektury Politechniki Łódzkiej w roku 1994. Od tego czasu pracuje w Zakładzie Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Instytutu Architektury i Urbanistyki, początkowo na stanowisku asystenta, a następnie po uzyskaniu stopnia naukowego Doktora Nauk Technicznych, na stanowisku adiunkta. W 1999 roku ukończyła dwusemestralne Studia Podyplomowe w zakresie Urbanistyki i Gospodarki Przestrzennej na Politechnice Warszawskiej. Stopień doktora nauk technicznych w dyscyplinie Architektura nadała jej Rada Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Łódzkiej w 2003 roku. Za pracę doktorską pt. „Specyfika śródmiejskiej zabudowy mieszkaniowej przełomu XIX/XX wieku. Brzeziny i Pabianice a wzorce łódzkie” otrzymała w 2004 roku nagrodę pierwszego stopnia Marszałka Województwa Łódzkiego w konkursie na najlepsze prace doktorskie, magisterskie i dyplomowe tematycznie związane z województwem łódzkim. Dr inż. arch. Renata Przewłocka-Sionek ma ponad dwudziestoletni staż pracy naukowej i zawodowej. Poza Politechniką Łódzką ponad 10 lat współpracowała z Wyższą Szkołą Gospodarki Krajowej w Kutnie i Społeczną Akademią Nauk w Łodzi, prowadząc tam na kierunku Geodezja i Kartografia wykłady i ćwiczenia, a także prace dyplomowe z zakresu planowania przestrzennego i urbanistyki. Autorka odbyła dwa staże zawodowe w biurach projektowych: jeden w 1993 roku w biurze architektonicznym NOW w Łodzi oraz drugi w 1997 roku w Wojewódzkim Biurze Planowania Przestrzennego w Koninie. Odbyła również kilka zagranicznych staży naukowych, w tym m.in. Staż Naukowy na wydziale Politechniki Bratysławskiej w Bratysławie, Staż Naukowy na Uniwersytecie Trinity w San Antonio w USA, Staż Naukowy w Instytucie Architektury w Politechnice Lwowskiej we Lwowie. Zainteresowania naukowe i zawodowe autorki dotyczą głównie historii architektury, a w szczególności śródmiejskiej zabudowy mieszkaniowej z przełomu XIX/XX wieku. W sferze zainteresowań naukowych i zawodowych jest także problematyka wielokulturowości w architekturze i zagadnienia związane z szacowaniem wartości nieruchomości zabytkowych. Dorobek naukowy autorki stanowi ponad pięćdziesiąt pozycji, na które składają się artykuły i komunikaty naukowe publikowane w czasopiśmie krajowych i zagranicznych, udział w kilku monografiach, publikowane referaty na konferencjach krajowych i międzynarodowych, a także referaty popularno-naukowe prezentowane na Festiwalu Nauki, Techniki i Sztuki.

Spis rycin

Ryc. 1. Plan Nowego Miasta z 1823 roku. F de Viebig (APŁ, Cartographic Collection, sygn. 517)	14
Ryc. 2. Plan osady Łódka z 1827 roku. J. Leśniewski (APŁ, Cartographic Collection, sygn. 519)	14
Ryc. 3. Plan miasta Łodzi z 1840 r. (Atlas Miasta Łodzi, plansza IV, opracował M. Koter)	16
Ryc. 4. Plan miasta Łodzi z 1880 r. (Atlas Miasta Łodzi, plansza V, opracował J. Wesółowski)	16
Ryc. 5. Kompleks zamkowy, Wilno wg grafiki z 1530 r. (Litewskie Archiwum Państwowe Historyczne w Wilnie)	18
Ryc. 6. Panorama miasta Wilno z 1576 r. Rycina z Atlasu G. Brauna „Miasta Świata”)	18
Ryc. 7. Fragment planu m. Wilna z 1808 roku – odrys z 1926 r. J. Kfys. (Litewskie Archiwum Państwowe Historyczne w Wilnie)	21
Ryc. 8. Fragment planu miasta Wilna z 1902 r. (Litewskie Archiwum Państwowe Historyczne w Wilnie)	21
Ryc. 9. Plan miasta Lwowa z 1704 r. (Ukraiński Historyczny Atlas Miasta Lwów, T.I. 2014)	24
Ryc. 10. Plan miasta Lwowa z 1829 r. (Ukraiński Historyczny Atlas Miasta Lwów, T.I. 2014)	24
Ryc. 11. Fragment planu miasta Lwowa 1894 r. (Ukraiński Historyczny Atlas Miasta Lwów, T.I. 2014)	26
Ryc. 12. Fragment planu miasta Lwowa 1910 r. (Ukraiński Historyczny Atlas Miasta Lwów, T.I. 2014)	26
Ryc. 13. Fragment planu Łodzi	40
Ryc. 14. Fragment planu Wilna	40
Ryc. 15. Fragment planu Lwowa	40
Ryc. 16. Rzut i elewacja domu drewnianego, Łódź (WAPŁ, RGP Wyd. Bud. sygn. 165)	42
Ryc. 17. Rzut i elewacja domu murowanego, Łódź (WAPŁ, RGP Wyd. Bud. sygn. 234)	42
Ryc. 18. Fragment planu Łodzi z 1870 r.	43
Ryc. 19. Posesja przy ul. Piotrkowskiej 111, Łódź	43
Ryc. 20. Działka – Piotrkowska 130, Łódź (WAPŁ. RGP Wyd. Bud. sygn. 3967)	44
Ryc. 21. Działka – Piotrkowska 132, Łódź (WAPŁ. RGP Wyd. Bud. sygn. 3998)	44
Ryc. 22. Działka – Piotrkowska 8, Łódź (WAPŁ. RGP Wyd. Bud. sygn. 3498)	44
Ryc. 23. Działka – Narutowicza 30, Łódź (WAPŁ. RGP Wyd. Bud. sygn. 5534)	45
Ryc. 24. Działka – Piotrkowska 99 (WAPŁ, RGP Wyd. Bud. sygn. 6658)	45
Ryc. 25. Działka – al. Kościuszki 69, Łódź (WAPŁ. RGP Wyd. Bud. sygn. 11109)	45
Ryc. 26. Ewolucja kwartałów śródmiejskich w Łodzi (1840-1939)	46
Ryc. 27. Posesja – Ostrobramska (1881), Wilno (LCPA, dział bud. sygn. 66-8-3289)	51
Ryc. 28. Posesja – Wielka (1905) (LCPA, dział bud. sygn. 64-9-2209)	51
Ryc. 29. Posesja – Wileńska (1894), Wilno (LPAH, wyd. bud. sygn. 938-4-1450)	51
Ryc. 30. Posesja – Wileńska (1897), Wilno (LPAH, dział bud. sygn. 938-4-4318)	52
Ryc. 31. Posesja – Zawłana (1893) (LPAH, dział bud. sygn. 938-4-2485)	52
Ryc. 32. Posesja – Al. Giedymina – (1914) Wilno (LPAH, dział bud. sygn. 938-4-6573)	52
Ryc. 33. Plan sytuacyjny – Janowska – 1860 r. Lwów (DALO, F.2. Оп.4, sygn. 835)	54
Ryc. 34. Posesja – Rynek 12 (1878), Lwów (DALO, F.2. Оп.5, sygn.76)	54
Ryc. 35. Posesja – Akademicka (1883) (DALO, F.2.1, Оп.1 sygn.57)	54
Ryc. 36. Posesja – Wagowa (1892), Lwów (DALO, F.2. Оп.1, sygn.962)	54
Ryc. 37. Rzut domu – Wólczańska 72, Łódź	85

Ryc. 38. Rzut domu – Legionów 28, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 660) (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 6612)	85
Ryc. 39. Rzut domu – Wólczańska 135, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 2567)	85
Ryc. 40. Rzut domu – Zielona 14, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 1600)	85
Ryc. 41. Rzut kamienicy – Wólczańska 11, Łódź (WAPŁ RGP Wydz Adm. Sygn. 1800)	87
Ryc. 42. Rzut kamienicy – Piotrkowska 8, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3498)	87
Ryc. 43. Rzut kamienicy – Piotrkowska 184, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3321)	88
Ryc. 44. Rzut kamienicy – Wschodnia 38, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 1527)	88
Ryc. 45. Rzut kamienicy – Piotrkowska 124, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3976)	88
Ryc. 46. Rzut kamienicy – Piotrkowska 107, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 2554)	88
Ryc. 47. Rzut kamienicy – Piotrkowska 90, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 3959)	89
Ryc. 48. Rzuty kamienicy – al. Kościuszki 21, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 2975)	89
Ryc. 49. Rzuty kamienicy – Piotrkowska 99, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 6658)	90
Ryc. 50. Rzut kamienicy – Piotrkowska 12, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 6639)	90
Ryc. 51. Rzuty kamienicy – Sienkiewicza 33, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 5593)	90
Ryc. 52. Rzut kamienicy – Al. Kościuszki 69, Łódź (WAPŁ. RGP Wydz. Bud. sygn. 11109)	90
Ryc. 53. Rzuty kamienicy przy ul. Trockiej, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-3256)	93
Ryc. 54. Rzuty kamienicy przy ul. Wileńskiej 4, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-4318)	93
Ryc. 55. Rzut kamienicy przy Wileńskiej 8, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-2436)	94
Ryc. 56. Rzut kamienicy przy ul. Zawalnej Wilno (LCPH, Dział bud. sygn. 938-4-2485)	94
Ryc. 57. Rzuty kamienicy przy ul. Bakszta 1, Wilno (LCPH, Dział budowlany, sygn. 938-4-2574)	94
Ryc. 58. Rzut kamienicy – Pamenkalnio 24, Wilno (Przerys wg LPAH, sygn. 344)	96
Ryc. 59. Rzut kamienicy – Pamenkalnio 26, Wilno (Przerys wg LPAH, sygn. 345)	96
Ryc. 60. Rzut kamienicy – Al. Giedymina 39, Wilno (Przerys wg LPAH, sygn. 666)	96
Ryc. 61. Rzut kamienicy – Al. Giedymina 13, Wilno (LCPA, F64, sygn. 2416)	96
Ryc. 62. Rzut kamienicy – Łyczakowska 45, Lwów (DALO, F2, op. 2. sygn. 57)	98
Ryc. 63. Rzut kamienicy – Franka 7, Lwów (DALO, F2, op. 3, sygn. 693)	98
Ryc. 64. Rzut kamienicy – Piekarska 6, Lwów (DALO, F2. op. 1. sygn. 2275)	98
Ryc. 65. Rzut kamienicy – Grodzka 73, Lwów (DALO, F2. op. 4. sygn. 223)	98
Ryc. 66. Rzut kamienicy – Czynu Listopadowego 6, Lwów (DALO, F2. op. 2. sygn. 1224)	99
Ryc. 67. Rzut kamienicy – Bandery 9, Lwów (DALO, F2. op. 2m sygn. 4759)	99
Ryc. 68. Rzut kamienicy – Bohomolca 6, Lwów (DALO, F2. op. 1. sygn. 126)	101
Ryc. 69. Rzut kamienicy – Bohomolca 4, Lwów (DALO, F2. op. 1. sygn. 124)	101
Ryc. 70. Rzut kamienicy – Prospekt Szewczenki 21, Lwów (DALO, F2. op. 1. sygn. 60)	102
Ryc. 71. Rzut kamienicy – Franka 33, Lwów (DALO, F2. op. 3. sygn. 880)	102
Ryc. 72. Rzut kamienicy – Plac Mickiewicza 8, Lwów (Przerys wg DALO, F2. op. 1. sygn. 1258)	102
Ryc. 73. Rzut kamienicy – Halicka 21, Lwów (Przerys wg DALO, F2. op. 4, sygn. 41)	102
Ryc. 74. Projekt fasady – Piotrkowska 6, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3496)	108
Ryc. 75. Projekt elewacji – Wschodnia 38, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Adm. sygn. 1527)	109
Ryc. 76. Projekt elewacji – Narutowicza 18, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 1600)	110
Ryc. 77. Projekt elewacji – Piotrkowska 12, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 6639)	112
Ryc. 78. Projekt elewacji – Piotrkowska 90, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 3959)	112
Ryc. 79. Projekt elewacji – Narutowicza 32, Łódź (WAPŁ RGP Wydz. Bud. sygn. 5535)	114
Ryc. 80. Projekt elewacji – Piotrkowska 43, Łódź (WAPŁ, RGP, Wydz. Bud. sygn. 2334)	116
Ryc. 81. Projekt fasady – Bakszta 1 (1882), Wilno (LPAH, Wydz. Bud. sygn. 938-4-2463)	121
Ryc. 82. Projekt fasady – Wileńska 4 (1893), Wilno (LPAH, Wydz. Bud. sygn. 938-4-4318)	121
Ryc. 83. Projekt fasady – Pylimo 5 (1910), Wilno (przerys wg LCPA, sygn. 344)	121
Ryc. 84 i 85. Projekt fasady – Pamenkalnio 22 i 24, Wilno (przerys wg LCPA, sygn. 435 i 436)	121
Ryc. 86. Projekt fasady – Sadowa 2 (1907), Wilno (LPAH, Wydz. Bud. sygn. 938-4-4342)	121

Ryc. 87. Projekt fasady Kasyna – Czynu Listopadowego 6 Lwów (DALO, F1. op. 2. sygn. 1334)	133
Ryc. 88. Projekt fasady – Piekarska 6, Lwów (DALO, F2. sygn. 2275)	135
Rys. 89. Projekt niezrealizowany – Kruszelnicka 19a, Lwów (DALO, F2. op. 1, sygn. 6463)	136
Ryc. 90. Projekt fasady – Łyczakowska 47, Lwów (DALO, F2, op. 2, sygn. 26)	136
Ryc. 91. Projekt fasady – Asnyka 3, Lwów (DALO, F2. sygn. 123)	138
Ryc. 92. Projekt fasady – Asnyka 5, Lwów (DALO. F2. op. 2. sygn. 125)	139
Ryc. 93. Projekt fasady – Asnyka 6, Lwów (DALO, F2. op. 2. sygn. 126.)	139
Ryc. 94. Projekt kamienicy – Chorążczyzny 6, Lwów (DALO. F2. op. 1, sygn. 38)	141
Ryc. 95. Projekt fasady – Franka 33, Lwów (DALO, F2, op. 1. sygn. 880)	143
Ryc. 96 Projekt fasady – Halicka 21/Wałowa 7, Lwów (Przerys wg DALO, F2. op. 4, sygn 41)	145
Ryc. 97. Dawna żydowska szkoła – Niemiecka 6, Wilno (LPAH, Wyd. Bud. sygn. 936-3-2318)	191
Ryc. 98. Rzut szkoły św. Antoniego – Łyczakowska 38, Lwów (DALO, F3, op. 4, sygn. 332)	202
Ryc. 99. Rzut i elewacja żeńskiej szkoły im. św. Jadwigi – Akademicka 9 Lwów (DALO, F2, op. 4, sygn. 421)	203
Ryc. 100. Elewacja i rzut Synagogi Postępowej, Stary Rynek 14 (DALO, F2, op. 3, sygn. 554)	206

Spis zdjęć

(wszystkie zdjęcia są wykonane przez autorkę)

Zdj. 1. Fasada kościoła św. Anny, Wilno	48
Zdj. 3. Fasada domu Miednickiego, Wilno	48
Zdj. 2. Kościół św. Anny i klasztor Bernardyński (Maironio 8), Wilno	48
Zdj. 4. Szczyt domu i dekorowane blendy (Ostrobramska), Wilno	48
Zdj. 5. Elewacja kamienicy – Sawicz 11, Wilno	50
Zdj. 7. Elewacja kamienicy – Giedymina 19, Wilno	50
Zdj. 6. Podwórze z oficynami – Sawicz 11, Wilno	50
Zdj. 8. Podwórze z oficynami – Giedymina 19, Wilno	50
Zdj. 9. Kamienica Pillerów – Wynnyczenki 8, Lwów	54
Zdj. 10. Rosyjskie Gimnazjum Męskie – Sienkiewicza 46, Łódź	62
Zdj. 11. Kamienica – Włókiennicza 11, Łódź	62
Zdj. 12. Kamienica – Piotrkowska 77, Łódź	62
Zdj. 13. Kamienica – Piotrkowska 6, Łódź	62
Zdj. 14. Kamienica – Piotrkowska 8, Łódź	62
Zdj. 15. Dawny Dom Krablera – Al. Kościuszki 81, Łódź	62
Zdj. 16. Kamienica – Narutowicza 32, Łódź	64
Zdj. 17. Kamienica – Piotrkowska 99, Łódź	64
Zdj. 18. Kamienica – Piotrkowska 43, Łódź	64
Zdj. 19. Kamienica – Piotrkowska 81, Łódź	64
Zdj. 20. Willa – ul. Wólczańska 31/33, Łódź	64
Zdj. 21. Siedziba Akademii Muzycznej – Gdańska 32, Łódź	64
Zdj. 22. Collegium Anatomicum UM – Narutowicza 60, Łódź	66
Zdj. 23. Fabryka Grohmanna – Targowa 46, Łódź	66
Zdj. 24. Kamienica – Jaracza 47, Łódź	66
Zdj. 25. Kamienica – Targowa 26, Łódź	66
Zdj. 26. Budynek Poczty Głównej – Tuwima 38, Łódź	66
Zdj. 27. Oddział Banku PKO – Al. Kościuszki 63, Łódź	66
Zdj. 28. Dawna Kamienica Pinkusa – Al. Kościuszki 1, Łódź	67
Zdj. 29. Kamienica – Narutowicza 42, Łódź	67
Zdj. 30. Kamienica – Piotrkowska 184, Łódź (archiwum autorki)	68
Zdj. 31. Willa – Sienkiewicza 100, Łódź	68
Zdj. 32. Kamienica – Piotrkowska 10, Łódź (archiwum autorki)	66
Zdj. 33. Kamienica – Piotrkowska 147, Łódź	68
Zdj. 34. Hala targowa przy Pylimo 18, Wilno	70
Zdj. 35. Kamienica przy Pylimo 5, Wilno (archiwum autorki)	70
Zdj. 36. Cerkiew św. A. Newskiego – Nowy Świat, Wilno	70
Zdj. 37. Kinesa Karańska – Grodzka 6, Wilno	70
Zdj. 38. Dom Towarzystwa Handlu i Przemysłu – Giedymina 35, Wilno	70
Zdj. 39. Kamienica – Wielka 33, Wilno	70
Zdj. 40. Hotel George – Giedymina 20, Wilno	71
Zdj. 41. Budynek wspólnoty żydowskiej – Pylimo 4, Wilno	71
Zdj. 42. Kamienica – Islandzka 4, Wilno	71
Zdj. 43. Trzy Krzyże na Krzywej Górze, Wilno	72
Zdj. 44. Kamienica wielkowiejska – Kauno 2, Wilno	72
Zdj. 45. Pałac Vileisis przy ul. Antakalnio 6, Wilno	71
Zdj. 46. Kamienica przy ul. Pamenkalnio 28, Wilno	71

Zdj. 47. Kamienica – pr. Szewczenki 27, Lwów	75
Zdj. 48. Kamienica – Doroszenki 77, Lwów	75
Zdj. 49. Dworzec Główny – Dworcowa 1, Lwów	75
Zdj. 50. Dawny „Dniesrt” – Ruska 20, Lwów	75
Zdj. 51. Narodowy Teatr Opery i Baletu, Pr. Swobody 28, Lwów	76
Zdj. 52. Kamienica – Nalewajki 9, Lwów	76
Zdj. 53. Kamienica – Nalewajki 11, Lwów	76
Zdj. 54. Kamienica – Bohomolca 5, Lwów	76
Zdj. 55. Gmach d. Galicyjskiej Kasy Oszczędności – B. Łepkowo 1 (dawniej ul. Jagiellońska 1)	77
Zdj. 56. Kamienica – B. Łepkowo 8/10, Lwów	77
Zdj. 57. Kamienica – Teatralna 3, Lwów	77
Zdj. 58. Kamienica – Fredry 1, Lwów	77
Zdj. 59. Kamienica – Fredry 3, Lwów	78
Zdj. 60. Gmach dawnego Szpitala żydowskiego – Rapapporta 8, Lwów	78
Zdj. 61. Gmach Politechniki Lwowskiej – Bandery 12, Lwów	79
Zdj. 62. Julietka – willa – Metrologiczna 14. Lwów	79
Zdj. 63. Cerkiew św. Andrzeja – Szewczenki 66, Lwów	79
Zdj. 64. Kamienica – Stryjska 5, Lwów (archiwum autorki)	79
Zdj. 65. Gmach Towarzystwa Muzycznego – Niezankiowsko 5, Lwów	81
Zdj. 66. Kamienica – Czajkowskiego 6, Lwów	81
Zdj. 67. Kamienica – Prospekt Szewczenki 4, Lwów	81
Zdj. 68. Kamienica – Doroszenki 15, Lwów	81
Zdj. 69. Kościół Matki Boskiej Ostrobramskiej, Lwów Łyczakowska 175	83
Zdj. 70. Żydowska Szkoła Przemysłowa Męska, Lwów Angełtowycza 28	83
Zdj. 71. Kamienica – Doroszenki 14, Lwów	83
Zdj. 72. Kamienica – Witowskiego 39, Lwów	83
Zdj. 73. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 6, Łódź	109
Zdj. 74. Elewacja Kamienicy – Wschodnia 38, Łódź	109
Zdj. 75. Elewacja kamienicy – Narutowicza 18, Łódź	109
Zdj. 76. Elewacja kamienicy – Włókiennicza 11, Łódź	110
Zdj. 77. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 53, Łódź	110
Zdj. 78. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 12, Łódź	112
Zdj. 79. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 90, Łódź	112
Zdj. 80. Elewacja kamienicy – Narutowicza 32, Łódź	114
Zdj. 81. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 107, Łódź	114
Zdj. 82. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 130, Łódź	114
Zdj. 83. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 29, Łódź	116
Zdj. 84. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 37, Łódź	116
Zdj. 85. Elewacja kamienicy – Piotrkowska 43, Łódź	116
Zdj. 86. Fasada kamienicy – Piotrkowska 52, Łódź	118
Zdj. 87. Fasada kamienicy – Piotrkowska 113, Łódź	118
Zdj. 88. Fasada kamienicy – Jaracza 7, Łódź	118
Zdj. 89. Fasada kamienicy – Jaracza 3, Łódź	118
Zdj. 90. Fasada kamienicy – al. Kościuszki 53, Łódź	119
Zdj. 91. Fasada kamienicy – Narutowicza 44, Łódź	119
Zdj. 92. Fasada kamienicy – Žemaitijos 9, Wilno	123
Zdj. 93. Fasada kamienicy – Žemaitijos 5, Wilno	123
Zdj. 94. Fasada kamienicy – Vokieciu 6, Wilno	123
Zdj. 95. Fasada kamienicy – Vilniaus 4, Wilno	123

Zdj. 96. Fasada kamienicy – Wileńska 39, Wilno	125
Zdj. 97. Fasada kamienicy – Al. Giedymina 30, Wilno	125
Zdj. 98. Fasada kamienicy – Al. Giedymina 39, Wilno	126
Zdj. 99. Fasada kamienicy – Vilniaus 21, Wilno	126
Zdj. 100. Fasda kamienicy – Islandijos 4, Wilno	127
Zdj. 101. Fasda kamienicy – Pylimo 5, Wilno	127
Zdj. 102. Fasada kamienicy – Didžioji 33, Wilno	127
Zdj. 103. Fasada kamienicy – Kauno 2, Wilno	127
Zdj. 104. Fasada kamienicy – Pamenkalnio 22, Wilno	128
Zdj. 104a. Fasada kamienicy – Pamienkalnio 24, Wilno	128
Zdj. 105. Fasada domu – Pilies 28, Wilno	129
Zdj. 106. Fasada domu – Pilies 30, Wilno	129
Zdj. 106a. Balkon wieńczący wykusz – Pilies 30, Wilno	129
Zdj. 107. Fasada domu – Pilies 34, Wilno	129
Zdj. 108. Fasada Kasyna – ul. Czynu Listopadowego 6,	133
Zdj. 109. Fasada kamienicy – Drukarska 3, Lwów	133
Zdj. 109a. Fasada kamienicy – Grodzkich 3 (XVIIIw.) Lwów (zdjęcie archiwalne, LMH, Fm. 613)	133
Zdj. 110. Fasada kamienicy – Doroszenki 11, Lwów	133
Zdj. 111. Fasada kamienicy – Teatralna 9, Lwów	133
Zdj. 112. Fasada kamienicy – Szewczenki 26, Lwów	135
Zdj. 113. Fasada kamienicy – Lesi Ukrainki 35, Lwów	135
Zdj. 114. Fasada kamienicy – Piekarska 6, Lwów	135
Zdj. 115. Fasada kamienicy – Kruszelnicka 19a, Lwów	136
Zdj. 116. Fasada kamienicy – Łyczakowska 47, Lwów	136
Zdj. 117. Fasada kamienicy – Bohomolca 3, Lwów	138
Zdj. 118. Fasada kamienicy – Bohomolca 5, Lwów	139
Zdj. 119. Fasada kamienicy – Bohomolca 6, Lwów	139
Zdj. 120. Fasada kamienicy – Łyczakowska 70, Lwów	141
Zdj. 121. Fasada kamienicy – Doroszenki 15, Lwów	141
Zdj. 122. Fasada kamienicy – Czajkowskiego 6, Lwów	141
Zdj. 123. Fasada kamienicy – Kotlewskiego 25, Lwów	143
Zdj. 124. Fasada kamienicy – Bohomolca 2, Lwów	143
Zdj. 125. Fasada kamienicy – Franka 33, Lwów	143
Zdj. 126. Fasada kamienicy – Halicka 21, Lwów	145
Zdj. 127. Fasada kamienicy – Pl. Mickiewicza 8, Lwów	145
Zdj. 128. Brama – Kilińskiego 86, Łódź	150
Zdj. 129. Portal – Al. Kościuszki 1, Łódź	150
Zdj. 130. Brama – Dowborczyków 22, Łódź	150
Zdj. 131. Portal – Piotrkowska 80, Łódź	150
Zdj. 132. Brama – Zielona 3, Łódź	150
Zdj. 133. Brama – Piotrkowska 78, Łódź	150
Zdj. 134. Brama – Piotrkowska 43, Łódź	151
Zdj. 135. Portal – Dowborczyków 22, Łódź	151
Zdj. 136. Portal – Piotrkowska 236, Łódź	151
Zdj. 137. Portal – Piotrkowska 90, Łódź	151
Zdj. 138. Brama – Piotrkowska 86, Łódź	151
Zdj. 139. Brama – Piotrkowska 53, Łódź	151
Zdj. 140. Portl i brama – Al. Giedymina 29, Wilno	152

Zdj. 141. Portal – Didzoi 40 (Wielka), Wilno	152
Zdj. 142. Brama – Wileńska 47, Wilno	152
Zdj. 143. Portal – Kauno 61, Wilno	152
Zdj. 144. Brama – Wileńska 25, Wilno	152
Zdj. 145. Portal – Doroszenki 11, Lwów	153
Zdj. 146. Portal – Franka 126, Lwów	153
Zdj. 147. Brama – Łyczakowska 36, Lwów	153
Zdj. 148. Brama – Doroszenki 14, Lwów	154
Zdj. 149. Brama – Doroszenki 19, Lwów	154
Zdj. 150. Okna – Piotrkowska 78, Łódź	155
Zdj. 151. Okna – Piotrkowska 83, Łódź	155
Zdj. 152. Okna – Piotrkowska 99, Łódź	155
Zdj. 153. Okno – Tuwima 6, Łódź	155
Zdj. 154. Okno – Nawrot 30, Łódź	155
Zdj. 155. Okna – Trocka 18, Wilno	156
Zdj. 156. Okna – Pr. Giedymina 21, Wilno	156
Zdj. 157. Okna – Pilies 30, Wilno	156
Zdj. 158. Okna – Islandzka 1, Wilno	157
Zdj. 159. Okna – Wileńska 21, Wilno	157
Zdj. 160. Okna – Kopernika 26, Lwów	157
Zdj. 161. Okna – Kopernika 1, Lwów	157
Zdj. 162. Okna – Zamarctinowska 26, Lwów	157
Zdj. 163. Okno – Szewczenki 13, Lwów	157
Zdj. 164. Okna – Szaloma Aleicheima 17	157
Zdj. 165. Okno – Czajkowskiego 6, Lwów	157
Zdj. 166. Balkony – Piotrkowska 181, Łódź	159
Zdj. 167. Balkony – Piotrkowska 130	159
Zdj. 168. Balkony – Kilińskiego 86, Łódź	159
Zdj. 169. Balkony – Piotrkowska 99, Łódź	159
Zdj. 170. Balkon – Sienkiewicza 63, Łódź	159
Zdj. 171. Balkon – Piotrkowska 107, Łódź	159
Zdj. 172. Balkony – Jaglos 10, Wilno	160
Zdj. 173. Balkon – al. Giedymina 24 Wilno	160
Zdj. 174. Balkon – al. Giedymina 41, Wilno	160
Zdj. 175. Balkon – Didzoi 18, Wilno	160
Zdj. 176. Balkon – Wileńska 21, Wilno	160
Zdj. 177. Balkony – Bohomolca 6, Lwów	160
Zdj. 178. Balkony – Fredry 3, Lwów	160
Zdj. 179. Balkony – Kopernika 1, Lwów	160
Zdj. 180. Balkon – Kruszelnicka 5, Lwów	161
Zdj. 181. Balkon – Franka 124, Lwów	161
Zdj. 182. Wykusz – Włókiennicza 11, Łódź	162
Zdj. 183. Wykusz – Piotrkowska 107, Łódź	162
Zdj. 184. Wykusz – Jaracza 47, Łódź	162
Zdj. 185. Wykusz – Piotrkowska 11, Łódź	162
Zdj. 186. Wykusz – Piotrkowska 90	162
Zdj. 187. Wykusz – Piotrkowska 37, Łódź	163
Zdj. 188. Wykusz – Pilies 30, Wilno	163
Zdj. 189. Wykusz – Al. Giedymina 19, Wilno	163

Zdj. 190. Wykusz – Wileńska 25, Wilno	163
Zdj. 191. Wykusz – Pilies 34, Wilno	163
Zdj. 192. Wykusz – Kauno 2, Wilno	163
Zdj. 193. Wykusz – Bandery 5a, Lwów	164
Zdj. 194. Wykusz – Franka 126, Lwów	164
Zdj. 195. Wykusz – gen. Czupryni 28, Lwów	164
Zdj. 196. Wykusz – Teatralna 3, Lwów	164
Zdj. 197. Wykusz – Wynyczenki 3, Lwów	164
Zdj. 198. Studzienka – Narutowicza 56, Łódź	165
Zdj. 199. Studzienka – Piotrkowska 78	165
Zdj. 200. Studzienka – Rewolucji 28, Łódź	165
Zdj. 201. Studzienka – Pilies 6, Wilno	166
Zdj. 202. Studzienka – Ruska 20, Lwów	166
Zdj. 203. Miejska studzienka – Łódź, Plac Wolności	166
Zdj. 204. Odbój – Nowomiejska 10, Łódź	167
Zdj. 205. Odbój – Piotrkowska 39, Łódź	167
Zdj. 206. Odbój – Nowomiejska 9, Łódź	167
Zdj. 207. Odbój – Piotrkowska 17, Łódź	167
Zdj. 208. Odbój – Tuwima 36, Łódź	167
Zdj. 209. Odbój – Piotrkowska 282, Łódź	167
Zdj. 210. Odbój – Wileńska 31, Wilno	167
Zdj. 211. Odbój – Wielka 11, Wilno	167
Zdj. 212. Odbój – Szpitalna 23, Lwów	167
Zdj. 213. Synagoga – Rewolucji 1905 nr 28, Łódź	173
Zdj. 214. Fasada kamienicy – Narutowicza 32, Łódź	173
Zdj. 215. Fasada kamienicy – Piotrkowska 43, Łódź	173
Zdj. 216. Fasada Pałacu E. Stefanausa – Jaracza 47, Łódź	173
Zdj. 217. Dawna Szkoła Rzemiosł – Pomorska 48, Łódź	174
Zdj. 218. Dawne Gimnazjum żeńskie – Pomorska 16, Łódź	174
Zdj. 219. Dawna żydowska szkoła – Kilińskiego 49, Łódź	174
Zdj. 220. Żeńska Szkoła Handlowa – al. Kościuszki 29, Łódź	174
Zdj. 221. Dawna Siedziba Banku – Piotrkowska 29, Łódź	175
Zdj. 222. Dawny szpital żydowski – Sterlinga 1/3, Łódź	175
Zdj. 223. Pałac J. Heinzla – Piotrkowska 104, Łódź	178
Zdj. 224. Pałac J. Kindermanna – Piotrkowska 137, Łódź	178
Zdj. 225. Pałac G. Kindermanna – Piotrkowska 151, Łódź	178
Zdj. 226. Biała Fabryka – Piotrkowska 282-284, Łódź	178
Zdj. 227 i 228. Fabryka wyrobów bawełnianych Grohmana, Łódź	178
Zdj. 229. Kościół św. Trójcy – Piotrkowska 2, Łódź	179
Zdj. 230. Kościół św. Jana – Sienkiewicza 60, Łódź	179
Zdj. 231. Kościół św. Mateusza – Piotrkowska 283, Łódź	180
Zdj. 232. Kościół ewangelicko-reformowany – Radwańska 37	180
Zdj. 233. Dawna Wyższa Szkoła Rzemiosł – Pl. Wolności 14	180
Zdj. 234. Dawne Gimnazjum Męskie – Al. Kościuszki 65, Łódź (obecnie Muzeum Archeologiczne)	180
Zdj. 235. Dawne Żeńskie Gimnazjum – Al. Kościuszki 71, Łódź	181
Zdj. 236. Tablica pamiątkowa – Piotrkowska 175a, Łódź	181
Zdj. 237. Dawne Gimnazjum Męskie – Sienkiewicza 46, Łódź	185
Zdj. 238. Cerkiew św. A. Newskiego – Kilińskiego 56, Łódź	185

Zdj. 239. Cerkiew św. Olgi – Piramowicza 12, Łódź	185
Zdj. 240. Dawna cerkiew św. Aleksego – Jerzego 9, Łódź	185
Zdj. 241. Cerkiew Zaśnięcia NMP, Telefoniczna 4, Łódź	185
Zdj. 242. Dawny Rosyjski Bank Państwa – Al. Kościuszki 14, Łódź (ob. Bank Polski PKO)	185
Zdj. 243. Kamienica – Struga 2, Łódź	186
Zdj. 244. Dawna Fabryka Stolarowa – Rzgowska 26/28, Łódź	186
Zdj. 245. Uniwersytet Wileński – Wielki Dziedziniec, Wilno	188
Zdj. 246. Kościół św. Ducha – Dominikańska 8, Wilno	188
Zdj. 247. Portal w kościele św. Ducha, Wilno (archiwum autorki) Dominikańska 8	189
Zdj. 248. Kościół św. Teresy – Ostrobramska 14 (archiwum autorki) Ausros Vartu 14	189
Zdj. 249. K. św. Rafała, Wilno Snipiska 1 (archiwum autorki)	189
Zdj. 250. Synagoga Chóralna – Pylimo 39, Wilno	191
Zdj. 251. Kamienice – Ulica Szklana, Wilno	191
Zdj. 252. Dawne Gimnazjum hebrajskie Tarbut – Pylimo 4, Wilno	191
Zdj. 253. Muzeum żydowskie – Naugarduko 10/2, Wilno	192
Zdj. 254. Tablica pamiątkowa – Biblioteka Sztraszuna, Wilno	192
Zdj. 255. Kościół ewangelicko-luterański – Niemiecka 20, Wilno	193
Zdj. 256. Kościół ewangelicko-reformowany, Wilno	193
Zdj. 257. Kinesa – Liubarto 6, Wilno	195
Zdj. 258. Cerkiew Romanowska – Basenavicius 26, Wilno	195
Zdj. 259. Cerkiew Przczystej Bogurodzicy – Maironio 14, Wilno	195
Zdj. 260. Cerkiew Piatnicka – Didzoji 2, Wilno	195
Zdj. 261. Cerkiew św. Mikołaja Cudotwórcy – Didzoji 12, Wilno	196
Zdj. 262. Cerkiew św. Ducha – Ausros Vartu 10, Wilno	196
Zdj. 263. Cerkiew Znamieńska, Vytauto, Wilno	197
Zdj. 263a. Wnętrze cerkwi Znamieńskiej, Wilno	197
Zdj. 264. Dawny Rosyjski Bank Państwowy – Giedymina 3, Wilno	198
Zdj. 265. Kościół św. Bartłomieja – Uzuipio 17a, Wilno	198
Zdj. 266. Katedra Łacińska- Pl. Katedralny 1, Lwów	200
Zdj. 267. Kaplica Bojmów – Pl. Katedralny 3, Lwów	200
Zdj. 268. Politechnika Lwowska – Bandery 12, Lwów	201
Zdj. 269. D. Szkoła im. św. Antoniego – Łyczakowska 38, Lwów	201
Zdj. 270. D. Szkoła im. Konarskiego – Bandery 91, Lwów	202
Zdj. 271. D. Szkoła Przemysłowa Męska – Aniełłowicza 28, Lwów	202
Zdj. 272. D. Szkoła św. Anny – Leontowicza 2, Lwów	202
Zdj. 273. D. Szkoła im. Mickiewicza – Teatralna 15, Lwów	202
Zdj. 274. D. Szkoła im. Staszica – Lesi Ukrainki 45, Lwów	202
Zdj. 275. Pałac Potockich – Kopernika 15, Lwów	203
Zdj. 276. Kościół św. Andrzeja – Pl. Soborny 3, Lwów	204
Zdj. 277. Teatr Opery i Baletu – Prospekt Swobody 28, Lwów	204
Zdj. 278. Kamienica Szolema Alejchemy, Kotlarska, Lwów	206
Zdj. 279. Dawny Szpital Izraelski, Rappaporta 8, Lwów	206
Zdj. 280. Kopuła w dawnym szpitalu, Rappaporta 8, Lwów	206
Zdj. 281. Dawny zakład dla sierot izraelskich, Szewczenki 34, Lwów	206
Zdj. 282. Ruiny synagogi Złota Róża, Fedorowa 27, Lwów	206
Zdj. 283. Synagoga Jakuba Glanzera – Węgielna 3, Lwów	207
Zdj. 284. Synagoga Cori Gilod – Braci Michnowskich 4, Lwów	207
Zdj. 285. Kamienica – Ormiańska 23, Lwów	209
Zdj. 286. Gimnazjum i bursa Ukraińskiego Tow. Pedagogicznego – Czupryni 103	209

Zdj. 287. Ukraiński Dom Akademicki – Kociubińskiego 21a, Lwów	209
Zdj. 288. Akademik Domu Narodowego – Łysenka 14-14a	209
Zdj. 289. Dawny Ukraiński Dom Narodowy, Teatralna 3, Lwów	210
Zdj. 290. Dawne Towarzystwo Ubezpieczeń „Dniestr” Ruska 20, Lwów	210
Zdj. 291. Sobór św. Jura – Plac św. Jura, Lwów	211
Zdj. 292. Cerkiew Preobrażeńska – Krakowska 21, Lwów	211
Zdj. 293. Cerkiew Uspieńska – Ruska 7, Lwów	212
Zdj. 294. Cerkiew św. Jerzego – Korolenki 3, Lwów	212
Zdj. 295. Ulica Wirmańska (d. Ormiańska), Lwów	213
Zdj. 296. Katedra Ormiańska – Wirmańska 7, Lwów	213
Zdj. 297. Brama cmentarza żydowskiego – Bracka	216
Zdj. 298. Mauzoleum I. Poznańskiego,	216
Zdj. 299. Żydowski dom pogrzebowy	216
Zdj. 300. Kuczka – Piotrkowska 88, Łódź	218
Zdj. 301. Kuczka – Targowa 10, Łódź	218
Zdj. 302. Kuczka – 6 Sierpnia 5, Łódź	218
Zdj. 303. Kuczka – Piotrkowska 6, Łódź	218
Zdj. 304. Kuczka – Piotrkowska 65, Łódź	218
Zdj. 305. Napis hebrajski – Rewolucji 1905 nr 19, Łódź	219
Zdj. 306. Napis „Rozenblat” – Zielona 3, Łódź	219
Zdj. 307. Rosyjski napis – Przybyszewskiego 251/253, Łódź	221
Zdj. 308. Rosyjski napis – Rewolucji 1905 nr 28, Łódź	221
Zdj. 309. Napis rosyjski – Zielona 3, Łódź	221
Zdj. 310. Napis rosyjski – Sienkiewicza 48, Łódź	221
Zdj. 311. Napis niemiecki- Traugutta 5, Łódź	221
Zdj. 312. Sygnatura na okuciu bramy – Północna 23, Łódź	221
Zdj. 313. Napis Luftschutzraum – Żeromskiego 77/79, Łódź	222
Zdj. 314. Napis Luftschutzraum – Żeromskiego 17, Łódź	222
Zdj. 315. Biała strzałka – Sienkiewicza 63, Łódź	222
Zdj. 316. Strzałka z LSR – Wólczańska 234a, Łódź	222
Zdj. 317. Brama cmentarza katolickiego – Ogrodowa, Łódź	223
Zdj. 318. Brama cmentarza prawosławnego – Ogrodowa, Łódź	223
Zdj. 319. Grobowiec rodziny Gojżewskich, Łódź	223
Zdj. 320. Cerkiew Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy, Łódź	223
Zdj. 321. Brama cmentarza ewangelicko-augsburskiego, Ogrodowa, Łódź	224
Zdj. 322. Mauzoleum Scheiblerów, Łódź	224
Zdj. 323. Grób rodzinny Ludwika Grohmana, Ogrodowa, Łódź	225
Zdj. 324. Grób rodzinny Gustawa Geyera, Ogrodowa, Łódź	225
Zdj. 325. Brama cmentarza ewangelickiego, Felsztyńskiego, Łódź	225
Zdj. 326. Cmentarz ewangelicki, Felsztyńskiego, Łódź	225
Zdj. 327. Właz z rosyjskim napisem ul. Zielona 14, Łódź	226
Zdj. 328. Właz z niemiecką sygnaturą ul. Tuwima 46, Łódź	226
Zdj. 329. Właz z Gwiazdą Dawida Plac Kościelny, Łódź	226
Zdj. 330. Właz 4 kultur, Pl. Schillera, Łódź	227
Zdj. 331. Ławeczka Tuwima, Piotrkowska 104, Łódź	227
Zdj. 332. Fortepian Rubinsteina, Piotrkowska 78, Łódź	227
Zdj. 333. Twórcy Łodzi Przemysłowej, Piotrkowska 30/32, Łódź	227
Zdj. 334. Brama wejściowa cmentarza na Rossie, Wilno	229
Zdj. 335. Grób Antoniego Wiwulskiego, Rossa, Wilno	229

Zdj. 336. Grób Karola Podczaszyńskiego, Rossa, Wilno	229
Zdj. 337. Grób Józefa Montwiłła, Rossa, Wilno	229
Zdj. 338. Grób Matki J. Piłsudskiego Rossa, Wilno	230
Zdj. 339. Grób J. Zawadzkiego cmentarz Antrokolski, Wilno	230
Zdj. 340. Kaplica Nizzkowskiego dawny cmentarz ewangelicki, Wilno	230
Zdj. 341. Grobowiec „Gaona”, Suttaniszki, Wilno	231
Zdj. 342. Lapidarium, Pióromont, Wilno	231
Zdj. 343. Brama cmentarza na Łyczakowie, Lwów	232
Zdj. 344. Grób Marii Konopnickiej, Łyczaków, Lwów	232
Zdj. 345. Grób Gabrieli Zapolskiej, Łyczaków, Lwów	232
Zdj. 346. Grób Seweryna Goszczyńskiego, Łyczaków, Lwów	232
Zdj. 347. Kaplica Baczewskich, cm. Łyczakowski, Lwów	232
Zdj. 348. Cmentarz Orłąt Lwowskich, Lwów	232
Zdj. 349. Grób Iwana Franko, cm. Łyczakowski, Lwów	233
Zdj. 350. Grobowiec Izzaka Mikołaja Isakowicza, Lwów	233
Zdj. 351. Brama cmentarza Janowskiego, Lwów	233
Zdj. 352. Cmentarz wojskowy żołnierzy Ukraińskich, Lwów	233
Zdj. 353. Napis hebrajski – Żemiatijos 9, Wilno	235
Zdj. 354. Napis hebrajski – Kupisza 23, Lwów	235
Zdj. 355. Napisy hebrajskie – Weselna 5, Lwów	235
Zdj. 356. Napisy hebrajskie – Fedorowa 27, Lwów	235
Zdj. 357. Kuczka – Doroszenki 34, Lwów	235
Zdj. 358. Kuczka – Horodecka 45, Lwów	235
Zdj. 359. Mezuz, Brativ Rahatinsiv 21, Lwów	236
Zdj. 360. Mezuz, Fedorowa 20, Lwów	236
Zdj. 361. Mezuz, Ruska 4, Lwów	236
Zdj. 362. Napisy polskie, Kotlarska 8, Lwów	237
Zdj. 363. Napisy polskie, Sichovykh Stritsiv 3, Lwów	237
Zdj. 364. Napis” ulica Grodzkich”, Drukarska 4, Lwów, polskie napisy	238
Zdj. 365. Licznik energetyczny, Łyczakowska 14, Lwów, polskie napisy	238
Zdj. 366. Napis polski – Licznik, Lwów Serbska 4	238
Zdj. 367. Właz kanalizacyjny, Wilno napis polski	238
Zdj. 368. Napis niemiecki, Wilno Niemiecka 20	238
Zdj. 369. Tablica A. Mickiewicza, Zaufek Literacki 5, Wilno	240
Zdj. 370. Tablica i popiersie J. Słowackiego, Zamkowa 22, Wilno	240
Zdj. 371. Tablica J. Kraszewskiego Piłies 24, Wilno	240
Zdj. 372. Tablica J. Zawadzkiego Św. Jana 4, Wilno	240
Zdj. 373. Tablica F. Dostojewskiego Didzioji, Wilno	240
Zdj. 374. Muzeum A. Puszkina, Merkucie, Wilno	241
Zdj. 375. Muzeum A. Mickiewicza, Bernardyńska 11, Wilno	241
Zdj. 376. Pomnik A. Mickiewicza ul. Maironio, Wilno	241
Zdj. 377. Pomnik St. Moniuszki ul. Wileńska 30, Wilno	241
Zdj. 378. Pomnik Gaona ul. Żydowska 5, Wilno	241
Zdj. 379. Pomnik A. Mickiewicza Pl. Mariacki, Lwów	242
Zdj. 380. Pomnik T. Szewczenko Pr. Swobody, Lwów	242
Zdj. 381. Pomnik I. Franko Uniwersytecka, Lwów	242
Zdj. 382. Podwórze studnia, Zielona 3, Łódź	244
Zdj. 383. Galerie, Nalywaika 14, Lwów	244
Zdj. 384. Łuki arkadowe Piłies 38, Wilno	244

Zdj. 385. Schody, Piotrkowska 102, Łódź	245
Zdj. 386. Schody, Wileńska 22 Wilno	245
Zdj. 387. Schody, Drukarska 4 Lwów	245
Zdj. 388. Elewacja tylna – podwórze Wólczańska 72, Łódź	247
Zdj. 389. Elewacja tylna – podwórze Al. Giedymina 22, Wilno	247
Zdj. 390. Elewacja tylna – podwórze Łyczakowska 19, Lwów	247

ISBN 978-83-7283-726-4